

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

АТЫРАУ МҰНАЙ ЖӘНЕ ГАЗ УНИВЕРСИТЕТІ

Баймұхашева М.Қ.

Кәсіпорын экономикасы

Оқу құралы

Атырау-2019

УДК
ББК
Б-

Баймұқашева М.Қ.
Кәсіпорын экономикасы : оқу құралы. Атырау,2019.- 204 б.

ISBN

Кәсіпорын экономикасы оқу құралы пәннің үлгілік бағдарламасына сәйкес жазылған. Кәсіпорын экономикасы пәнінің теориялық негізі, кәзіргі экономика жағдайындағы өнеркәсіптік кәсіпорын көрсеткіштері мен экономикалық даму жағдайы жан-жақты қарастырылған.Кәсіпорын экономикасы пәні бойынша білімдерін тексеруге арналған тест сұрақтары берілген.

Оқу құралы жоғарғы оқу орны студенттері, магистранттары мен кәсіпорын мамандарына арналған.

Пікір жазғандар:

Сабирова Р.Қ. ,экономика ғылымының кандидаты, Х.Досмухамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті профессоры.

Чердабаев М.Т.,экономика ғылымының докторы, Атырау мұнай және газ университеті профессоры.

ISBN©

Баймұқашева М.Қ

Мазмұны

АЛҒЫ СӨЗ.....5

I-БӨЛІМ. ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКА ЖҮЙЕСІНДЕГІ КӘСІПОРЫННЫҢ ОРНЫ

1. Кәсіпорын- шаруашылық объектісі, экономикалық жүйенің негізгі буыны ретінде
- 1.1 Қазақстан экономикасындағы өнеркәсіптің орны мен ерекшеліктері.....9
- 1.2 Кәсіпорынның дамуындағы индустриалдық-инновациялық саясаттың рөлі..... 11
- 1.3 Кәсіпорынның өндірістік-шаруашылық қызметі..... 14
- 1.4 Кәсіпорынның жіктелуі , сыртқы және ішкі ортасы..... 18
- 1.5 Кәсіпорынның құрылу тәртібі..... .22
- 1.6 Ұйымдық-құқықтық нысандары бойынша кәсіпорын түрлері..... .24

II-БӨЛІМ.КӘСІПОРЫНДАРДЫҢ РЕСУРСТАРЫ,СИПАТТАМАЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ПАЙДАЛАНЫЛУЫН БАҒАЛАУ

2. Кәсіпорынның негізгі капиталы
- 2.1Негізгі қорлар туралы ұғым, олардың құрылымы мен құрамы.....28
- 2.2 Негізгі қорлардың бағалануы және тозуы..... 31
- 2.3 Амортизациялық төлем және есептелу жолдары.....33
- 2.4 Негізгі өндірістік қорларды пайдалану көрсеткіштері және оны тиімді пайдалану жолдары..... .36
- 2.5Мұнайгаз өнеркәсібі саласында негізгі құралдарды пайдалану ерекшеліктері..... ..40

3. Кәсіпорынның айналым капиталы
- 3.1 Кәсіпорынның айналым құралдарының құрамы мен құрылымы.....42
- 3.2Айналым құралдарының мөлшерленуі.....46
- 3.3 Айналым құралдарының айналымдылығы көрсеткіштері..... 48
- 3.4 Айналым құралдарының айналымын арттыру жолдары.....52
4. Кәсіпорынның еңбек ресурстары
- 4.1Кәсіпорын персоналы ұғымы, құрамы мен құрылымы.....55
- 4.2 Персонал қозғалысы мен жұмыс уақыты көрсеткіштері.....58
- 4.3 Еңбекті ұйымдастыру мен еңбекті нормалау әдістері мен тәсілдері..... .62
- 4.4 Еңбек өнімділігі және оны арттыру жолдары.....70

III-БӨЛІМ.КӘСІПОРЫННЫҢ ҚЫЗМЕТ ЕТУІНІҢ

ЭКОНОМИКАЛЫҚ МЕХАНИЗМІ

5. Кәсіпорында еңбек ақы төлеу	
5.1 Кәсіпорында еңбек ақы жүйесін ұйымдастыруда ынталандыру ролі.....	74
5.2 Еңбекақыны ұйымдастыру мен реттеу.....	77
5.3 Еңбек төлемі түрлері мен формалары.....	80
6. Кәсіпорынның инвестициялық және инновациялық саясаты	
6.1 Инвестициялық қызметтің ұғымы мен бағыттары.....	86
6.2 Инновациялар маңызы, жіктелуі.....	90
6.3 Кәсіпорындағы инвестициялық жобалардың тиімділігін есептеу жолдары.....	95
7. Өнімді өндіру және өткізу шығындары	
7.1 Өнімнің өзіндік құны туралы ұғым, экономикалық маңызы, түрлері.....	100
7.2 Кәсіпорын бойынша шығындардың жіктелуі.....	102
7.3 Мұнайгаз өнеркәсібі саласында шығындарды есептеу жолдары.....	106
7.4 Өнімнің өзіндік құнын төмендету жолдары.....	113
8. Кәсіпорынның өндірістік қызметін жоспарлау	
8.1 Кәсіпорын қызметін жоспарлаудың мәні мен әдістемелік негіздері.....	115
8.2 Кәсіпорынның өндірістік жоспары	118
8.3 Кәсіпорынның өндірістік қуаты және оны анықтау әдістері.....	123
9. Кәсіпорынның және өнімнің бәсекеге қабілеттілігі	
9.1 Өнімнің бәсекеге қабілеттілігі туралы түсінік.....	126
9.2 Өнім сапасы ұғымы, көрсеткіштері	128
9.3 Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігі, оған әсер етуші факторлар.....	130
9.4 Экономиканы әртараптандыру бағытындағы мемлекет саясаты.....	135
9.5 МИИДБ-2 шеңберінде кәсіпорынды қолдау шаралары.....	142
IV-БӨЛІМ. КӘСІПОРЫН ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚАРЖЫЛЫҚ НӘТИЖЕЛЕРІ ЖӘНЕ ТИІМДІЛІГІ	
10. Кәсіпорын қызметінің қаржылық нәтижелері	
10.1 Кәсіпорын қаржысы түсінігі мен қызметтері.....	148
10.2 Пайданың экономикалық мәні мен түрлері, пайданың тартылу жолдары.....	153

10.3 Рентабельділік көрсеткіші ,есептелуі мен оны арттыру көздері.....	156
10.4 Кәсіпорынның салық салынымы.....	158
11. Кәсіпорын қызметінің экономикалық тиімділігі	
11.1 Өндірістің экономикалық тиімділігінің мәні және түрлері.....	163
11.2 Кәсіпорынның экономикалық тиімділігін бағалау көрсеткіштері.....	165
11.3 Кәсіпорында экономикалық тиімділікті арттыру жолдары.....	168
11.4 Кәсіпорын экономикасының тиімділігін арттыруда сандық экономиканың рөлі.....	170
«Кәсіпорын экономикасы» курсы бойынша тәжірибелік сабақтарға арналған есептер мен тапсырмалар.....	174
«Кәсіпорын экономикасы» пәні бойынша тест тапсырмалары.....	192
Қолданылатын әдебиеттер.....	202

Алғы сөз

Қазақстан әлемдегі экономикасы жоғары дамыған 30 елдің қатарына кіру стратегиялық міндетін қойып отыр. Қарқынды экономикалық өсім және өсіп-өркендейтін қоғамның негізі тек шикізаттық сектормен шектелмейтін қазіргі бәсекеге қабілетті және дамыған нарықтық экономика болып саналады. Сонымен қатар елдің барлық тұрғындарының жоғары сапалы және алдыңғы әлеуметтік тұрмыс жағдайларының стандарттарын қамтамасыз ететін әлеуметтік бағытталған қоғам құруды қарастырады.

Бәсекеге қабілетті экономика – бұл ең алдымен жаңа техникалық жетістіктерге, қазіргі заманғы жоғары технологияға, адам капиталы мен жоғары еңбек өнімділігіне негізделген өндірісті жаңғырту мен өртартапандыру нәтижесіндегі тиімді экономика. Тиімді экономика өнімнің өсімін қамтамасыз етеді, демек, оған жұмыспен қамтылған тұрғындардың санын өсіру арқылы емес, еңбек өнімділігін арттыру арқылы жетеді.

Қазақстан экономикасы саяси, экономикалық-әлеуметтік және қоғамдық өмірінде жүріп жатқан өзгерістер экономикалық өсімнің жаңа тетіктерін іздеу мен қатар экономикалық тиімділікті қамтамасыз ету үшін кәсіпорындар алдына бірқатар маңызды экономикалық мәселелер қояды. Ұлттық экономикадағы кәсіпорынның өндірістік-шаруашылық қызмет көрсеткіштері өсу қарқынының кәзіргі экономика өсімін тұрақтандыруда алатын орны үлкен. Кәзіргі заманауи кәсіпорындар ИИМДБ бағдарламасын жүзеге

асырунегізінде өнеркәсіпті дамыту және жалпы экономиканың басты көрсеткіштері бойынша айтарлықтай үдеріске жетуге ұмтылуда.

Сарапшылардың болжамы бойынша, индустриалды-инновациялық мемлекеттік даму бағдарламасы(ИИМДБ) 2019 жылы 2012 жылмен салыстырғанда келесі экономикалық көрсеткіштерге жетуге мүмкіндік береді:

- өңдеу өнеркәсібіндегі өндірілген өнім көлемінің нақты мәнде 43%-ға өсімі;
- өңдеу өнеркәсібіндегі жалпы қосымша құнның өсімі нақты мәнде 1,4 еседен кем емес;
- өңдеу өнеркәсібіндегі еңбек өнімділігінің өсімі нақты мәнде 1,4 есе;
- шикізатық емес (өңдеу) экспортының құндық көлемі 1,1 еседен кем емес;
- өңдеу өнеркәсібіндегі энергия сыйымдылығының 15 %-дан кем түспеуі;
- өңдеу өнеркәсібіндегі жұмыспен қамтудың 29,2 мың адамға артуы.

Сол сияқты осы бағдарлама негізінде Қазақстанда 500-ден астам жаңа өнім түрін шығару жолға қойылды.

Осыған байланысты іс жүзінде өте маңызды және қажетті мәселе ретінде кәсіпорынның экономикалық өсімінің қарқынды дамуы болып отыр.

Кәсіпорындардың өндірістік-шаруашылық қызметіне талдау жүргізу, нақты мақсаттарға іс жүзінде қол жеткізу үшін оның экономикалық жағдайын жан-жақты қарастыру, оның ішінде кәсіпорынның тиімділігін көтеру жолдарын анықтау маңызды. Осылайша, экономикалық жағдай кәсіпорынның бәсекелестік қабілетін және оның іскерлік қарым-қатынастағы экономикалық потенциалын анықтайды, кәсіпорынның өзінің және оның серіктестерінің қаржылық және басқа қатынастар тұрғысындағы экономикалық қызығушылықтары қаншалықты деңгейде кепілдендірілгенін бағалайды. Кәсіпорынның іскерлік белсенділігі мен табыстылығының нақты дұрыс бағасын алу- ол кәсіпорынның даму бағытын бақылауға, оның өндірістік-шаруашылық қызметіне кешенді түрде баға беруге мүмкіндік береді және тиімді жолмен басқарушылық шешімдерді қолданумен кәсіпорынның өзінің өндірістік-кәсіпкерлік қызметі арасында байланыстырушы қызметін атқарады.

Өндірістік кәсіпорын қазіргі уақытта өндіріс ресурстарын қаншалықты дұрыс басқарды деген сұраққа жауап береді. Экономикалық ресурстары жағдайының нарық талаптарына сай болуы және де кәсіпорынның дамуына байланысты қажеттіліктерге жауап беруі өте маңызды болып саналады, себебі іскерлік белсенділік пен табыстылықтың жетіспеушілігі кәсіпорынның төлеу қабілетінің жоқтығына және оның дамуына қажетті қаражатының болмауына, ал артық болуы – жұмысына кедергі жасап, басы артық қорлармен және резервтермен кәсіпорын шығындарын көбейтуіне әкеліп соқтыруы мүмкін. Өндірістік кәсіпорынды ұйымдастырудың негізгі үш бағыты, яғни өндірісті, еңбекті, басқаруды ғылыми-инновациялық деңгейде ұйымдастыру жүзеге асырылатыны белгілі.

Өндірісті ғылыми-инновациялық деңгейде ұйымдастыру кәсіпорында ұтымды техникалық-технологиялық жүйе құру негізінде болады. Бұл сенімді әрі тиімді жұмыс жасайтын өндірістік құралдар мен сандық технология, қызметкерлерінің реттелінген техникалық-ұйымдастырылған өзара байланыстарын айтуға болады.

Еңбекті ғылыми-инновациялық деңгейде ұйымдастыру – кәсіпорында дұрыс қалыпты қарым-қатынас орнату. Оған жоғары деңгейлі, тиімді еңбек ету үшін жағдайлар жасау бойынша шаралар жүйесі кіреді. Бірақ еңбекті ғылыми-инновациялық түрде ұйымдастыру мүмкіншіліктері кәсіпорынның техникалы-технологиялық деңгейімен, оның қаржылық және экономикалық капиталымен шектелген.

Басқаруды ғылыми-инновациялық деңгейде ұйымдастыру – бұл өнеркәсіптік кәсіпорынның материалдық жүйесі мен адам ресурсына мақсатты түрде әсер етуін қамтамасыз ететін техникалық, экономикалық және гуманитарлық жүйе. Ол әлеуметтік, экономикалық әсер алу мақсатында жоғары айтылғандардың өзара байланысуына ықпал етеді.

Өндіріс – ұлттық экономиканың дамуы үшін қажет материалдық игіліктерді жасау процесі. Кез келген өнеркәсіптегі кәсіпорын өндірістік бөлімдерден-цехтардан, учаскелерден, қызмет көрсететін шаруашылықтардан, басқару органдарынан, кәсіпорын қызметкерлерінің қажеттерін қанағаттандыруға жұмыс жасайтын ұйымдар мен мекемелерден тұрады. Жалпы түрде өндірістің экономикалық тиімділігі шаруашылық іс-әрекет нәтижесі мен өндіріс шығындарының сандық қатынасын білдіреді. Экономикалық тиімділікті жоғарлату мәселелерінің мәні қолда бар ресурстарды пайдалану барысында әрбір кеткен шығын бірлігінде экономиканың нәтижесінің өсуінде.

Өндірістің тиімділігін арттыру кәсіпорындағы шығындарды (қолданып жүрген ресурстарды) дұрыс үнемдеу арқылы да, капиталға жаңа салым жұмсау арқылы да, қолданылып жүрген капиталды дұрыс қолдану жолымен де қол жеткізуге болады.

Өндіріс тиімділігін еңбек өнімділігімен теңестіруге болмайды. Еңбек өнімділігі жұмыскерлердің өндірістік іс-әрекетінің өнімділігін білдіреді, бір өнімге келетін жанды және заттанған еңбек шығынының деңгейін анықтайды. Еңбек өнімділігінің өсуі тек тұтынылатын ресурстардың қолданылуын көрсетеді, ал өндіріс тиімділігі барлық кәсіпорын бойынша шығындардың тиімді қолдануын білдіреді және кәсіпорын экономикасы пәнінің маңызды бөлігі болып саналады.

Кез келген өнеркәсіптік кәсіпорында өндірістік-шаруашылық жүргізу барысында экономикалық тиімділіктің көрінісі әртүрлі. Тиімділіктің техникалық және әлеуметтік бағыттары өндірістің негізгі факторларының дамуы мен олардың қолдану нәтижелігін сипаттайды. Әлеуметтік тиімділік нақты қызметкерлердің әлеуметтік жағдайын жақсарту, ол міндеттерді шешумен көрінеді (мысалы, жұмыс орыны жағдайын жақсарту, еңбекті қорғау, қоршаған ортаны, экологияны ластамау т.б.). Әдетте әлеуметтік тиімділік экономикалық тиімділікпен толықтай байланысты, себебі кез

келген өндіріс жетістігінің негізі материалдық өндірістің дамуы. Еліміздің табиғи ресурстарын ұқыпты пайдалану әрбір кәсіпорынның, жалпы өндірістің басты мүддесі болуға тиісті. Осы мақсатқа жету жолында жалпы халықтық ынта болуы керек. Кәсіпорындарды, жеке еңбек ұжымдары мен өндірушілерді осы мақсатқа ынталандыру, экономикалық әдістерді кеңінен қолданып, баға тетігін пайдалану, салық мөлшерін жеңілдету, тиімді алынатын несие, қаржы беру арқылы жүзеге асырылады. Сонымен қатар, табиғат ресурстарын ұқыпты пайдалану жауапкершілігін арттыру да қарастырылады: негізсіз шығынға, ысырапқа жол бергені үшін айыптар төлеу, табиғат қорын пайдаланғаны үшін төленетін төлемақылар, қоршаған ортаны ластағаны үшін төлемдер, айыптарды төлеу белгіленеді.

Нарықтық экономика жағдайында бағалар бәсекелестік арқылы дайын өнімдермен қатар өндіріс факторларына да қойылуы қажет. Олар сұраным және ұсыныс арқылы қалыптасады. Әрбір өндіріс факторларының ерекшеліктері қарастырылып, табиғи ресурстарға төлемақы, капиталға жылдық пайыз мөлшері, еңбек қорларының еңбекақының дұрыс қойылуы қажет. Қарастырылып отырған мәселелер бүгінгі күні кәсіпорынды экономикалық дамытуда негізгі өзекті мәселе болып саналады.

Пәнді оқытудың мақсаты – студенттер мен магистранттарға, сол сияқты техникалық мамандарға экономикалық білім беруге негізделген, олардың білікті маман және экономикалық жан - жақты жетілген жеке тұлға болып шығуына көмектесу болып табылады.

Мамандық бойынша өнеркәсіптік кәсіпорын экономикасы курсының негізгі міндеті – болашақ мамандарды, кәсіпорынның тиімді даму жолын қалай анықтауды, өндірістің экономикалық өсуінің қарқынын қамтамасыз ету мен өнім сапасын жақсартуды, өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыруды, еңбек өнімділігі өсуінің жолдарын таба білуді, айналым шығындары мен өнімнің өзіндік құнын азайтуды және осы негізде өндірістің экономикалық тиімділігін арттыру мәселелерін көтеру мәселелерін шешуге үйрету болып табылады.

Кәсіпорын экономикасы, ғылым ретінде, объективті экономикалық заңдардың қызметі мен олардың іс-әрекетін зерттейді. Жалпы экономика заңдарын, индустриалды-инновациялық мемлекеттік даму бағдарламасын басшылыққа ала отырып, өнеркәсіптік кәсіпорын экономикасы нақты жағдайлардағы олардың қызметтерінің айрықша екендігін ашып көрсетеді, өндірістік-шаруашылық тәжірибедегі пайдалану әдістерін үйретеді.

Оқу құралы студенттер, магистранттар және өндіріс саласы, компания, кәсіпорын экономикасын білгісі келетін тұлғаларға арналады.

I-БӨЛІМ. ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКА ЖҮЙЕСІНДЕГІ КӘСІПОРЫННЫҢ ОРНЫ

Тақырып 1. Кәсіпорын- шаруашылық объектісі, экономикалық жүйенің негізгі буыны ретінде

1.1 Қазақстан экономикасындағы өнеркәсіптің орны мен ерекшеліктері

Әлемде тұрақты экономикалық өсудің негізгі факторы өнеркәсіптің тиімді қызметі ретінде танылады, ол өз кезегінде экономиканың басқа секторларын дамытуға және әлеуметтік салада маңызды рөл атқарады. Мемлекеттің әлемдік нарыққа табысты енуінің және еңбек ресурстарын жаһандық бөлудің шешуші жағдайының бірі ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігі және оның халықаралық сапа стандарттарына сәйкестігі болып табылады. Қазақстан Республикасының өнеркәсібі еліміздің ұлттық экономикасының аса маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Ол өз құрамында ресурстардың өндірісі мен өңделуін, оларды түрлендіру мен тікелей жеткізушілерге пайдалану үшін қолайлы болатындай түрінде және белгілі бір сапалық параметрлерімен жеткізуді қамтамасыз ететін кәсіпорындарды, ұйымдарды, құрылыстар мен технологиялық объектілерді біріктіреді.

Өнеркәсіп - бұл Қазақстан экономикасының жетекші секторы. Өнеркәсіп өндірісінің үлесі ЖІӨ-нің шамамен 30% -ын құрайды, республика экономикасында жұмыс істейтін барлық адамдардың шамамен 20% өнеркәсіптік кәсіпорындарда жұмыс істейді. Өнеркәсіптік өнімнің физикалық көлемінің өсу қарқыны жылына 10% -ды құрайды. Қазақстанның өнеркәсіптік өндірісіндегі жетекші рөлді тау-кен өнеркәсібі өндірісі 60% құрайды. Қазақстан өнеркәсібінің ерекшелігі оның ең бай минералдық қорымен ерекше жабдықталуы болып табылады. Тау-кен өнеркәсібінің үлесінің ауқымды ұлғаюы әлемдік нарықта оларға деген сұраныстың артуына байланысты республиканың мұнайгаз және уран қорларының қарқынды дамуымен байланысты.

Халық саны әлем халқының 0,25% -на жуық Республика аумағында, вольфрамның әлемдік қорының 50% -тен астамы, уран қорының 21% -ы, хром құрамындағы кендердің 23% -ы, қорғасынның 19% -ы, мырыштың 13% -ы, мыс пен темірдің 10% -ы шоғырланған. Қазақстан әлемдік деңгейде мырыш, хром, вольфрам және ванадий кен орындары бойынша 1-ші, уран қорлары 2-ші, асбест қорларында 3-ші, валластонит, рений, марганец, фосфат, кен және газ қорларында 4-ші, темір рудасы бойынша 7-ші, көмір, мыс және алтын қорлары 9-шы орында.

Қазақстанның өнеркәсібі сан алуан салалардан тұрады. Өнеркәсіптік кәсіпорындар өнімдері ұлттық экономиканың ауқымды бөлігін құрайды. Қазақстанның мұнайгаз өнеркәсібі мемлекеттің ұлттық экономикасының жетекші саласы болып саналады. Қазақстан Республикасының мұнай және газ ресурстарын шығаруды игеру есебінен экономикада үлкен даму келешегі бар. Әлемнің мұнай державаларының ішінде барланған мұнай қорларының көлемі бойынша 12-орын, газ және конденсат бойынша 15-орынды алады. Қазақстан Республикасының территориясында 200-ден астам мұнай және газ кен орындары орналасқан. Болжамды алынатын мұнай ресурстары 13 млрд тонна көлемінде бағаланады, ал табиғи газ 7,1 трлн м³. Осы ресурстардың шамамен 70% Қазақстанның батыс өңірінде орналасқан. Мұнайды өндіру 55 кен орындарында жүргізіледі. Ең ірі мұнайгаз кен орындарына Кашаган, Теңіз (мұнай), Өзен (мұнайгаз), Қарашығанақ (мұнайгазконденсаты), Жаңажол (мұнайгаз-конденсаты), Қаламқас (мұнайгаз) жатады. Мұнай саласы еліміздің бюджетті табысы мен валюталық түсімдерінің, ЖІӨ-нің басым бөлігін қамтамасыз ететін, Қазақстан Республикасы экономикасының негізгі және динамикалық дамушы бөлігі болып отыр. Қазақстан аумағындағы табиғи газдың барланған қоры Батыс қазақстанда орналасқан, соның ішінде Ақтөбе (шамамен табиғи газдың 40%-ы), Батыс Қазақстан (шамамен 16%), Атырау (шамамен 14%) және Қызылорда (шамамен 10%) облыстарында шоғырланған. Елдің қалған өңірлерде газдың барланған ресурсы шамамен 20%-ы орналасқан. Конденсат ресурсының айтарлықтай бөлігі Каспий теңізі секторында шоғырланған, негізінен Батыс Қазақстан (46%) және Ақтөбе (45%) облыстары өңірлерінде. Қазақстанда үш мұнай өңдеу зауыты жұмыс істейді. ҚР тиісті әр түрдегі өнімдердің кең ауқымын - бензин, дизельді және

казандық отын, авиация үшін керосин және басқа да көптеген мұнай өнімдерін шығарады. Бұл сала дамыған мұнай-химиялық сегментке жақын. Елде әр түрлі пластик, талшық, шиналар шығарылады.

Қазақстандағы мұнай өнеркәсібінің даму ерекшелігі - ол мемлекеттік және жеке кәсіпорындардың табысты интеграциясының үлгісі болып табылады. Қазақстанның отын өнеркәсібін ірі корпорациялар ғана емес, шағын және орта кәсіпорындар да ұсынады. Қазақстанның мұнай өнеркәсібін дамытуға көптеген шетелдік инвесторлар белсенді қатысады.

Қазақстандағы көмір өнеркәсібі тек Қазақстанда ғана емес, сонымен қатар ЕврЭО-тың барлық экономикалық аймағында да барынша белді өнеркәсіптердің бірі болып табылады. Елде жан басына шаққандағы көмір өндіру, сондай-ақ қорлар бойынша көшбасшылардың бірі болып табылады. Оның ең үлкен қоры Орталық Қазақстанда, сондай-ақ, солтүстік-шығысқа қарай шоғырланған.

Қазақстан Республикасының жетекші салаларының арасында түсті металлургия бар. Қазақстан сапалы мыс, мырыш, титан, сирек кездесетін түрлі металдар өндіреді. ҚР мыс өндірісіндегі әлемдік көшбасшылардың бірі, оның негізгі бөлігі Батыс Еуропа елдеріне экспортталады. Қазақстан әлемдік алтын нарығында маңызды орында болып табылады. Елде 170-тен астам кен орны бар.

Қазақстанның металлургиялық өнеркәсібі темір кенін өндіру сегментінде де дамыған. ҚР тиісті темір рудасы бойынша әлемдік көшбасшылардың бірі. Сонымен қатар, резервтердің едәуір бөлігі қол жетімді санатқа жатады. Қазақстанда шығарылатын темір рудасының негізгі көлемі экспортталады.

Инжиниринг Қазақстандағы тағы бір маңызды саланың үлгісі болып табылады. Мемлекет әр түрлі мақсаттарға арналған жабдықтар, станоктар, сорғылар шығарады. Қазақстан Республикасының машина жасау саласының кәсіпорындары шетелдік инвестициялармен белсенді қарым-қатынас жасайды - ресейлік, шетелдік, ЕврЭО мемлекеттерінің өкілдері инвестицияларды тартуда.

Құрылыс материалдарын өндіру - Қазақстанның индустриясын ұсынатын табысты индустрияның тағы бір мысалы. Мемлекет цемент, құбырлар, шифер, линолеум, түрлі панельдер, керамика және басқа да өнімдерді шығарады. Құрылыс материалдарының негізгі көлемі ұлттық ресурстық база есебінен өндіріледі.

Қазақстанның химия өнеркәсібі де мемлекеттің экономикасы үшін маңызды. Оның жетекші сегменттерінің бірі - фосфор өндірісі. Кейбір бағалаулар бойынша, Қазақстан оны шығарған ТМД нарығының көшбасшыларының бірі болып табылады. Сондай-ақ елімізде хром қосылыстарын, бояулар мен лактар шығаратын ірі кәсіпорындар бар.

Қазақстан Республикасының химиялық кәсіпорындарының экспорт құрылымы технологиялық лимиттің төмен көрсеткіштерімен сипатталатын органикалық емес химия өнімдерінің басым бөлігі болып табылады.

Қазақстанның тамақ өнеркәсібі ел экономикасының ең серпінді сегменттерінің бірі болып табылады. Тиісті саланың құрылымында астықты өңдеу, сүт өндіру, нан, ет өңдеу, жемістер мен көкөністерді өсіру кәсіпорындарының қызметі басымдыққа ие. Қазақстанның азық-түлік импорттыңда елеулі қажеттіліктері бар. Бұл импортты алмастыру құралы ретінде тиісті сегменттің әрі қарай өсу перспективаларын алдын ала анықтай алады.

1.2 Кәсіпорынның дамуындағы индустриалдық-инновациялық саясаттың рөлі

Индустриалдық-инновациялық саясат Қазақстан экономикасының өсімінің тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған. Қазақстанның индустриялық-инновациялық даму бағдарламасында әлемдік экономиканың ғаламдануы аясындағы ел экономикасының дамуында орын алған бірқатар мәселелер көрсетілген, олардың негізгілері ретінде келесілерді атап өтуге болады: Қазақстан экономикасының бір жақты шикізат секторына бағыттылығы; әлемдік экономикаға ықпалдасуының әлсіздігі; ел ішіндегі салааралық және аймақаралық экономикалық ықпалдасудың дұрыс жүзеге аспауы; ішкі нарықта тауарлар мен қызметтерге деген тұтыну сұранысының төмендігі; өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымның дамымауы; кәсіпорындардың жалпы техникалық және технологиялық деңгейлерінің артта қалушылығы; ғылым мен негізгі өндірістің арасында нақты байланыстың болмауы; ғылыми-зерттеу және тәжірибелік – конструкторлық жұмыстарға қаржының аз бөлінуі және т.б. Сонымен қатар бағдарламада экономиканың үрдістерін талдау және Қазақстан экономикасының бәсекелестік қабылеттілігін арттыру проблемалары да қарастырылған.

Қазақстан Республикасының индустриалды-инновациялық стратегиясы 2003 жылы қабылданған болатын. Бұл 2003-2015 жылдар арасындағы еліміздің экономикалық өсімінің қамтылуы мен тұрақтандыру мақсатына бағытталған және үш кезеңді 2003-2005жж., 2006-2010жж., 2011-2015жж. қамтыды. Осы жылдар ішінде Қазақстан экономикасы үлкен жетістіктерге қолы жетіп отыр. Ел басының тікелей басшылығымен 2010 жылы Үдемелі индустриалды-инновациялық даму бағдарламасы қабылданды (ҮИИДБ). Бұл маңызды мемлекеттік бағдарламаны одан әрі өз деңгейінде жүзеге асырудың заңдық негіздері жасалынды. Атап айтқанда, еркін экономикалық аймақ жөніндегі заңның жаңа нұсқасы қабылданып, индустриалды-инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау туралы, инвестиция, энергия үнемдеу, энергияның қуаттылығын тиімді пайдалану туралы заңдылықтар қабылданды. ҮИИДБ негізінде еліміздің макроэкономикалық көрсеткіштері айтарлықтай өсіп отырды. ЖІӨ құрамында қайта өңдеу өндірісінің үлес салмағы қарқынды артты. Машина жасау саласында 28 пайыз, химия өнімінің үлесі 17,6 пайызға жетті. ҮИИДБ шеңберінде белгіленген индустриаландыру картасына келетін болсақ, бүгінге дейін жалпы құны 914 миллион теңге болатын 227 индустриалдық жоба пайдалануға берілген, 75

мыңнан сатам жаңа жұмыс орны ашылып, 100 млрд. теңгеден астам өндірістік кәсіпорындар өнімі өндірілген. ҮИИДБ аясында шағын және орта бизнес субъектілерін қолдау үшін жан-жақты жұмыстар жүргізілді. Ел экономикасында бизнес саласын кешенді қолдау мақсатында «Инвестор - 2020», «Экспорттаушы-2020», «Бизнестің жол картасы-2020» кешенді мемлекеттік бағдарламалары қабылданып, жүзеге асырылды. Өнімдерін экспортқа шығаратын 1,5 мыңнан астам отандық кәсіпорын жүйелі түрде мемлекеттік қолдау түрлерімен қамтылды.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі дәуірде Қазақстан ғаламдық экономикада әлемдік деңгейдегі тауар нарықтарына мұнай, газ, қара түсті, сирек кездесетін және қымбат металдар мен уран өнімдерін шығаратын ел ретінде таныла бастады. Ауыл шаруашылық өнімдерінің ішінде астық экспортының орыны үлкен.

Өнеркәсіптің шикізат салаларына шетелдік инвестицияларды тарту және қаржы саласында құрылымдық-институтционалдық өзгерістерді жүзеге асыру жөнінде мемлекеттік саясаттың жүргізілуіне орай Қазақстан экономикасының дамуында ілгерілеу байқалды және ұзақ мерзімді кезеңде индустриялық сервистік – технологиялық даму сатысына өтуге мүмкіндік беретін қаржы ресурстары жинақталды.

Екінші ИИМДБ-сы өнеркәсіптің маңызды салаларын, әсіресе өңдеу өнеркәсібін үдете дамытуға бағыттанып отыр.

Дүниежүзілік Банк Қазақстанды әлемдегі инвестиция салуға ең тартымды елдердің қатарына қосты. Тәуелсіздік дәуірінде Қазақстан экономикасына 300 миллиардтан астам АҚШ доллары тартылды.

Қазақстанның қолданыстағы өндірістік әлеуетін бағалау және Қазақстанның индустриалды кешенін жаңғырту және қайта құрылымдау «Өнімділік - 2020» мемлекеттік бағдарламасы негізінде жүзеге асырылды.

Қазақстанда 1994 жылы жан басына шаққандағы ішкі жалпы өнім 700 долларды құраса, 2014 жылдың басында бұл көрсеткіш 12 еседен артық өскен және 13500 долларға жеткен.

Экспорттық өнімдерге - машина жасау, химия өнеркәсібі құралдары, тоқыма өнімдері және құрылыс материалдарын өндіруші кәсіпорындарға осы бағдарлама аясында мемлекеттік қолдау көрсетілген. Бұл өнімдер негізінен Ресей, Беларусь, Өзбекстан, Грузия, Тәжікстан, Түркменстан, Ауғанстан сияқты елдерге экспортталды. «Экспорттаушы-2020» бағдарламасы шеңберінде отандық кәсіпорындарды өнімдерін экспорттауға ынталандыру үшін Қазақстандық тауарлар мен брендтердің тұсаукесерін жасау мақсатында 30 арнаулы шара өткізіліп, 20 мемлекеттің тауар сатушылары қатысқан 9 сауда миссиясы, 63 отандық экспорттаушылар қатысқан 50 шетелдік көрмелер өткізілген. Өнімдерін экспорттаушы отандық кәсіпорындар шетелдік сатып алушылармен 372 миллион АҚШ доллары көлеміндегі келісімдер жасалды.

Ел экономикасы қарқынды дамыған сайын қуат көздеріне деген сұраныс та күннен күнге артып келеді. Сондықтан қазіргі уақытта энергия үнемдеу және оны тиімді пайдалану мәселесі, әсіресе, өнеркәсіптік

кәсіпорындарда ерекше маңызға ие. Себебі, елімізде өндірілетін электр қуатының 70 пайызын өнеркәсіптік кәсіпорындар тұтынса, 20 пайызынан астамы тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығы тұтынады.

Қазақстан еңбекөнімділігі төмен ел болып саналады. Құрылымдық-институционалдық реформалар саласындағы жетістіктерді, қаржы секторы сенімділігінің артуын және елдің экспорттық әлеуетінің жедел қарқынмен өсуін айта отырып, өнеркәсіптің өңдеуші салалары, сондай-ақ өндірістік сипаттағы қызметтер көрсететін салалар тиісінше дамымай отырғанын да атап өткен жөн. Өңдеуші өнеркәсіпте металлургия өнеркәсібі ғана сыртқы нарықта бәсекеге түсе алады. Тамақ өнеркәсібінің кейбір өнімдері осыған ұқсас шетелдік өнімдермен ішкі нарықта ғана бәсекеге түсе алса, ал өңдеуші өнеркәсіптің қалған өнімдері бүгінгі таңда тікелей және жанама демеу қаржылардың есебінен ғана ұсталып отыр.

Индустриялық – инновациялық саясатты енгізудің тиімді тәсілдерінің бірі- бұл бір аймақта орналасқан және түпкі өнім өндіру шеңберінде өзара технологиялық байланысқа ие болған кәсіпорындардың интеграциялануы мен кооперациялануы. Бұл осы салаға материалдық, қаржылық және басқалай ресурстар құйылуының маңызды факторлары болып табылады. Экономиканы дамытудың мұндай инновациялық тәсілі кластер қағидасын пайдалану негізінде жүзеге асырылады және оның мақсаты интеграцияға кіруші кәсіпорындардың бәсекеге қабылеттілігін жоғарлату болып табылады. Қазірге кезде Қазақстанда машина жасау саласында, металлургияда, химия мен экономиканың басқа да салаларында ұлттық кластерлер нышандары құрылуда. Мысалы, олардың ең үлкені – Павлодар – Екібастұз отын-энергетика кешенінде жүзеге асырылып отыр. Дегенмен, қазіргі кезде көптеген отандық кәсіпорындардың бәсекелестік қабылеттілігі төмен болып, әлемдік нарықтағы бәсекелестікті айтпағанда, Қазақстан ішіндегі ұлттық компаниялармен кластерлік (мысалы, оларды қосалқы бөлшектермен қамтамасз ету, техникалық қызмет көрсету және т.б.) сипатта жұмыс істей алуға мүмкіндіктері шектеулі.

Индустриалдық саясат деп бәсекелестікке қабылетті кәсіпкерлікті және тиімді ұлттық өнеркәсіпті қалыптастыру үшін мемлекет қолайлы жағдай тудыратын және қолдау көрсететін кешенді шаралар түсініледі. Мемлекет өнеркәсіптік саясат оның құрылымын қайта құру мен жұмыс істеуге қабылетті тұрғындардың көбірек толық жұмыспен қамтамасыз етілуі мүмкіндігі негізінде экономикалық өсуге көмектесуді қосқанда, өнеркәсіптің қалыпты жұмыс істеуіне бағытталған.

Индустриалдық-инновациялық даму бағдарламасы Қазақстан мемлекетінің экономикалық саясатын қалыптастыруға мүмкіндік берді. Бағдарлама дамудың шикізаттық бағытынан кетіп, ұзақ мерзімді жоспарда сервистік технологиялық экономикаға көшу үшін жағдай жасады, экономика саласын әртараптандыру арқылы, Қазақстанның тұрақты дамуына ықпалды әсер етуде.

Бүгінде Қазақстан цифрлы технологияны өнеркәсіптік кәсіпорындарда кеңінен жүзеге асыруда. Атап айтқанда, цифрлы технологиялық және

ғылыми-инновациялық өндірістерді құру жобаларын дамыту, оларды қаржыландыру, инвестиция тарту өнеркәсіптік кәсіпорындар өнімдерін арттыруға бағытталып отыр.

Қазақстанның Инвестициялық қоры – компанияның жарғылық капиталын инвестициялайтын, инвестициялық мекеме. Бұл жаңа өндірістік алаңында құралған кәсіпорын немесе қызметін кеңейту үшін қосымша инвестиция көлемін қамтамасыз етеді.

Даму банкісі – бұл кепілдігі бар кредиттелген компанияға қарсы кредит беру тәртібін реттеу бойынша жаңа оның ішінде банк қызметін реттеу мөлшеріне келетін банк мекемесі.

Даму институты арқылы, өндіріс жүйесінің тұтастығын құруға бағытталған, бәсекелестікке қабілетті өнім шығара алатын, экономикалық қосымша құн тізбегі және жалғасатын технологиялық дамудағы мемлекеттік жобаларға қатысу қарастырылды. Бұл барлық талаптарға жауап беретін, бәсекелестікке қабілетті соңғы өнімге жұмыс істейтін, көп салалы кәсіпорындарды құруға мүмкіндік берді.

1.3 Кәсіпорынның өндірістік-шаруашылық қызметі

Кез келген экономиканың негізін жұмыс орындары құрайды. Жұмыс орындарында өнім өндіріледі немесе өндірістік қызмет түрлері көрсетіледі. Атап айтқанда, кәсіпорында өнім өндіріледі, жұмыстар жасалады, қызмет көрсетіледі, яғни тұтынудың негізі жасалып, ұлттық байлық көбейтіледі.

Ұлттық экономиканың барлық кезеңдеріндегі негізгі буыны кәсіпорын болып табылады. Осы кәсіпорында өнім өндіріледі, жұмыскер өндіріс-құрал-жабдықтарымен тығыз байланыста болады.

Кәсіпорын деп пайда алу және оны көбейту мақсатында бәсекеге қабілетті тауарлар мен қызметтерді өндірумен, оны өткізумен айналысатын заңды түрде құрылған дербес шаруашылық субъект немесе заңды тұлғаларды айтады. Өндірістік кәсіпорын – тұтынушыларға қажетті өнімді, тауарды дайындауға қабілетті кәсіби ұйымдастырылған еңбек ұжымы бар мамандандырылған ұйым.

Кәсіпорынның басты мақсаты барынша жоғары пайда алу және жоғары пайдалылыққа жету және жұмыс орындарын құырып, жергілікті тұрғындарды жұмыспен қамту. Осы мақсаттарға жету үшін кәсіпорын алдына төмендегідей бірқатар міндеттер қойылады:

- тұтынушының сұранысына сай және қолда бар өндірістік мүмкіндіктерді пайдалана отырып жоғары сапалы өнім шығырып, қызмет көрсету және оны жүйелі түрде жаңартып отыру;
- иелігіндегі өндірістік ресурстарды ұтымды пайдалану;
- кәсіпорынның стратегиясы мен тактикасын жасау және жағдайлардың өзгеруіне қарай өзгерістер енгізу;
- өндіріске, еңбекті ұйымдастыруға және басқаруға алдыңғы қатарлы жаңалықтарды, инновацияны енгізіп отыру;

- өзінің жұмыскерлерінің жағдайын жасау, олардың біліктілігін арттыру, еңбек ұжымындағы әлеуметтік-психологиялық ахуалды жоғары деңгейде ұстау.

Сонымен қатар, негізгі мақсаттарға ұмтылуда тұрған корпоративтік мақсаттардың барлығы бар. Олар иесінің мүдделері, капитал мөлшері, кәсіпорын ішіндегі жағдай, сыртқы орта және белгілі бір талаптарды қанағаттандыруы тиіс (нақты және өлшенетін, уақытқа бағытталған, қол жетімді және өзара қолдауға ие) болуы мүмкін.

Бұл мақсаттарға: өнімдердің, жұмыстардың, қызметтердің көлемін барынша арттыру; ғылыми және технологиялық прогресті пайдалану негізінде өнімдердің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету; бірқалыптылық пен тұрақтылық; нарық позицияларын ұстап тұру (жаңа нарықты сатып алу) және өндірістің жоғары тиімділігін қамтамасыз ету; өндірістің күрделілігіне қол жеткізу және т.б. Осы мақсаттардың әрқайсысы да кәсіпорынның негізгі мақсаттарына қол жеткізу құралы болып табылады. Кәсіпкерлік мақсаттарды таңдау, бір жағынан, өз ресурстарымен кәсіпорынның қауіпсіздігін, ал екінші жағынан, сыртқы орта мен нарықтық жағдайды сипаттайтын бірқатар факторларға байланысты. Кәсіпорынның экономикалық жүйесіне әсер ету бағытына байланысты факторлар оң және теріс бөлінеді, сонымен қатар, орын алған жеріне байланысты ішкі факторларға жіктеледі, бұл өз кезегінде объективті (олардың пайда болуы басқарудың субъектісіне тәуелді емес), субъективті (мысалы, кәсіпорынның ерекшелігі мен тұлғасына қатысты, кәсіпорынның баға саясаты және т.б.) және сыртқы (мысалы, инфляциялық процестерге, мемлекеттік қызметке, отандық және әлемдік нарықта және т.б.).

Өнеркәсіптік кәсіпорынның атқаратын қызметтері мыналар:

- өндірісте және жекеше тұтынылатын өнім шығару;
- тұтынушыға өнімді жеткізу және сату;
- өнімді сатып болғаннан кейін қызмет атқару,
- кәсіпорындардағы өндірісті материалдық-техникалық жабдықтау;
- кәсіпорын жұмысшыларының еңбегін ұйымдастыру және басқару;
- кәсіпорындағы өндіріс көлемін жан-жақты дамытып, ұлғайту;
- кәсіпкерлік қызмет;
- салықтарды төлеу, мемлекеттік бюджеттің және басқа да қаржы ұйымдарының міндетті және міндетті емес төлемдерін орындау;
- мемлекеттік заңдарды, нормативтер мен стандарттарды орындау.

Сурет 1. Кәсіпорынның атқаратын негізгі функциялары

Кәсіпорынның өндірістік-шаруашылық қызметі профессионалдық құрамы, квалификациясы бойынша ерекшеленетін еңбек, өндірістік, материалдық, қаржылық ресурстарымен сипатталады.

Еңбек коллективінің күштері мен қабілетіне сай мекеме жұмысының нәтижелері көрініс табады. Еңбек ресурстарына өндіріс құралдары, яғни негізгі және айналым құралдары қажет. Өндіріске қажет материалдар, құралдар, энергиялық ресурстармен жабдықтауға, жұмысшыларға жалақы төлеуге қаржылай құралдар қажет.

Кәсіпорын - түрлі өндірістерден және шаруашылықтардан тұратын күрделі жүйе. Кәсіпорынның жекеленген өндірістік буындары бойынша өндірілетін өнімнің атқаратын қызметіне қарай барлық өндірістер негізгі және көмекші өндіріс болып екіге бөлінеді. Негізгі өндіріс өнімді шығарумен тікелей қатысты болатын үдерістерді қамтиды. Мысалы, мұнай мен газды өндіру процесі – бұл мұнайгаз өндіру кәсіпорнындағы негізгі өндірістік процесс. Қосымша өндіріс негізгі өндіріс қызметінің өнімді үздіксіз шығаруына арнап қалыпты жағдайларды қамтамасыз етеді. Мысалы, мұнайгаз өндіру кәсіпорнындағы жөндеу және көліктік қызмет көрсетуді қосымша өндіріске жатқызады.

Кәсіпорында шаруашылық қызметтің бір түрі кәсіпкерлік деп қарастырылады. Кәсіпкерлік - меншік түріне қарамастан, азаматтар мен заңды тұлғалардың тауарларға (жұмысқа, қызметке) сұранысты қанағаттандыру арқылы пайда немесе жеке табыс табуға бағытталған жеке меншікке немесе мемлекеттік кәсіпорындарды шаруашылық басқару құқығына негізделген ынталы қызмет. Кәсіпкерлік қызмет өндірістік, коммерциялық, қаржылық, сақтандыру, делдалдық түрлеріне бөлінеді.

Өндірістік кәсіпкерліктің негізін кез келген бағыттағы материалдық, интеллектуалдық, шығармашылық өндірісті құрайды. Мұнда кәсіпкер фактор ретінде өзінің жеке немесе сатып алған құралдары мен еңбек заттарын, жұмыс күшін қолдана отырып, тұтынушыларға немесе сауда ұйымдарына сату үшін өнім, қызмет, ақпарат, рухани құндылықтар өндіруді ұйымдастырады.

Коммерциялық кәсіпкерлікте басты рөлді тауар-ақша, сауда-айырбас қатынастары атқарады. Мұнда бизнесмен басқа тұлғалардан сатып алған дайын тауарларды қайта сата отырып, саудагер немесе коммерсант рөлін атқарады. Коммерциялық кәсіпкерлік сауда мекемелері мен тауар биржаларында әрекет етеді.

Кәсіпкерліктің ерекше бір түрі- қаржылық кәсіпкерлік. Қаржылық кәсіпкерлік коммерциялық кәсіпкерліктің ерекше бір түрі ретінде несиеге ақша беру, шетел валюталарын, бағалы қағаздарды сату-сатып алу операцияларымен айналысады.

Сақтандыру кәсіпкерлігінің мәні кәсіпкер сақтанушыны кездейсоқ жағдайлардың нәтижесінде мүлікке, құндылықтарға, өмірге зиян келген жағдайда белгілі бір мөлшерде төлем төлеуге кепілдік береді. Қызметтің бұл түрін қаржы кәсіпкерлігінің бір түрі ретінде қарастыруға болады. Мұнда кәсіпкер сақтандыру жарнасын алады және оны тек сақтандыру жағдайы болған кезде ғана қайтарады.

Кәсіпкерлік қызметтің келесі бір түрі делдалдық кәсіпкерлік. Кәсіпкер-делдал өндірушілерден сатып алушыларға қажетті тауарларды өткізу шарттары туралы ақпарат алады және ол мәліметті сатып алушыға береді.

Кәсіпкерлік қызметтің қандай түрі болса да, орындалатын орны кәсіпорын. Кәсіпорын қызметінде әр түрлі тәуекелдер кездесіп тұрады. Тәуекел – бұл жоспарланған табыс көлемін ала алмау, зияндар мен жоғалтулардың туындау ықтималдылығы. Басқаша айтқанда, қолайсыз жағдайлармен, экономикалық қызмет шарттарының кездейсоқ өзгеруімен байланысты күтілген табысты, ақшалай қаражаттарды немесе мүлікті жоғалтудың туындау қаупі. Ал, кәсіпкерлік тәуекел деп белгіленген іс-шара іске аспаған, сондай-ақ, басқару шешімдерін қабылдау кезінде қателіктер жіберілген жағдайда кәсіпкердің зиян шегу ықтималдылығын айтады. Кәсіпорын қызметінде тәуекелді көбінесе өндірістік, коммерциялық және қаржылық деп үшке бөліп қарастырады.

Өндірістік тәуекел – өнім өндіру кезінде немесе өндірістік қызмет үрдісінде туындайды. Өндірістік тәуекелдің себептеріне жоспарланған өндіріс көлемінің төмендеуін, кәсіпкердің тапсырыс берушілерімен жасалған келісім бойынша өз міндеттемедерін орындай алмау ықтималдылығын, материалдық, еңбек шығындарының өсімін, баға саясатындағы қателіктер т.б. жатқызуға болады.

Коммерциялық тәуекел – өнімді сатумен, шикізаттар мен материалдарды сатып алумен және т.б. байланысты орын алады. Оның негізгі себептеріне логистика жүйесіндегі кемшіліктер, шикізат тапшылығы

немесе шикізаттар мен материалдармен өз уақытында және қажетті көлемде қамтамасыз ете алмау және т.б.жатады.

Қаржылық тәуекелдер қаржы ресурстарының, яғни ақшалай қаражаттардың шығындарының ықтималдығымен байланысты. Қаржылық тәуекелдер екі түрге бөлінеді:

-ақшаларын сатып алушылық қабілетімен байланысты тәуекелдер;

-капитал салумен байланысты тәуекелдер (инвестициялық тәуекелдер).

Өнеркәсіптік өндіріс – кәсіпкерліктің бірнеше салаларын қамтиды. Өндірістік саланың атап айтқанда өнеркәсіп, көлік, ауыл шаруашылығы, құрылыс,ақпараттық жүйе сала қызметі де осы өнеркәсіптік өндіріс саласына енеді. Сол сияқты өнеркәсіптік кәсіпорын кәсіпкерліктің ерекшелігімен, мамандандырылу деңгейімен, техникалық-технологиялық жағдайымен сипатталады.

1.4 Кәсіпорынның жіктелуі , сыртқы және ішкі ортасы

Салалық сипаты, меншік формасы, өндіріс көлеміне тәуелсіз кез- келген мекеме өзін- өзі қаржыландыру, коммерциялық есептесу шарттарында жұмыс жасайды. Кәсіпорын жетекшісі өз бетімен өнімді тұтынушылармен келісімдер жасап, қажет өндірістік ресурстардың жеткізушілерімен есеп- айырысулар бекітеді. Салааралық белгісіне қарай кәсіпорындар жіктеледі:

- 1) жоғары мамандандырылған;
- 2) көпсалалы;
- 3) біріктірілген.

Жоғары мамандандырылған кәсіпорындар - бұқаралық немесе ірі өндірістің шектеулі ауқымын өндіретін компаниялар. Әртүрлі мақсаттарға арналған өнімдердің кең спектрін шығаратын кәсіпорындар көп салалы, көбіне өнеркәсіп және ауыл шаруашылығында кездеседі.

Көпсалалы кәсіпорындар көбінесе химия, тоқыма және металлургия салаларында, ауыл шаруашылығында кездеседі. Өндірістің тіркесімінің мәні сол кәсіпорындағы шикізаттың немесе дайын өнімнің бір түрі параллель немесе дәйекті түрде басқа түрге, содан кейін келесі түрге айналдыру болып табылады.

Өндірісті біріктірудің ең күрделі түрі - бірдей шикізат негізінде, сипаттамалары, мақсаттары мен технологиялары бойынша ерекшеленетін өнімдер шығаратын кезде, құрылымы мен химиялық құрамы әртүрлі өнімдерді өндіруге арналған шикізатты кешенді пайдалану.

Кәсіпорынның көлеміне қарай топтастырылуы кең таралған. Әдетте барлық кәсіпорындар үш топқа бөлінеді: шағын (50 қызметкерге дейін), орташа (50-ден 250-ке дейін,кей жағдайда (500-ге дейін)) және ірі (500-ден астам

қызметкер). Кәсіпорынды топтаудың біріне тағайындау кезінде келесі көрсеткіштер пайдаланылады:

- 1) қызметкерлердің саны;
- 2) кәсіпорын активінің құны.

Шағын кәсіпорындар нарық жағдайында қажетті икемділікті қамтамасыз етеді, олардың жоғары тиімділігі терең мамандандыру мен ынтымақтастықты қалыптастырады. Шағын бизнес тек тұтынушылық салада қалыптасқан тауашаларды жылдам толтырып қана қоймай, салыстырмалы түрде жылдам төлеп, бәсекелестік атмосферасын қалыптастыра алады.

Шағын және орта кәсіпорындар жұмыспен қамту, тауарларды өндіру, ғылыми-зерттеу және ғылыми-өндірістік әзірлемелерде маңызды рөл атқарады.

Ғылыми әлеуеттің басым бөлігі ірі компанияларда шоғырланғанына қарамастан, шағын және орта фирмалар кең ауқымды жаңа өнімдерді коммерциялай бастады. Инновацияларды зерттеуге және шағын кәсіпорындардың дамуына жұмсалатын шығындар ірі компанияларға қарағанда 3-4 есе жоғары.

Соңғы кезде көптеген елдерде өндірістің мамандануы мен ынтымақтастығы негізінде ірі кәсіпорындар мен монополиялар нарығында бәсекеге қабілетті, жоғары техникалық және технологиялық деңгейін қоса алғанда, үлкен көлемдегі өнім шығаратын ірі салалық құрылымдарға шағын кәсіпорындарды біріктіру үрдісі байқалады. .

Шағын кәсіпорындардың маңыздылығы сондай-ақ өмір сүру үшін күрделі бәсекелестікті жүргізіп, олар үнемі дамып, қазіргі нарықтық жағдайларға бейімделуге шапшандығы.

Қызмет сферасы бойынша өндірістік және өндірістік емес салаларға бөлінеді.

Тұтынылатын шикізаттың сипаты бойынша олар тау-кен өнеркәсібі кәсіпорындары мен өңдеуші кәсіпорындарға бөлінеді.

Кәсіпкерліктің қызмет ауқымы бойынша кәсіпорындар мынадай түрлерге бөлінеді:

- 1) жеке кәсіпкерлік: бір тұлғаның және оның отбасының кез-келген кәсіпкерлік қызметі;
- 2) ұжымдық кәсіпорын.

Кәсіпорынның мамандану деңгейіне сәйкес:

- 1) мамандандырылған - бұл кәсіпорындар өнімнің нақты түрін шығарады;
- 2) әмбебап - бұл кәсіпорындар кең ауқымды өнім шығарады;
- 3) аралас - бұл кәсіпорындар мамандандырылған және әмбебап кәсіпорындар арасында аралық орын алады.

Компанияның сипаты бойынша:

- 1) коммерциялық емес - байыу мақсатында өнімді сатумен байланысты емес (қайырымдылық шаралары);
- 2) коммерциялық - пайда табуға бағытталған кәсіпорындар. Бұл кәсіп түрі бизнес деп аталады.

Кәсіпорындарды ұйымдық-құқықтық нысаны бойынша, өндіріс құрылымына, шаруашылық қызметінің сипатына, салалық және заттық мамандануына, саланың бағытына, өндірістік потенциалдың қуатына, меншік түріне қарай жіктейді.

Қазақстанда қолданып жүрген заңдарға сәйкес кәсіпорындардың мынадай ұйымдық-құқықтық формалары бар:

- мемлекеттік кәсіпорын;
- серіктестік: толық жауапкершілікпен (толық серіктестік); аралас жауапкершілікпен (аралас серіктестік), шектеулі жауапкершілікпен (шектеулі серіктестік);
- акционерлік қоғам (ашық, жабық түрі);
- өндірістік кооператив;
- жеке кәсіпорын.

Кәсіпорынды құру барысында қандай өнім өндірілетіндігі айқындалады. Осыған байланысты кәсіпорындардың түрлері анықталады. Кәсіпорынды құру барысында қандай өнім өндірілетіндігі айқындалады.

Кесте 1. Кәсіпорындар қызметтері бағыттары

Ұйымдық-құқықтық нысаны бойынша	Шаруашылық қызметінің сипатына қарай	Салалық қызметі бойынша	Меншік нысаны бойынша
Картелдер	Өндірістік	Өнеркәсіп	Мемлекеттік
Синдикаттар (консорциумдар)	Саудалық	Ауыл шаруашылығы	Қазыналық
Трестер	Делдалдық	Шаруашылығы	Ұжымдық
Концерндер	Банктік	Сауда	Жалгерлік
Концерн-конгломераттар	Сақтандырулық	Байланыс	Кооперативтік
Холдинг-компаниялар	Инвестициялық	Көлік	Акционерлік
Акционерлік қоғамдар (корпорациялар)	Инжинирингтік	Қаржы-несиелік	Жекеленген
Кооперативтер	Венчурлік (тәуекелділік)	Мәдениет	Аралас (біріккен)
Серіктестіктер	Консалтингтік	Өнер	Мемлекеттік кооперативтікпен бірге
	Аудиторлық	Білім	Ұжымдық
	Трасттық	Ғылым	жекемен бірге
		Денсаулық сақтау	
		Тұрған үй-шаруашылығы	

Осыған байланысты кәсіпорындардың түрлері анықталады. Халықтың мұқтаждықтары тұрғысынан тұтыну заттарын өндіретін кәсіпорындардың маңызы зор.

Аталмыш кәсіпорындарға ауыл шаруашылығының, тамақ және жеңіл өнеркәсібінің, машина құрылыс, химия,

ағаш өңдеу өнеркәсібінің кәсіпорындары, тұрғын және коммуналдық құрылыс мекемелері жатады.

Өндірістік құрылымы бойынша кәсіпорындар шектеулі маманданған, көп профилді, аралас мекемелер болып жіктелінеді.

Шектеулі маманданған кәсіпорындарға ірі сериялық өндірістің өнімінің шектелген ассортиментін дайындау мен айналысатын кәсіпорындар жатады.

Көп профилді кәсіпорындарға әртүрлі мақсатта және кең ассортиментті өнімді өндіретін мекемелер жатады. Аралас кәсіпорындар химия және металлургия, ауыл шаруашылықтарында кездеседі.

Аралас өндірістің мәні мынада: шикізат немесе дайын өнімнің нақты түрі сол мекемеде бір мезетте өнімнің екінші және үшінші түріне айналады. Өндірістік потенциалдың қуаты бойынша кәсіпорындардың жіктелуі кең таралған.

Өндірістік жүйе ретінде кәсіпорынның ішкі және сыртқы ортасы болады. Кәсіпорынның ішкі ортасы кәсіпорынның техникалық және ұйымдық жағдайларын анықтайды және басқару шешімдерінің нәтижесі болып табылады. Кәсіпорынның ішкі ортасын талдау мақсаты оның қызметінің күшті және әлсіз жақтарын анықтау болып табылады, өйткені сыртқы мүмкіндіктерді пайдалану үшін кәсіпорынның ішкі әлеуеті болуы керек. Ішкі орта элементтері: өндіріс (көлемі, құрылымы, қарқыны, шикізатпен және материалдармен қамтамасыз ету, сапаны бақылау және т.б.), қызметкерлер (біліктілік, еңбек өнімділігі, қызметкерлердің айналымы, еңбекке ақы төлеу және т.б.), басқаруды ұйымдастыру (құрылымы, әдістері) менеджмент деңгейі, біліктілігі, жоғарғы басшылықтың мүдделері, кәсіпорын беделділігі және имиджі), маркетинг (нарық үлесі, тарату арналары және өнім сатылымы, маркетингтік бюджет және оны орындау, маркетинг жоспарлары мен бағдарламалары, сатуды ынталандыру, жарнама, баға білім), қаржы (кәсіпорынның барлық өндірістік және шаруашылық қызметі), мәдениеті және имиджі (жоғары білікті қызметкерлерді тарту, тұтынушыларды тауар сатып алуға ынталандыру және т.б.), ақпараттық жүйесі.

Кәсіпорын қызметін ұйымдастыруда ақпарат жоғары мәнге ие. Ақпараттардың мынандай түрлері белгілі:

Коммерциялық ақпарат - қандай өнімді, қандай көлемде дайындау қажет деген сұрақтарға жауап береді:

Техникалық ақпарат - өнімді дайындау технологиясын сипаттап, әрбір өнім бірлігін қандай материалдан дайындау керектігін бейнелейді;

Оперативтік ақпарат еңбек персоналына тапсырма беріліп, оларды жұмыс орындарына таратуды жүзеге асырады, өндірістік процестің ұйымдастырылу барысын бақылау, есепке алу және реттеуге қолданылады.

Кәсіпорынның сыртқы ортасы кәсіпорынның қызметіне қарамастан туындайтын және оған елеулі әсер ететін барлық жағдайлар мен факторлар болып табылады.

Кәсіпорынның сыртқы ортасы өнімді тұтынушылардан, өндірістік компоненттерді жеткізушілерден, мемлекеттік органдардан және тұрғындардан құрылады.

Кәсіпорынның жеткізушілерінің қатарына несиелік ұйымдар (банктер), кәсіпорынға қажет ғылыми – техникалық ақпараттар мен жобалық құжаттарды дайындап беретін ғылыми және жобалық ұйымдар жатады. Елдегі қабылданған заңдардың орындалуын бақылаумен үкімет және жергілікті басқару органдары айналысады. Кәсіпорынның сыртқы ортасына бәсекелестер де жатады.

Кәсіпорынның күшті және әлсіз жақтарын бағалау оның бәсекелестік артықшылықтарын анықтау қызмет барысындағы дағдарыстарға жол бермейді. Кәсіпорынның коммерциялық тәуелсіздігі персонал белсенділігін күшейте отырып, мекеме жұмысының соңғы нәтижелеріне жауапкершілігін де арттырады.

Өндірісті ғылыми-инновациялық ұйымдастыру кәсіпорында ұтымды техникалы-технологиялық жүйе құру мақсатында болады. Бұл сенімді әрі тиімді жұмыс жасайтын өндірістік жабдықтар мен технология, жұмыскерлердің реттелінген техникалы-ұйымдастырылған өзара байланыстарын айтады.

Еңбекті, оның ішінде жұмыс орындарын ғылыми-инновациялық ұйымдастыру – ұжымда дұрыс қалыпты қарым-қатынас орнату. Оған жоғары өнімді, тиімді шығармашылық еңбек ету үшін жағдайлар жасау бойынша шаралар жүйесі кіреді. Бірақ еңбекті ғылыми ұйымдастыру мүмкіншіліктері кәсіпорынның техникалы-технологиялық жағдайға, оның қаржылық және экономикалық активтерімен шектелген.

Басқаруды ғылыми – инновациялық ұйымдастыру – бұл кәсіпорынның материалдық кіші жүйесі мен адам ресурсына мақсатты түрде әсер етуін қамтамасыз ететін техникалық, экономикалық және гуманитарлық жүйе. Ол моральдық-технологиялық, экономикалық әсер алу мақсатында жоғары айтылғандардың өзара байланысуына ықпал етеді.

Кәсіпорынның функциялары, мақсаты, жіктелуі кәсіпорынның көлемі, салалық сипаты, мамандану деңгейі, коммерциялық және әлеуметтік инфрақұрылымы, меншік формасы, жергілікті басқару органдарымен қарым – қатынасына тәуелді нақты сипатқа ие болады.

1.5 Кәсіпорынның құрылу тәртібі

Кәсіпорынды жаңадан құрудың бастапқы сатысында құрылтайшылар құрамы анықталып, құрылтайшы құжаттары дайындалады. Кәсіпорын жарғысы мен ұйымдастыру-құқықтық формасы көрсетілген кәсіпорынды құру туралы

келісімі жасақталады. Сосын банкте уақытша есеп шот ашылады, оған бір ай көлеміндегі уақытта тіркелген кәсіпорынның жарғылық қорының 50%-ы түсуі керек. Одан кейін, кәсіпорын құрылған жеріндегі басқарушы органдарда тіркеледі. Ал мемлекеттік регистрде тіркелу үшін келесі құжаттар тапсырылуы тиіс:

- 1) Құрылтайшының тіркеу туралы арызы
- 2) Кәсіпорын жарғысы
- 3) Құрылтайшылар арасында бекітілген кәсіпорынды құру туралы келісімі
- 4) Мемлекеттік баж салығын төлеу туралы куәлік.

Тіркеліп болғасын және тіркелгені туралы куәлік алынғаннан кейін жаңа кәсіпорын туралы мәлімет Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігіне өткізіледі. Бұл жерде берілген кәсіпорынды кәсіпорындардың мемлекеттік регистріне тіркейді. Кәсіпорынға, кәсіпорындар мен ұйымдардың Республикалық классификациялық коды беріледі. Жаңа кәсіпорынды құрудың соңғы сатыларында құрылтайшылар өзінің салымдарын толығымен банкке салады. Банкте тұрақты есепшотын ашады. Жергілікті салық инспекциясында тіркеледі. Мөртаңба мен дөңгелек мөрді тапсырыс беріп алады. Кәсіпорын ол мемлекеттік тіркелген кезден бастап құрылды деп есептеліп, заңды тұлғаның құқықтарына ие болады. Кәсіпорынның басшысы қаржы-шаруашылық қызметіне және мүлігін сақтау үшін жеке жауапты болады. Кәсіпорынның мүлігіне активтері жатады, олардың құны оның балансында көрсетіледі.

Кәсіпорын жарғысы - кәсіпорынның міндеттерін, оның қызметінің ережелері мен шеңберін, оның шаруашылық органдарының жүйесіндегі жағдайын айқындайтын құжат.

Кәсіпорындар шаруашылық қызметін жүзеге асыру процесінде банктердің, инвестициялық қорлардың, сақтандыру, т.б. ұйымдардың көрсететін қызметтерін пайдаланады. Кәсіпорындар есептесу және кассалық қызмет көрсету үшін банкты өз бетімен таңдап алады. Банктер өз кезеңінде кәсіпорындарға әртүрлі шоттарды, оның ішінде есеп айырысу шоттарын ашады. Банктер кәсіпорындардың өтініштері бойынша қысқа және ұзақ мерзімде несиені ұсынуы мүмкін. Несие берер алдында банктер мына критерийлерді есепке алады:

- кәсіпорынның тиімді қызмет атқаратындығын;
- меншік нысаны - жекеменшік, акционерлік немесе бірлескен кәсіпорындар, т.б.;
- кәсіпорындардың сенімділігі, төлем қабілеттілігі, басшыларының құзыреті;
- жарғылық қордың мөлшері;
- кепілдік беру кейде басқа тұлғадан кепілдік алу.

Банк несиесін алу үшін меншік нысанына қарамастан, заңды тұлғалар келесі құжат түрлерін ұсынуы қажет:

- өтініш;
- бизнес-жоспар немесе техника-экономикалық негіздеу;
- келісім-шарттардың жобаларын;
- қарыз алушының сауал-сұрағы;

- қарыз алушының құрылтай құжаттары;
- кәсіпорынның жарғысы, құрылтайшылық келісім-шарт, тіркелу жөніндегі куәлік;
- кәсіпорынның салық инспекциясымен куәландырылған қаржы құжаттары (кәсіпорынның балансы, қаржы нәтижелері мен оларды пайдалану туралы есептеме);
- кепіл және кепілдік құжаттар.

Кәсіпорынның құрылымы оның ішкі бөлімшелері байланыстарының құрамы мен қатынасы болып табылады: цехтар, бөлімшелер, зертханалар және біртұтас экономикалық объектіні құрайтын басқа құраушылары.

Кәсіпорын құрылымы келесі негізгі факторлармен анықталады:

- 1) кәсіпорынның мөлшері;
- 2) өнеркәсіп саласы;
- 3) технологиялық және кәсіпкерлік мамандану деңгейі.

Кәсіпорынның құрылымы өнеркәсіптік және салалық болып бөлінеді. Салалық тәуелділік әрқашан кәсіпорынның құрылымына және оның мөлшеріне әсер етеді. Кәсіпорын құрылымы тікелей өндіріс технологиясының әсерінен қалыптасады. Процестің күрделілігі неғұрлым жоғары болса, кәсіпорынның құрылымы (оның өлшемі) неғұрлым ауқымды және жоғары болып табылады.

Кәсіпорынның ауқымы оның ішкі бөлімшелерінің құрылымына тікелей әсер етеді. Ірі және орта кәсіпорындарда әртүрлі жауапкершіліктерді орындау үшін арнайы құрылымдық бөлімшелер құрылады - цехтар, бөлімшелер.

Кәсіпорын құрылымының жалпылама схемасы мыналарды қамтиды:

- 1) негізгі өндірістік цехтар;
- 2) қосалқы және қызмет көрсету цехтары, қоймалар;
- 3) функционалдық бөлімдер (зертханалар, басқа да өндірістік емес қызметтер);
- 4) басқа ұйымдар (еншілес, тұрмыстық);
- 5) кәсіпорындарды басқару органдары.

Басқару органдары кәсіпорынның барлық құрылымдық бөлімшелерін байланыстырады.

Ірі кәсіпорындардан айырмашылығы шағын кәсіпорындар құрылымдық бөлімшелерінің функциялары өзгеріске икемді болады, керісінше, оның жетекшісі кейде бас бухгалтердің немесе мастердің функцияларын орындауға қабілетті дәрежеде құрылады.

Негізгі өндіріс цехтары өнімдерді тікелей өндірілетін және тұтынушыларға сатуға арналған нысандардан тұрады.

Барлық басқа құрылымдық бөлімшелер ішкі инфрақұрылымға (кәсіпорын инфрақұрылымы) тиесілі, себебі олар кәсіпорынның тікелей қызметін жүзеге асыруға бағытталады.

1.6 Ұйымдық-құқықтық нысандары бойынша кәсіпорын түрлері

Кәсіпкерлік қызметтің қандай түрі болса да, орындалатын орны кәсіпорын. Оны ұйымдық-құқықтық нысандары бойынша анықтайды. Кәсіпорынның ұйымдық құқықтық нысандарын дұрыс таңдау көптеген факторларға байланысты болады: жеке капиталдың немесе оны тарту мүмкіндігінің болуы, кәсіпкерлік қызмет сипаты мен масштабы, кәсіпкерлік жобаны іске асыру мерзімі, кәсіпкердің жеке тәжірибесі мен ұйымдастырушылық қабілеті, нарық жағдайы және т.б.

Акционерлік қоғам – бұл заңдық құқы мен жарғысы бар қоғам болып табылады. Жеке тұлға және заңды ұйымдар акционерлер бола алады. Акционерлік қоғамның негізгі капиталы акцияларға бөлінеді. Бұл қоғамның акциясы бағалы қағаз, онда қоғам мүліктері белгілі бір мөлшерде есепке алынады. Акционерлер құқы жылына бір-екі рет жиналатын акционерлердің жалпы жиналысы арқылы шешіледі. Жалпы жиналыс жылдық қортынды бойынша, пайданы пайдалану жөнінде, басқарма мүшелерін өз міндеттерінен босату, қоғамның негізгі капиталын көбейту немесе азайту туралы шешім қабылдайды. Акционерлік қоғам екі түрде болады: жабық және ашық. Ашық қоғамның акциялары еркін сату жолымен таралады. Мұндай қоғам көп көлемді капиталды қажет еткен жағдайда құрылады.

Серіктестік деп екі немесе одан да көп адам бірлесіп бизнеспен айналысатын ұйымды атайды. Серіктестікке де корпоративті табыс салығы салынады. Серіктестіктің артықшылығы сол, оны ұйымдастыру және қосымша қаражат пен жаңа ұсыныстар тарту жеңіл. Кемшіліктері қатарына капиталдың жаңа салымдарын төмен ететін, дамып келе жатқан істе қаржы ресурстарының тапшылығын, фирма қызметін, мақсаттарын оның қатысушыларының бірдей түсінбеуін, әрқайсысының фирма табысында немесе зияндағы үлесін анықтау күрделілігін кіргізуге болады. Серіктестік формасында делдалдық кеңселер, аудиторлық кеңселер мен фирмаларды, қызмет сфераларын т.б. кіргізуге болады.

Толық серіктестік – жеке адам және заңды тұлғалардың бірігуі, олардың мүшелері серіктестік міндеттемелері бойынша қозғалмайтын мүліктерге жауапты.

Аралас (командиттік) серіктестік толық серіктестіктің өзгерген формасы. Мұның негізгі ерекшелігі бір немесе бірнеше қатысушылардың бүкіл мүліктерімен несие беруші серіктестіктер алдында жауап береді.

Жауапкершілігі шектеулі серіктестік (шектеулі серіктестік қоғам) алдын ала белгіленген пайшылар үлестерінің негізінде құрылған бірлестік. Оның мүшелері (жеке және заңды тұлғалар) қоғамның міндеттемелерін орындау жауапкершіліктері жоқ, тек өз үлестерінің мөлшерінде тәуекелділік жасайды. Мемлекеттік кәсіпорындар үш топқа бөлінеді: бюджеттік кәсіпорындар, мемлекеттік корпорациялар, аралас акционерлік қоғамдар.

Бюджеттік кәсіпорындар. Бұл топқа заңды, шаруашылық дербестігі жоқ кәсіпорындар енеді. Өз жағдайына қарай олар мемлекеттік әкімшілік жүйесіне енеді, тікелей немесе құрылымдық тұрғыдан бір министрлікке, ведомствоға немесе жергілікті басқару органдарына бағынады. Олар пайдадан салық төлемейді, олардың бүкіл табысы мен шығысы мемлекеттік

бюджет арқылы өтеді. Олар, әдетте сыртқы қаржы көздерін пайдаланбайды, мемлекеттік қазына есебінен қаржыландырады.

Мемлекеттік корпорациялар. Бұл кеңінен тараған ұйымдық-құқықтық формадағы мемлекеттік кәсіпорындар. Олар шаруашылық жұмыстарымен бірге мемлекет атынан реттеуші және басқарушы қызметтерін де атқарады. Басқаша айтқанда мемлекеттік корпорациялар коммерциялық кәсіпорындар мен мемлекеттік органдардың қызмет ету аясын, ерекшелігін бірдей қолданып отыр. Мемлекеттік корпорациялар кәсіпкерлік қызметті коммерциялық негізде тиісті министрліктер мен ведомстволардың бекіткен жоспарына сай жүргізеді. Мұндай қызметтің экономикалық негізін мемлекеттік қорлар есебінен құралатын өзіндік капиталы, акционерлік капитал және пайда құрайды.

Аралас компаниялар. Олар акционерлік қоғам және жауапкершілігі шектеулі серіктестік формасында да құрылады, акциялары мемлекет пен жеке салымшылардың қолында болады. Акционерлік қоғамдар туралы заңға сай аралас компаниялар заңды иегер, коммерциялық жеке фирмалармен салыстырғанда бірқатар жеңілдіктер мен артықшылықтарды пайдаланады. Атап айтқанда, мемлекеттік несие мен қосымша қаражатты (дотация) пайдалану, импорттық лицензияларды жеңілдік тәртіппен алу, басқа мемлекеттік кәсіпорындардан бекітілген бағамен шикізат пен жартылай фабрикат алуға кепілдік, өндірген өнімдерді өткізуде кепілді рынок, сыртқы дотация т.б. жеңілдіктер.

Жеке кәсіпорын бір адамның немесе жанұяның ұйымдастырумен және иелік етуімен құрылады. Оның жауапкершілігі шектелмеген және оның капиталы шағын, жеке кәсіпкерліктің кемшіліктері осында. Оның артықшылықтары: әр меншік иесі өз пайдасына өзі ие, кез келген өзгерісті өзі жасай алады. Ол тек табыс салығын төлейді және корпоративті табыс салығынан босатылады. Барлық кәсіпорындар (жеке, кооперативтік, акционерлік, коммерциялық және коммерциялық емес және т.б.) мемлекеттік бақылаудан босатылмайды, ол:

- 1) кәсіпорынның табысы және салық төлеу;
- 2) өндірістің санитарлық жай-күйі;
- 3) өнімнің мақсаты және оның техникалық деңгейі;
- 4) өндірістің стандарттары мен техникалық шарттарына сәйкестігі;
- 5) жалдамалы қызметкерлерді құқықтық қорғау;
- 6) кәсіпорынның басқа да тараптары.

Экономикалық және құқықтық бақылау әлемдік тәжірибеде кең тараған. Заңнама бойынша кәсіпорын өзінің барлық қызметіне толық жауап береді, оның ішінде:

- 1) мемлекеттің мүдделерін және азаматтардың құқықтарын сақтау үшін;
- 2) заңдарды сақтауға;
- 3) қоршаған ортаны қорғауға;
- 4) мемлекеттің немесе акционерлердің тапсырған мүлкін көбейту үшін;
- 5) өнімділікті арттыру үшін.

Кәсіпорынның әкімшілігі қызметкерлер үшін қалыпты еңбек жағдайларын жасауға міндетті. Әлеуметтік-экономикалық мәселелер бойынша шешімдер тікелей немесе кәсіподақтар арқылы жұмыс күшінің қатысуымен жасалуы тиіс. Кәсіпорын мен еңбек ұжымы арасында өзара міндеттеме белгіленетін еңбек шарты жасалады:

- 1) санитарлық жағдайға байланысты;
- 2) еңбек қауіпсіздігі үшін;
- 3) кәсіпорынның және оның бөлімшелерінің жұмыс істеуі, оның ішінде ауысымдық жұмыс және бір ауысымның ұзақтығы;
- 4) демалыстың ұзақтығы және оларды төлеу мөлшері;
- 5) қызметкерлердің әр түрлі санаттары үшін сыйақы төлеудің шарттары мен түрлері және т.б.

Жергілікті билік органдары мен коммерциялық емес ұйымдар, сондай-ақ басқа да қоғамдық ұйымдар кәсіпорынның ішкі экономикалық және әкімшілік функцияларын жүзеге асыруға араласуға құқылы емес. Олар кәсіпорынның заңдылықты басқару органдары ретінде ғана әрекет ете алады, олардың ұсыныстарын жасайды және компания басшылығының қолданыстағы заңнамаға сәйкес келуін талап етеді.

Квазимемлекеттік кәсіпорындар - бұл үкіметке тиесілі жекеменшік ұйымдар. Олар экономиканың кейбір субсидияланған секторларында капиталдың көтерілу құнын төмендетуге арналған, олар өте маңызды және қолдаудың лайықты саналады.

Қазақстан Республикасының бюджеттік заңнамасы бойынша квазимемлекеттік сектор субъектілері мемлекеттің құрылтайшысы, қатысушысы немесе акционері болып табылатын ұлттық басқарушы холдингтерді, ұлттық холдингтерді, ұлттық компанияларды, сондай-ақ еншілес, тәуелді ұйымдарды және басқа да заңды тұлғаларды қоса алғанда, мемлекеттік кәсіпорындар, шектеулі серіктестіктер, акционерлік қоғамдар болып табылады. Квазимемлекеттік секторға АҚ «Самрук-Энерго», АҚ «KEGOC», АҚ «Казпочта», АҚ ҰК «КазМунайГаз», АҚ «Казатомпром», «Самрук-Казына» ұлттық компаниясы, АҚ «ҰК «Қазақстан темир жолы» сияқты компанияларды жатқызады

Бақылау сұрақтары:

1. Экономика құрылымындағы өнеркәсіптің рөлін сипаттаңыз.
2. Кәсіпорын дамуындағы индустриалды-инновациялық саясаттың маңызын анықтау
3. Кәсіпорынның өндірістік-шаруашылық қызметі немен сипатталады?
4. Кәсіпорынның жіктелу белгілерін атаңыз
5. Кәсіпорынның ішкі және сыртқы ортасы мәні, құрамын атаңыз
6. Кәсіпорын құру тәртібі қандай кезендерді қамтиды?
7. Кәсіпорынның ұйымдық-құқықтық нышандарының түрі мен айырмашылығын атаңыз.
8. Квазимемлекеттік сектордың ерекшелігін анықтау.

II-БӨЛІМ.КӘСІПОРЫНДАРДЫҢ РЕСУРСТАРЫ,СИПАТТАМАЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ПАЙДАЛАНЫЛУЫН БАҒАЛАУ

Тақырып 2. Кәсіпорынның негізгі капиталы

2.1 Негізгі қорлар туралы ұғым, олардың құрылымы мен құрамы

Кәсіпорын өндірістік ресурстары – бұл экономикалық игіліктерді өндіруге пайдаланылатын факторлар жиынтығы. Кәсіпорын өндірістік ресурстарына материалдық, еңбек, табиғи, қаржы және ақпараттық ресурстар жатады. Материалдық ресурстарға кәсіпорынның еңбек құралдары (машина, жабдықтар, т.б.) мен еңбек заты (шикізат, материалдар, т.б.) жатады. Еңбек ресурстарына кәсіпорынның жұмыс күші, ал табиғи ресурстарға жер, пайдалы қазба ресурстары, т.б. жатады. Еңбек үдерісінде ресурстарды пайдалану мен оларға деген қарым-қатынас шығарушы игіліктерге, олардың сапасына, табысына және жұмысшылардың өмір сүру деңгейі мен олардың отбасына түптеп келгенде, тұрғындардың әл-ауқаты мен байлығына байланысты. Экономикалық дағдарыстардың себебі, негізінен адамдардың ресурстарды нәтижесіз қолданылуы.

Негізгі құралдар деп өндіріс құралдарын, игіліктер қорларын, мемлекет қарамағындағы құндылықтарды, әкімшілік орталықтар, компания, кәсіпорындар, мекемелер аталады.

Өндіріс құралдары – бұл қондырғылар, машиналар, станоктар, құрал-жабдықтар, ғимараттар, көлік құралдары, байланыс желілері, қоймалар және т.б. Кәсіпорын экономикасында бұл ресурстарды негізгі капитал немесе негізгі өндірістік қор деп атайды. Кәсіпорын өндірістік-шаруашылық барысында тауарларды жабдықтауға, қызмет көрсетуге, басқаларға жалға беру немесе әкімшілік функцияларды орындауға арналған мерзімі 1 жылдан асатын материалдық активтерді негізгі құралдарға кіргізеді.

Әрбір кәсіпорынның өндірістік-шаруашылық, техникалық ерекшеліктерін көрсететін негізгі құралдардың құрылымы болады. Өндірістік және шаруашылық қызметтерде негізгі құралдар нышандары әрекет етуші, әрекет етпеуші және қорда тұрған деп қолданылады.

Бұндай бөліну негізгі құралдардың қолдану нәтижелілігі туралы мәлімет алуға, тозған құралдарды қайта ауыстыруға, қолданыста жоқ құралдарды ауыстыруға немесе жалға беруге, кәсіпорындағы шығынды дұрыс есептеп шығаруға көмектеседі. Әрекет етуші негізгі құралдарға өндірістік-шаруашылық қызметте қолданылатын негізгі құралдарды

жатқызады. Кәсіпорындардың негізгі құралдары материалдық-техникалық базаның негізін құрайды және бәсекеге қабілетті, сапалы өнім шығаруына мүмкіндік жасайды. Негізгі құралдар бірнеше топтарға бөлінеді. Экономикалық белгілері, табиғи-заттық құрамы, пайдалану дейгейі бойынша жіктеледі.

Кесте 1.Өнеркәсіптік кәсіпорынның өндірістік ресурстары

Материалдық-заттай нысаны атауы	Құндық нысаны	
	Қабылданатын есептемелер	Кәсіпорын бойынша
Жұмыс күші	Еңбекақы қоры	Айнымалы капитал
Еңбек құралы (машина, жабдықтар)	Негізгі қорлар	Негізгі капитал
Еңбек заттары (шикізат, материалдар)	Айналым қорлары	Айналым капиталы
Дайын өнім	Айналыс қоры	Айналыс қорындағы айналым капиталы
Өндірістің табиғи жағдайы (жер, пайдалы қазба байлықтары, т.б.)	Айналымдағы ақша (есептесу шоты, есептесу, касса)	Ақша нысанындағы айналыс капиталы

Кәсіпорын қызмет түрлеріне байланысты да өнеркәсіптік, ауыл шаруашылығы, құрылыс, сауда, байланыс, материалдық-техникалық қолдау және т.б. бойынша салаларға бөлінеді. Негізгі құралдар функционалдық атауы бойынша өнеркәсіпті- өндірістік, өндірістік және өндірістік емес болып бөлінеді. Өндірістік негізгі құралдарына өндіріс процесіне қатысушы еңбек құралдары (еңбек машиналары, құрал-жабдықтар, күшті машиналар және басқа да өнім өндіруге арналған еңбек құралдары), сонымен қатар өндіріс барысында қолданылатын құрал-жабдықтардың орындары (ғимараттар, қоймалар және т.б) жатады. Өндіріссіз құралдарға өндірістік емес нысандары, яғни тұрғын үй шаруашылығы, өндірістік емес ғимараттар, мәдениет, ғылым жатады.

Кәсіпорынның өнеркәсіптік өндірістің негізгі құралдары өзінің табиғи-заттық құрамына байланысты мынадай топтарға бөлінеді: ғимараттар; құрылғылар, жабдықтар; қарапайым, қуатты машиналары; байланыс құралдары; көлік құралдары; саймандар және басқа да құралдар.

Ғимараттар – бұл жерлерде негізгі және көмекші өндіріс үдерістері жүзеге асырылады (қоймалар, тұрмыстық, механикалық, шаруашылық шеберханалар т.б.).

Құрылғылар – бұл инженерлі-құрылыстық объектілері, тау кен орны, газ және мұнай ұңғымалары, көпірлер.

Байланыс құралдары – электр жеткізу желілері, кабель желілері, мұнайгаз магистралді құбырлары, телефон жүйесі, радио байланыс, құбырлар магистралі т.б.

Қуатты машиналары мен жабдықтар – машина-генераторлары, энергия өндіргіштер, двигательдер, котелдар, трансформаторлар, компрессор құрылғылары және т.б. жатады.

Көлікқұралдарына – автомобиль, теміржол көлігі, адамдарды және жүк тасымалдау үшін локомотивтер, вагондар, автомашиналар, тепловоздар, т.б. жатады

Құрал-саймандарға-қол еңбегі күшімен орындалатын әр түрлі механика - ландырылған және механикаландырылмаған құрал-сайман түрлері жатады (манипулятор, электрлі дәнекерлер).

Табиғи ресурстар- кәсіпорын иелігіндегі бау-бақша, парк, скверлер, көп жылдық өсімдіктер т.б. жатады

Басқалай негізгі құралдарға кеңсе тауарлары, өрт сөндіруге арналған құралдар, жихаздар т.б. жатады.

Жоғарыда айтылған негізгі құралдар топтарының өндірісте және нәтижелікті өсіруде әсері бірдей болмайды. Кәсіпорындардағы еңбектің техникалық деңгейі негізгі құралдардың белсенді түрі болып, жұмыс машиналары, көлік құралдары және саймандар табылады. Олардың сапасына дайындалған өнімнің көлемі және нәтижесі байланысты болады. Негізгі құралдардың басқа элементі өндіріс барысында жанама түрде еңбекке қатысады, яғни, ғимараттар, байланыс құралдары. Сондықтан кәсіпорында негізгі құралдардың көлемі мен сапасының белсенді бөлігі арқылы кәсіпорынның материалдық-техникалық базасының деңгейі анықталады. Өндірістің әр бір негізгі құралдарының құнының жалпы құнына қатынасымен құрылымын анықтайды.

Негізгі құралдар өз меншігіндегі және жалға алынған болып бөлінеді. Өз меншігіндегі құралдар осы кәсіпорынның, ал жалға алынған басқа кәсіпорынның меншігіндегі, яғни, жалға алу келісім-шартына негізінде осы кәсіпорында қолданылады.

Материальдық емес активтерге интеллектуалдық меншікке жататын патент, авторлық құқық, тауар маркалары, ноу-хау, фирмалық белгі, компьютерлік бағдарламалар, ғылыми туындылар т.б. жатады.

Патент - бұл заңды үрде тіркелетін және танылатын ерекше құқық. Патенттік құқық — патент таратылатын үрдісті немесе қызметті, өнімдерді иесіне пайдалануға, өндіруге, сатуға және бақылауға мүмкіндік береді.

Авторлық құқық — бұл шығармашылық туындылар, өнертапқыштар және тағы басқа авторларының заңмен қарастырылатын, қорғалатын формасы.

Тауар маркалары немесе тауар атаулары — бұл компанияларға, өнімдерге немесе қызметтерге берілген атаулар, символдар немесе басқа да анықталатын ұқсастықтар. Олар иемденуді көбейту үшін тіркелінуі мүмкін.

Ноу-хау – көп жағдайда әлі біле бермейтін және сауда-саттық тауары бола алатын немесе басқалардың алдында бәсекелі болу үшін пайдаланыла алатын ерекше технологиялар, білімдер мен қабілеттер.

Материалдық емес активтердің құны активтердің қызмет ету мерзімінде жүйелі түрде жазылу керек. Материалдық емес активтердің амортизациясы оның пайдалы қызмет ету мерзімі жүйелік негізде жүзеге асырылады.

2.2 Негізгі қорлардың бағалануы және тозуы

Негізгі қорларды бағалаудың үш түрі белгілі: алғашқы, қалыптастыру, қалдық.

Алғашқы құны - негізгі қорларды дайындауға, жеткізуге, монтаждауға, кеткен шығындарының сомасын, яғни алғашқы құны кәсіпорын балансына негізгі қорларды енгізген құнын керсетеді. Алғашқы құн негізгі қорлар әрекет еткен кезеңдер ішінде өзгеріссіз қалады, және негізгі қорлардың құрылған кезеңіндегі еңбек өнімділігінің деңгейін сипаттайды. Негізгі қорлардың алғашқы құны амортизациялық төлемдердің нормасы мен шамасын, мекеменің пайдасымен рентабельділігін, негізгі қорларды пайдалану көрсеткіштерін анықтау үшін қолданылады.

Қалыптастыру құны - жаңа жағдайларға сай негізгі қорлардың ұдайы өндірісіне шығындар. Тарифтер мен бағаның өсуіне байланысты, негізгі қорларды қайта бағалау нәтижесінде олардың қалыптастыру құны артады да, мекеменің қаржылық-экономикалық көрсеткіштері темендейді. Сондықтан, негізгі қорларды қайта бағалау кезінде қаржылық көрсеткіштері темендейтін кәсіпорындар үшін амортизацияны индексациялаудың азайтылған коэффициенттері қолданылады. Негізгі қорларды өндірістік үдерісте пайдалану барысында олар тозып, алғашқы немесе қалыптастыру құнын жоғалтады. Олардың нақты шамасын бағалау үшін қорлардың тозған бөлігінің құнын шегеру қажет.

Қалдық құн - алғашқы немесе қалыптастыру құнынан негізгі қорлардың тозу шамасын шегергендегі құны.

Негізгі қорлардың тозуының екі түрі белгілі: физикалық және моральдық.

Физикалық тозу - негізгі өндірістік қорлардың әрекет еткендегі және тоқтап тұрғандағы өзінің алғашқы құнын біртіндеп жоғалтуы. Негізгі қорлардың физикалық тозуы негізгі қорлардың сапасына, техникалық жетілдіру деңгейіне, технологиялық процестің ерекшелігіне, әрекет ету уақытына, сыртқы жағдайлардан негізгі қорларды қорғау деңгейіне байланысты.

Моральдық тозу - негізгі қорлардың ұдайы өндірісіне қажетгі шығындарды қысқарту және неғұрлым тиімді машиналарды іске қосу нәтижесінде негізгі қорлардың құнының төмендеуі.

Өндірістік мекемелерінде негізгі қорлардың қалыпты әрекет етуін қамтамасыз ету жағдайында жоспарлау алдын - алу жөндеу жүйесі қолданылады. Жұмыс көлемі, қаржыландыру кезіне байланысты жөндеудің үш түрі белгілі: ағымдық, орташа, күрделі.

Ағымдық жөндеу - тез тозатын детальдарды алмастыру, жеке бөлшектерді жөндеу жұмыстарын қамтиды.

Орташа жөндеу - жөнделінетін объектіні бөлшектеу, көптеген тозған детальдарды қалпына келтірумен байланысты жұмыстарды қамтиды.

Күрделі жөндеу - агрегатты толық бөлшектеу, барлық, детальдарды алмастыру және жөндеу жұмыстарын қамтиды. Күрделі жөндеу жұмыстары амортизациялық төлемдер есебінен жүргізіледі.

Жөндеу жұмыстары мынандай көрсеткіштерді қамтиды:
а) жөндеу циклі - екі кезекті күрделі жөндеулер арасындағы кезең, оның ұзақтығы қондырғының конструкциясы, жұмыс жағдайлары, қызмет ету мерзіміне байланысты.

ә) жөндеу циклінің құрылымы - жөндеу циклі деңгейіндегі жөндеулердің кезектесу тәртібі.

б) жөндеулер арасындағы кезең - екі аралас жөндеу жұмыстарының арасындағы кезең.

Жерден басқа барлық негізгі құралдар техникалық, экономикалық, физикалық фактор әсерінен құндылығын жойып жарамсыз деңгейге жетеді. Негізгі құралдардың физикалық шығынын жөндеу, құру арқылы біртіндеп жаңартуға болады, бірақ пайда жөндеуге кеткен шығын орнын баса алмайды.

2.3 Амортизациялық төлем және есептелу жолдары

Амортизация - негізгі қорлардың тозуын, оның құнын өнімді өндіру шығындарына енгізе отырып қаржылай өтеу, яғни амортизация - негізгі қорлардың физикалық және моральдық тозуының қаржылай көрініс табуы. Амортизациялық төлемдердің деңгейі негізгі қорлардың құнына, оларды пайдалану уақытына, жаңартуға кеткен шығындарға байланысты. Жылдық амортизациялық төлемнің негізгі қорлардың құнына қатынасы амортизациялық норма деп аталады.

Пайыз ретінде есептелген амортизациялық норма еңбек

құралдары жыл сайын өзінің баланстық құнының қандай үлесін дайындалған өнімге аударатынын, тағайындалған норма бойынша есептелген амортизациялық өнімнің өзіндік шығынының құрамына енгізіледі.

Амортизациялық норманы есептеу үшін негізгі қорлардың алғашқы құнынан жойылған құнын шегеріп, негізгі қорларды нормативтік ұзақтығы мен алғашқы құнының көбейтіндісіне бөледі де 100 - ге көбейтеді.

$$An = H\Theta\text{Қа} - H\Theta\text{Қж} / (H\Theta\text{Қа} * T) * 100 \quad (1)$$

An - амортизациялық норма

H Θ Қа - негізгі қорлардың алғашқы құны

H Θ Қж - негізгі қорлардың жойылу құны

T - негізгі қорлардың мерзім ұзақтығы

$$A = H\Theta\text{Қорт.} * An / 100 \quad (2)$$

A - амортизациялық төлем

H Θ Қорт. - негізгі өндірістік қорлардың орташа жылдық құны

An - амортизациялық норма.

Нарық экономикасы жағдайында амортизациялық төлемді есептеу тәсілдері кеңейген, оларға мыналар жатады: бірқалыпты, құнды орындалған жұмыстың, өндірілген көлеміне тепе-тең мөлшерде есептеп шығару әдісі (өндірістік әдіс) және жылдамдатып есептеп шығару әдісі.

Бір қалыпты есептеу әдісі:

Ең қарапайым болып табылатын бұл әдісте нысанның амортизацияланатын құны негізгі капиталдың жұмыс істейтін мерзімінің ішінде шаруашылық субъектінің шығындарына бір қалыпты қосылып отырады. Бұл әдіс бойынша амортизациялық төлем мөлшері тек қана нысанның жұмыс істеу мерзімінің ұзақтығына байланысты деген болжамға негізделген.

Мысалы: Компанияның сатып алған өлшеу құрал жабдығының алғашқы құны - 30000000 теңге, бес жыл жұмыс жасағаннан кейін болжамдық қалдық құны 3000000 теңгені құрады. Осы мәліметтерге сүйене отырып, бір жылдық амортизациялық аударым былайша анықталады.

$(30000000 - 3000000)/5 = 5\,400\,000$ теңге. Бұл өлшеу құрал жабдығының барлық амортизацияланатын шамасы 27000000 теңгеге $(30000000 - 3000000)$ тең, ал оны пайдалану мерзіміне бөлу арқылы бір жылдық амортизациялық аударым шамасы табылады. Бұл өлшеу құралының пайдалану мерзімі 5 жыл болғандықтан, барлық амортизациялануға тиісті соманы 100% деп алып, ал бір жылдық амортизациялық аударым

мөлшерін сол құнының 20%-ы деп те табуға болады ($100 / 5 = 20\%$). Осы амортизациялық мөлшерді пайдалана отырып, жоғарыдағы көрсеткішке тең соманы табуға болады.
 $27000000 * 20/100 = 5400\ 000$ теңге.

Кесте 2. Негізгі капиталдың амортизациясын бір қалыпты есептеп шығару әдісі

Мерзімі	Алғашқы құны, теңге	Амортизацияның бір жылдық төлемі, теңге	Жинақталған тозу көлемі	Қалдық құны, теңге
1	2	3	4	5
Сатып алынған кездегі:	30 000 000			30 000 000
1-ші жылдың соңында	30 000 000	5400 000	5400 000	24 600 000
2-ші жылдың соңында	30 000 000	5400 000	10 800 000	19 200 000
3-ші жылдың соңында	30 000 000	5400 000	16 20 000	13 800 000
4-ші жылдың соңында	30 000 000	5400 000	21 60 000	8 400 000
5-ші жылдың соңында	30 000 000	5400 000	27 000 000	3 000 000

Амортизацияны жұмыстың орындалған көлемін тепе-тең мөлшерде есептеп шығару әдісі (өндірістік тәсіл).

Бұл әдістің мәні мынада: амортизациялық аударымдар нысанды пайдалану кезінде ғана қолданылады, яғни амортизация төлемі мен өндірістік қуат арасында тікелей тәуекелділік бар және мұнда амортизацияны анықтау үшін құрал жабдықтың қызмет ету мерзімінің маңызы жоқ. Өндірістік қуаты шығарылған өнім бірлігімен, пайдалану сағатымен, жол ұзақтығының бірлігімен және т.с.с. өлшенуі мүмкін. Негізгі қордың теңдестік құны қалдық құнына жеткенге дейін жыл сайын өндіріс қуатының көрсеткішіне парапар түрде кеми береді.

Мысалы: Көшірме құрал жабдығы техникалық құжатына сәйкес 500 000 көшірме басуға немесе 10 000 сағат бойы жұмыс жасауға қабілетті. Құрал жабдықтың алғашқы құны – 30 000 000 теңге, қалдық құны – 3 000 000 теңге. Осы

деректерге сүйене отырып амортизациялық аударымды анықтаймыз:

А) $(30000000 \text{ теңге} - 3000000 \text{ теңге}) / 500000 \text{ көшірме} = 54,0 \text{ теңге/көшірме};$

Ә) $(30000000 \text{ теңге} - 3000000 \text{ теңге}) / 10000 = 2700,0 \text{ теңге/сағат}.$

Есептік жыл ішінде көшірме қондырғыда 110 000 көшірме басылуы керек, жұмыс уақыты 1900 сағатты құрайды. Бұл жағдайда бір жылдық амортизациялық аударымдар:

А) $54,0 * 110000 = 5\,940\,000$

Ә) $2700,0 * 1900 = 5\,130\,000$

Тәжірибе жүзінде компания негізгі капитал - нысанның өндірістік қуатын сипаттайтын көрсеткіштердің біреуін таңдау қажет.

Негізгі капиталдың кейбір түрлері пайдалану барысында дәл, тиімді қызмет етеді. Сонымен қоса технологияның тез жетілуіне байланысты құрал - жабдықтың сапасы жылдам ескіреді. Сол себепті өндіріске ғылыми - техникалық жетістіктерді енгізуді жеделдетуге қолайлы қаржылық жағдай туғызу мақсатында негізгі капиталды жаңартуға мүдделі кәсіпорындар амортизацияны есептеудің жеделдетілген әдісін қолдана алады.

Амортизацияны есептеудің жеделдетілген әдісінің екі түрі болады:

- сандардың жиынтығы бойынша құнын есептеп шығару әдісі (кумулятивтік);
- қалдық құнын кеміту (қалдықты азайту) әдісі.

Куммулятивтік әдіс - латын тілінен аударғанда өсу, жинау деген мағынаны білдіреді, яғни сандарды қосу арқылы тозу сомасы есептелінеді, демек нысанның қызмет ету мерзіміндегі жылдар санын қосу арқылы анықталады.

Құнді сандар сомасына сәйкес есептеу (кумулятивтік әдіс) есептік коэффициенті анықтаудан тұрады. Коэффициенттің бөлімі пайдалы қызмет ету мерзіміне тең жылдар қосындысын көрсетеді, ал алымы қызмет ету мерзімінің қалған жылдарын санау арқылы табылады. Берілген коэффициент пайдаланылу кезеңінде әр түрлі, бірақ амортизация құнының тұрақты шамасына қолданылады. Бұл әдісті қолдануда амортизациялық аударымдар сомасы алғашқы пайдалану жылдарында кейінгі жылдарға қарағанда едәуір жоғары болып келеді.

Мысалы: электрлі қондырғының болжамды қызмет ету мерзімі - 5 жыл, сонда бөлшектің бөлімі 15-ке тең болады, яғни сандар қосындысы - пайдалану жылдары

(1+2+3+4+5=15, мұнда 15- куммулятивтік сан), әр жыл үшін есептік коэффициент: 5/15; 4/15; 3/15; 2/15; 1/15. Егер электрлі қондырғының алғашқы бағасы – 100000 теңге, қалдық бағасы – 10 000 теңге, амортизациялық құны 90 000 теңгені (100000-10000) құрайтын болса, онда әр жылдағы амортизация кестеде көрсетілгендей анықталады:

Кесте 3. Куммулятивтік әдіс бойынша электрлі қондырғының амортизациялық төлемін анықтау

Қызмет	мерзімі
Амортизация төлемі	
1-жыл	-30 000=(90000 * 5/15)
2-жыл	-24 000=(90000 * 4/15)
3-жыл	-18 000=(90000 * 3/15)
4-жыл	-12 000=(90000 * 2/15)
5-жыл	-6000= (90000 * 1/15)

Куммулятивтік санды жылдам анықтау үшін келесі формула қолданылады:

$$S=N *(N+1) / 2 \quad (3)$$

Мұнда: S – сандар қосындысы;

N – болжамдық пайдалы қызмет ету мерзімі

Біздің мысалымызда бұл: $S=5 *(5+1) / 2=15$ (кумулятивтік сан)

Азайып отыратын қалдық әдісі. Бұл әдіс те куммулятивтік әдістің қағидаларына негізделген. Оны түзу сызықты әдісте амортизациялық мөлшердің екі еселенген түрін қолданып отыратын қалдық әдіс деп те атайды. Бұл жағдайда жылдан жылға амортизациясы кеми береді және алғашқы жылдары ол едәуір жоғары болады. Амортизацияны есептеуде болжамды қалдық құны ескерілмейді.

Мысалы: Түзу сызықты әдісте амортизациялық аударымдардың қалыпты мөлшері – 20% , онда екі еселенген коэффициентті ескере отырып жеделдетілген амортизация 40% -ды құрайды және ол қалдық құнына бекітілген үстеме болып табылады. Бұл кезде алғашқы бағасы–1000000 теңге және қалдық құны–100000 теңге болатын төлемдер кестеде көрсетілген түрде анықталады:

Кесте 4.Түзу сызықты әдіспен амортизациялық аударымдарды есептеу

Алғашқы құны

Амортизация құны

Қалдық құн	
1-жыл 1 000 000 600000	400000=(40% * 1000 000)
2-жыл 1 000 000 360000	240 000=(40% * 600000)
3-жыл 1 000 000 216000	144000=(40% * 360000)
4-жыл 1 000 000 129000	86400=(40% * 216000)
5-жыл 1 000 000 100000	296=(1296 - 296)

Кәсіпорында амортизациялық төлем негізгі құралдардың төзу деңгейін қаржылай өтеу мақсатында жүзеге асырылады.

Кәсіпорындарда амортизациялық төлем арқылы амортизациялық қор қалыптасады.

2.4 Негізгі өндірістік қорларды пайдалану көрсеткіштері және оны тиімді пайдалану жолдары

Кәсіпорында негізгі өндірістік қорлардың пайдалану деңгейін анықтау мақсатында әр түрлі экономикалық көрсеткіштер қолданылады. Жалпы түрде оны екіге бөледі:

- Негізгі көрсеткіштер
- Жеке көрсеткіштер

Негізгі көрсеткіштер барлық ұлттық экономика секторларында, кәсіпорын, шаруашылық салаларында негізгі қордың пайдалануына сипаттама ретінде қолданылады.

Бұл көрсеткіштерге қорқайтарымдылығы, қорсыымдылығы, қормен жабдықтау және өндіріс рентабельділігі жатады.

Қор қайтарымдылығы негізгі құралдардың 1 өнімге шаққандағы шамасын көрсетеді.

$$K_k = Q / \text{НӨҚожқ} \quad (4)$$

мұндағы, K_k – қор қайтарымдылығы

Q-өнім көлемі

НӨҚожқ - өндірістік өнеркәсіптің негізгі құралдарының жылдық орташа құны.

Қор сыйымдылығы (K_c) – өнім бірлігін өндіру үшін қанша негізгі құралдар қолданылатын көрсетеді және мына формула бойынша анықталады:

$$K_c = \text{НӨҚожқ} / Q \quad (5)$$

Қормен жабдықтау (K_j)- кәсіпорынның өнеркәсіптік-өндірістік персоналының негізгі құралдармен жабдықталу деңгейін сипаттайды.

$$K_{ж} = \text{НӨҚожқ} / \text{Пөө} \quad (6)$$

мұндағы, $K_{ж}$ – қормен жабдықтау

Пөө- өнеркәсіптік-өндірістік персонал саны

НӨҚожқ - өндірістік өнеркәсіптің негізгі құралдарының жылдық орташа құны

Өндіріс рентабельділігі - кәсіпорын иелігіндегі негізгі өндірістік қорлар мен айналым құралдарының пайдалану тиімділігін сипаттайды.

$$P_{ө} = \text{Пб} / \text{НӨҚожқ} + \text{АҚ} * 100 \quad (7)$$

Мұндағы, $P_{ө}$ -өндіріс рентабельділігі

АҚ-айналым құралдары.

Кәсіпорында негізгі қорларды пайдаланудың жеке көрсеткіштерін үш негізгі топқа топтастырады:

1. Негізгі қорларды пайдаланудың экстенсивті көрсеткіштері- олар негізгі қорлардың пайдалану деңгейін уақыт бойынша сипаттайды;
2. Негізгі қорларды пайдаланудың интенсивті көрсеткіштері- олар негізгі қорларды пайдалануды қуат бойынша көрсетеді;
3. Негізгі қорларды пайдаланудың интегралды көрсеткіштері-олар барлық факторларды, яғни, экстенсивті және интенсивті факторлардың жиынтығын сипаттайды.

Негізгі қорларды пайдаланудың экстенсивті көрсеткіші мыналар: қондырғыларды пайдаланудың экстенсивті көрсеткіші, құрал-жабдықтар жұмысының сменалық коэффициенті, қондырғыны жүктеу коэффициенті, қондырғының жұмыс істеу уақытының сменалық режимін қолдану коэффициенті.

Қондырғыларды экстенсивті пайдалану коэффициенті ($K_{экс}$) олардың жұмыс уақытының нақты көлемінің оның құжат бойынша нормативті жұмыс уақытының көлеміне қатынасымен анықталады:

$$K_{экс} = T_n / T_{қ} \quad (8)$$

Мұндағы, T_n – қондырғының нақты жұмыс істеу уақыты (сағ);

$T_{қ}$ – қондырғының норма бойынша жұмыс істеу уақыты (сағ.)

Мысалы, 8 сағаттық жұмыс ішінде жөндеу жұмыстарына 2 сағат жоспарланған шығындарында нақтылай кеткен уақыт 4 сағат болса, онда оның экстенсивті пайдалану коэффициенті мынадай болады:

$$K_{экс} = 4 / (8-2) = 4 / 6 = 0,667 * 100 \% = 66,7 \%$$

Демек, қондырғының жұмыс істеу уақытының жоспарлы қоры шамамен 67% ғана қолданылған, яғни жабдықтарды пайдаланудың әлі 33% қорда бар.

Қондырғыны экстенсивті пайдалану оның жұмысының сменалық коэффициентімен де сипатталады. Ол орта есеппен жыл ішінде жабдық бірлігінің әр қайсысы неше смена жұмыс жасағанын көрсетеді.

$$K_{см} = M_c / n \quad (9)$$

Мұндағы, $K_{см}$ – қондырғы жұмысының сменалық коэффициенті;

M_c – 1 тәуліктегі машина-смена шамасы;

n – машинаның жалпы саны

Мысалы, кәсіпорында қондырғының 90 бірлігі бар. Олардың ішінде 75 қондырғы жұмыс істеді. Сонда сменалық коэффициент: $K_{см} = 75 / 90 = 0,83$.

Яғни, кәсіпорында жабдықтың тек 83 % ($0,83 * 100\%$) жұмыс жасайды. Бұның орын алуы кәсіпорындағы жұмысшылардың біліктілігінің төмен болуы.

Қондырғыны жүктеу коэффициенті (Кж) де оларды уақыт бойынша пайдалануды сипаттайды. Ол сменалық коэффициентке қарағанда өнімнің өңбек сыйымдылығы туралы мәліметтерді есепке алады. Тәжірибе жүзінде коэффициент сменалық коэффициенттің 2 немесе 3 еселенген шамасына азайтылып теңестіріледі:

$$K_{жк} = K_{см} / 2 \quad (10)$$

Берілген мысал бойынша жүктеу коэффициенті $= 0,83 / 2 = 0,415$. Демек, кәсіпорында қондырғының не бары 41,5 % ($0,415 * 100\%$) ғана жүктелген, кәсіпорын өз иелігіндегі қондырғыларды толық жұмысқа енгізуді қарастыруы керек, себебі қондырғының толық жұмыс жасамауы өнім өндірісін төмендетеді.

Сменалық коэффициент негізінде қондырғының жұмыс істеу уақытының режимін қолдану коэффициенті есептелінеді:

$$K_{см.р} = K_{см} / t_{см} \quad (11)$$

Берілген кәсіпорын бойынша ол $= 0,83 / 8 = 0,103 = 0,1$, бұдан біз уақыт режимінің толық қолданылмағанын көреміз.

Жоғарыда алынған нәтижелер көрсеткіштердің екінші тобының есептеулерімен толықтырулары керек, яғни интенсивті пайдалану көрсеткішімен. Олар өтімділік бойынша негізгі қорлардың пайдаланылу деңгейін көрсетеді. Олардың ішінде ең маңыздысы – жабдықтарды интенсивті пайдалану коэффициенті.

Қондырғыларды интенсивті пайдалану коэффициенті технологиялық қондырғының нақты өнімділігі нормативті өнімділікке, яғни прогрессивті техникалық негізделген өнімділікке бөлу арқылы табылады:

$$K_{инт} = Q_n / Q_{ж} \quad (12)$$

Мұндағы, Q_n – жабдықпен уақыт бірлігінде нақты өнім өндірісі.

$Q_{ж}$ – уақыт бірлігінде жабдықпен техникалық негізделген өнім өндірісі.

Мысалы, смена ішінде қондырғы нақты түрде 6,5 сағат жұмыс істеді. Қондырғының құжат бойынша өнімділігі 150 дана, ал нақты уақыт ішінде сағатына 120 дана шығарылды. Бұнда интенсивті коэффициент $= 120 / 150 = 0,8$. Демек, қондырғы тек 80% пайдаланылады, оның қалған 20%-да пайдалануды жүзеге асыру керек. Бұның себебі жұмысшылардың біліктілігінің төмен болуы.

Үшінші топқа қондырғыларды пайдаланудың интегралды коэффициенті, өнімнің қор қайтарымы мен қор сыйымдылығы көрсеткіштері енеді.

Қондырғыны интегралды пайдалану коэффициенті оны уақыт және өндірістік қуат бойынша пайдаланылуын кешенді түрде сипаттайды.

Берілген мысал бойынша $K_{экс} = 0,667$, $K_{инт} = 0,8$, демек,

$K_{и} = 0,667 * 0,8 = 0,5336$, яғни бұл көрсеткіштің мәні әр қашанда алдыңғы екеуінің мәнінен төмен болады, себебі ол бір мезетте қондырғыларды экстенсивті және интенсивті пайдаланудың кемшіліктерін ескеріп отырады. Осы екі факторларды есепке ала отырып, қондырғыларды тек 53 % ғана пайдаланады. Кәсіпорын қондырғылардың қалған 47% пайдалануды қолға алуы керек.

Негізгі қорлардың құрылымы мен техникалық деңгейіне өндірістік өнімнің жоғарлауы, өзіндік құнның төмендеуі мен кәсіпорын жинағының өсуі оларды тиімді пайдалану дәрежесіне байланысты болады.

Негізгі қорлардың техникалық жағдайына анықтама беру үшін жарамдылық коэффициенті, шығу коэффициенті, құралдар құрылымының өсу көрсеткіштері қолданылады. Шығу коэффициенті мына формула бойынша анықталады:

$$K_{ш} = НӨҚ_{ж} / НӨҚ_{а} \quad (13)$$

мұндағы, $K_{ш}$ - шығу коэффициенті

$НӨҚ_{ж}$ – негізгі өндірістік қордың жойылу құны

$НӨҚ_{а}$ – негізгі өндірістік қордың алғашқы құны

Жарамдылық коэффициенті - негізгі құралдардың қалдық құны мен алғашқы құн арасындағы қатынас

$$K_{ж} = НӨҚ_{қ} / НӨҚ_{а} \quad (14)$$

Негізгі құралдардың техникалық жағдайы енгізу коэффициентін, жаңарту қозғалысын анықтайды.

Енгізу коэффициенті (K_e) – негізгі құралдардың түскен кездегі құнының ($НӨҚ_{т}$) жыл соңындағы құнына қатынасы ($НӨҚ_{с}$)

$$K_e = НӨҚ_{т} / НӨҚ_{с} \quad (15)$$

Жаңарту коэффициенті ($K_{жаңа}$) – негізгі құралдардың түскен кездегі құнын ($НӨҚ_{т}$) жыл соңындағы құнға бөлгенге тең ($НӨҚ_{с}$).

$$K_{жаңа} = НӨҚ_{т} / НӨҚ_{с} \quad (16)$$

Егер, жыл ішінде түскен негізгі құралдар жаңа және бұрын пайдалануда болмаған жағдайда, енгізу коэффициенті жаңарту коэффициентімен бірдей болады.

Негізгі қорлардың тозу деңгейін азайту оларды тиімді пайдалану жолымен, негізгі көрсеткіштердің деңгейлерін қор қайтарымы, ауысымдық коэффициенті, жабдықтау жүктемесінің коэффициентін арттыруы мүмкін

Сурет 1. Кәсіпорында негізгі қорларды пайдалануды жетілдіру

Кәсіпорында негізгі қорларды пайдалануды жақсарту жолдары:

- кәсіпорынды иелігіндегі артық құралдардан, машиналардан босату және жалға беру;
- негізгі құралдарға жаңа жағдайдағы, сапалы, жоспарлы, күрделі жөндеулер жүргізу;
- жоғары сапалы негізгі өндірістік қорды сатып алу;
- қызмет бойынша персоналдың біліктілік деңгейін көтеру;
- негізгі қордың физикалық және моральдық тозуын қадағалау, шектен тыс болдырмай жаңа жағдайда жақсарту;
- кәсіпорынның жұмыс істеу ауысымдық коэффициентін көтеру;
- өндірістік процеске қажетті шикізаттар мен материалдарды дайындаудың сапасын көтеру;
- жаңа техника және инновациялық технологияны, қалдықсыз технологияны енгізу;
- кәсіпорында өндірісті біріктіру, мамандандыру.

Негізгі қорлар мен өндірістік қуаттарды пайдалануды жақсартудың экстенсивті жолының өз шегі бар. Интенсивті жолдың мүмкіндіктері әлде қайда кең. Негізгі қорлар мен өндірістік қуаттарды пайдалануды интенсивті жақсарту уақыт бірлігінде қондырғыны жүктеу дәрежесін арттыруды білдіреді. Жүктеу интенсивтілігін арттыру жұмыс істеп тұрған машиналар мен қондырғыларды модернизациялау арқылы, олардың ықпалды жұмыс режимін белілеу арқылы мүмкін болады.

Технологиялық процестің оңтайлы режимі жағдайындағы жұмыс негізгі қорлардың құрамын өзгертпестен және уақыт бірлігіне шаққандағы материалдық ресурстар мен шығындарды төмендету арқылы өнім өндірісін жақсартуға жағдай жасайды.

Негізгі қорларды интенсивті жақсарту еңбек құрамын техникалық жетілдіру жолымен өндіріс технологиясын жетілдіру жолымен, еңбекті ғылыми-инновациялық ұйымдастыру мерзімін қысқарту арқылы, жұмысшылардың кәсіби біліктілігін арттыру арқылы мүмкін болады.

Негізгі қорларды пайдалануды жақсарту – олардың айналымдылығын үдету, тездету деген мағынаы білдіреді, ол өз кезегінде табиғи және моральдық тозу уақыттарының арасындағы айырмашылықты, алшақтықты қысқартуға, жақындатуға едәуір ықпал етеді және негізгі қорларды жаңалау қарқынын тездетеді.

Негізгі құралдарды тиімді пайдалану мәселесін шешу кәсіпорынға қажетті өнім өндірісін арттыруды, өндірістікпотенциал қайтарымын арттыруды, тұрғындардың қажеттерін толық қанағаттандыруды, кәсіпорындағы жабдықтардың балансын жақсартуды, өнімнің өзіндік құнын төмендетуді, өндіріс рентабельділігін өсіруді, кәсіпорын қорын жинақтауды білдіреді.

2.5 Мұнайгаз өнеркәсібі саласы кәсіпорынында негізгі құралдарды пайдалану ерекшеліктері

Мысалы, мұнайгаз саласының тиімділігі көбінесе өндіріс ресурстарын дұрыс пайдалануға байланысты. Мұнайгаз өнеркәсібінде негізгі капиталға жалпы өндірістік активтердің 96-97% келеді. Мұнай өңдеу және мұнай-химия салаларында 90% астам. Мұнайгаз саласына инвестиция үлкен ауқымда салынууда. Бұл мұнайгаз саласының негізгі құралдарының одан әрі өсуіне және олардың құрылымындағы өзгерістерге алып келеді.

Мұнай мен газды өндіруде ұңғымаларды пайдалану уақытын көбейтуге, біріншіден, белсенді емес ұңғымаларды пайдалануға енгізу арқылы қол жеткізуге болады; екіншіден, қолданыстағы ұңғымада авариялар мен тоқтауды жою; үшіншіден, жөндеу жұмыстарын жеделдету, әсіресе ағымдағы жерасты жөндеу. Сонымен бірге, мұнайгаз өндіруді автоматтандыру және жөндеу жұмыстарын механизациялау өте маңызды. Мұнай және газ өндірудегі ең маңызды құрылғылар - машина және жабдық, жұмыс машиналары мен жабдықтары, тасымалдау құрылғылары, бұрғылау қондырғылары, сорғы қондырғылары, реакторлар, регенераторлар, пештер, бағандар, тоназытқыштар, конденсаторлар, жылу алмастырғыштар, турбодрельдер, электрлі бұрғылар және құбырлар, электр және жылу желілері, трансформатор, телефон және телеграф желілері,автоматты реттеу, бақылау және басқару құралдары. Олар, әдетте, негізгі құралдардың белсенді бөлігі деп аталады, өйткені мақсатты өнім өндірісі олардың жұмысына тікелей байланысты.Негізгі құралдардың белсенді бөлігі:электр машиналары мен жабдықтары - ішкі жану қозғалтқыштары, дизельді қозғалтқыштар, бу қозғалтқыштары, бу, газ және гидравликалық турбиналар, электр қозғалтқыштары және электр генераторлары және т.б .;

Мұнай-газ саласында негізгі құралдардың белсенді бөлігінде құрылғыларды жатқызады. Басқа салаларда бұндай құрылғылар белсенді бөлігі болып

табылмайды - көпірлер, пандустар, резервуарлар, ұңғымалар, бөгеттер, каналдар, магистральдар, жағалаулар, туннельдер және т.б. өндірістік процестерге тікелей қатысы жоқ негізгі құралдардың түрлері. Мұнайгаз саласында мұнайгаз ұңғымалары құрылғыларға тиесілі - бұл мақсатты өнімдерді тікелей қамтамасыз ететін негізгі құралдардың бір бөлігі: мұнай мен газ. Сондықтан мұнай және газ ұңғымалары негізгі құралдардың белсенді бөлігіне енеді.

Мұнайгаз саласы негізгі құралдардың белсенді бөлігінің жоғары үлесімен сипатталады. Мәселен, мұнай мен газ өндіруде 90%, бұрғылау кезінде - 80%, құбыр көлігі - 94%, мұнай өңдеу саласы - 60%.

Өнеркәсіпте, әсіресе мұнайгаз саласында жабдықтардың амортизация нормаларын орнатудың тұрақты қажеттілік бар және уақытында оның жұмыс істеу мерзімін бағалауға арналған құрал-жабдықтар, жұмыс жағдайында оны ұстап тұру үшін қажетті қаражат анықталып, жыл сайын және ай сайын шығарылатын өнімге арналған жабдықтың бастапқы құнын бөлісу керек. Негізгі құралдардың амортизация нормаларын белгілеудегі кәтөлер кәсіпорынның экономикалық жағдайына өте қатты әсер етуі мүмкін. Мұнайгаз саласында ұңғымалардың қызмет ету мерзімін анықтауда үлкен қиындықтар туындайды. Өзінің жұмыс шарттары туралы нақты ақпарат жинақтаған кезде бұл көрсеткіш үнемі жаңартылып отырады.

Мұнай мен газды өндіруде ұңғымалардың өнімділігін арттыру мұнай және газ өндіруге арналған жабдықтарды пайдалану әдістерін жетілдіру, кен орындарын игерудің оңтайлы технологиялық режимдерін қолдана отырып, бір ұңғыманың екі немесе одан да көп қабатын пайдалану, мұнай мен газ шығындарын азайту мақсатында су асты аймағына әсер етудің жаңа әдістерін қолданады, бұл кен өндіру және тасымалдау процесінде де шығындарды азайтуға ықпал етеді.

Мұнайгаз өнеркәсібі кәсіпорындарында егізгі құрал-жабдықтар ұзақ уақыт бойы өндіріс процесіне тартылып, көптеген өндірістік циклдерге қызмет етеді. Техникалық прогрестің жылдамдығы жағдайында технологияларды үнемі жетілдіріп отырады, ескі жабдықты ауыстыратын механизмдердің және құрылғылардың жаңа, жоғары сапалы түрлерінің құрылуы. Өндірістік процесте негізгі құралдарды пайдалану мерзімі (қызмет ету мерзімі) жаңа негізгі құралдарды құруға жұмсалатын осы күрделі салымдарды қолданудың тиімділігін үнемі жетілдіріп отыруды қажет етеді.

Негізгі өндірістік активтерді пайдаланудың инновациялық тәсілдерін қолдану арқылы, келесідей тиімділік көрсеткіштерін қамтамасыз етуге болады:

- қосымша инвестицияларсыз өндірісті ұлғайту;
- құрал-жабдықтардың ескіру мүмкіндігін төмендететін және саланың технологиялық жетістіктеріне ықпал ететін еңбек құралдарын жедел жаңарту;
- өндіріс бірлігі үшін амортизациялық аударымдар есебінен өндіріс құнының төмендеуі.

Бақылау сұрақтары:

1. Өндірістік ресурстар мәні мен мазмұнын анықтау
2. Негізгі қорлардың түрлері мен құрамы, бағалануын сипаттау
3. Негізгі қорлардың тозуы мен амортизациялық төлемін анықтау
4. Кәсіпорынның негізгі қорларының пайдалану тиімділігін есептеу тәсілдерін көрсету
5. Негізгі қорларды тиімді пайдалануды жетілдіру жолдарын сипаттау.

Әдебиеттер: /1/2/3/4/5/6/8/10/11/12/15.

Тақырып 3. Кәсіпорынның айналым капиталы

3.1 Кәсіпорынның айналым құралдарының құрамы мен құрылымы

. Өнеркәсіптік кәсіпорынның тиімді жұмыс істеуі үшін кәзіргі жағдайларда инновацияларды, технологияларды, технологияларды, негізгі капиталды көбейтуді қамтамасыз етумен қатар, айналым қаражатын тиімді пайдалануды қамтамасыз ету қажет. Кәсіпорынның айналым қаражатын инновациялық негізде қалыптастыру және оның ұтымды пайдалану кәсіпорын қызметінің тиімділігін арттыруға бағытталған міндеттердің жалпы кешенінде негізгі болып табылады. Айналым капиталы - ағымдағы қызметке кепілдік беру үшін белгілі бір заңдылықпен жаңартылатын, ағымдағы активтерге (ағымдағы активтерге) салынған кәсіпорынның капиталы. Айналымдағы капитал жылына кем дегенде бір рет немесе бір өндірістік циклде айналып отырады.

Кәсіпорынның қорларының бір бөлігін айналым құралдары құрайды. Айналым құралдары өндірістік айналым қоры және айналыс қоры болып екі топқа бөлінеді. Өндірістік айналым қорлары - өндірістік цикл ішінде толықтай пайдаланып, өз құнын дайын өнімге бірден аударатын еңбек заттары. Өндірістік айналым қорларының жіктелуі:

-өндірістік запас;

-аяқталмаған өндіріс және жартылай фабрикаттар;

-болашақ кезең шығындары;

Өндірістік запас- өндірістік үдеріске жіберілу үшін дайындалған еңбек заттары. Оған жататындар:

а) шикізат,

- б) негізгі және қосалқы материалдар (тереңдік насостар, деэмульсаторлар, реагенттер, еріткіштер);
- в) отын, электр энергиясы;

Сурет 1. Кәсіпорынның өндірістік запастары құрамына кіретіндер

- с) жартылай фабрикаттармен комплектіленген өнім;
- д) тара, қораптар, мешок, бөшке т.б.
- г) негізгі қорларды ағымдық жөндеуге қажетті бөлшектер.
- е) аяқталмаған өндіріс және жартылай фабрикаттар - өндірістік процеске келіп түскен еңбек заттары. оған: материалдар, детальдар, жинау немесе өңдеу процесіндегі өнімдер, мекеменің бір цехындағы аяқталмаған өнім.

Сурет 2. Кәсіпорын айналым қорларына кіретін шикізат пен материалдар

Шикізат, материалдар және жартылай фабрикаттар қорлары. Айналым активтерінің бұл түрі кәсіпорынның өндірістік қызметін қамтамасыз ететін запас түріндегі олардың кіретін материалдық ағымының көлемін сипаттайды. Болашақ кезең шығындары – айналым қорларының жеке элементтері, нақты кезеңде өндіріліп, бірақ болашақ кезеңде қарастырылатын жаңа өнімді дайындау мен игеру шығындарын қамтиды, осындай шығындарға ғимараттар жалгерлік төлем, баспа газеттерге жазылу шығындары жатады.

Айналым құралдары өз қозғалысында қор айналысымен тығыз байланысты. Қор айналысы мыналарды қамтиды.

- қоймадағы дайын өнім;
- ақшалай құралдар;
- өнімді тұтынушылармен есеп айырысулар;
- дебиторлық бережақтар.

Дайын өнімнің өткізілмеген бөлігі қоймаларда дайын өнім ретінде сақталады. Өткізуге арналған запас түріндегі олардың шығатын материалдық ағымының көлемін сипаттайтын айналым активтерінің бір түрі.

Ақша құралдары – бұл кассадағы, есеп айрысу, валюталық есеп шоттардағы қалған ақша құралдары. Ақша құралдары – айналым құралдарының негізгі тобы болып табылады. Айналыс кезінде айналым құралдары өзінің қызмет көрсетуіне байланысты формаларын өзгертеді, нәтижесінде дайын өнім ақшаға айналып отырады. Ақша құралдары негізінен кәсіпорынның банктердегі есеп шоттарында сақталады, өйткені шаруашылық жүргізуші субъектілер арасындағы есептесулер негізінен банктер арқылы қолма – қол ақшасыз іске асады.

Еңбекақы төленетін күндерден басқа мезгілде ақша активтері азған мөлшерде кәсіпорын кассасында сақталады. Кәсіпорын өзінің төлемқабілеттілігін сақтау үшін үнемі ақша қаражатының белгілі бір мөлшерін өз кассасында сақтауға міндетті.

Өнім өндірумен айналысатын кәсіпорындарда жөнелтілген тауарлардағы қаржылар жоғары үлес салмағын иемденеді. Олардың кәсіпорында болуы міндетті жағдай, себебі келісілген уақытта олар қоймалардан тұтынушыларға жөнелтіледі. Бірақ жөнелтілетін тауарлардың қолданылуға дайындықтары әртүрлі болады. Олардың бір бөлігі үшін төлем төлеу мерзімі әлі келген жоқ. Ал енді бір тобы үшін төлем төлеу мерзімі өтіп кеткен. Бұл сатып алушылардың төлемқабілетінің жоқтығын, немесе келісім шартты бұзып отырғанын көрсетеді.

Дебиторлық бережақ – келісім немесе сметалық баға бойынша төленетін тиелген өнім, істелінген жұмыс және көрсетілген қызмет үшін беретін сатып алушылар мен тапсырыс берушілердің бережағы. Дебиторлық бережақтың бірнеше түрі болады: командировка және басқа да мақсаттарға

алынған қарыз, сатушылардың сатып алушыларға қарызы, салық органдарының мекемеге қарызы және т.б

Айналым қорлары мен қор айналысын құруға бағытталған кәсіпорынның ақшалай құралдары айналым құралдары деп аталады.

Айналым қорлары мен қор айналысы біріге отырып, айналым құралдарын(айналым капиталын) құрайды. Айналым құралдары құрылу көзіне байланысты екіге бөлінеді: меншіктік және несиелік.

Меншіктік айналым құралдары – үнемі кәсіпорын игілігінде болатын және оның меншіктік ресурстары есебінен құрылатын құралдыр.

Несиелік айналым құралдары – банк несиесі, коммерциялық несие және т.б. көздерден құрылады.

Шикізат, материалдар, отын, энергия – бұлар еңбек затына жатады, яғни олар құралы мен адам еңбегінің әсеріне тап болып, нәтижесінде адамның өндірістік және жеке қажеттілігін өтеу үшін өздерінің түрлерімен қасиеттерін өзгертеді. Бұл ресурстар өнеркәсіптің материалдық – техникалық базасының заттық элементі болып табылады. Олар айналым қорының құрамына кіріп, толығымен өзінің құнын дайын өнімге өткізеді. Еңбек заты ретінде шикізат және отын-энергетикалық болып пайдаланылатын барлық материалдық ресурстар шартты түрде екіге бөлінеді.

Шикізат ресурстары әр түрлі өндіріс өнімдерін шығару үшін пайдаланылған еңбек заттарының жиынтығы түрінде болып келеді. Өңделмеген шикізат деп жерден қазылып алынған соның нәтижесінде белгілі бір өзгерістерге ұшыраған еңбек заттарын айтамыз.

Шикізатқа кен өндіруші өндіріс (руда, мұнай, көмір және т.б.) пен ауыл шаруашылығының (астық, картоп, қызылша) өнімдері, ал материалдарға өңдеуші өндірістік өнімі жатады.

Материалдарды негізгі және көмекші деп екіге бөледі. Негізгі материалдар дайын өнімнің құрамына табиғи түрде кіріп, оның материалдық негізін құрайды. Көмекші материалдар дайын өнімнің құрамына кірмейді, бірақта оның түзілуіне әсер етеді.

Отын мен энергия өзінің экономикалық ерекшелігіне байланысты көмекші материалдарға да, ресурстардың жеке тобына да жатқызылады.

Отын-энергетикалық ресурстар ықтималды және нақты деп екі топқа бөлінеді. Ықтималды отын-энергетикалық ресурстарға елдің белгілі бір экономикалық аймағындағы

отын мен энергияның барлық түрімен байланысты қорлар жатады.

Сурет 3. Кәсіпорын айналым құралдарының айналу шеңбері

Кәсіпорын айналым құралдары үнемі қозғалыста болып, айналу шеңберін құрайды. Шеңбер үш кезеңді құрайды:

1- кезең еңбек заттарын дайындау;

2- кезең – материалдық игіліктер қоймадан өндіріске келіп түсіп, еңбек заттары арқылы дайын өнімге айналады;

3- кезең- дайын өнім ақшаға айналады да бірінші кезең кері басталады.

Айналым құралдарының айналуы жедетілген сайын, кәсіпорын қызметінің тиімділігі жоғарлайды.

3.2 Айналым құралдарының мөлшерленуі

Айналым құралдарын басқарудағы маңызды бағыттардың бірі оларды ғылыми деңгейде мөлшерлеу болып табылады. Айналым құралдарын мөлшерлеу арқылы кәсіпорынның меншікті айналым құралдарына деген қажеттілігі анықталады. Бұл қажеттілік дұрыс анықтаудың маңызы зор, өйткені ол арқылы үнемі қажет болатын айналым қаржыларының ең төменгі шегі белгіленеді, ал ол өз алдына кәсіпорынның қаржылық жағдайының тұрақтылығына септігін тигізеді

Айналым құралдарын мөлшерлеу кәсіпорындарда шығындар сметасына, бизнес – жоспарға сәйкес жүргізіледі. Осы арқылы өндірістік және қаржылық көрсеткіштердің біртұтастығы қамтамасыз етіледі және кәсіпкерлік қызметтің қарқындап дамуына жағдай жасайды.

Айналым құралдарын мөлшерлеу барысында мөлшерлер мен мөлшерлемелік өлшемдер қолданылады. Айналым қаржыларының мөлшері – бұл тауарлы – материалдық құндылықтар қорының экономикалық тұрғыдан

дәлденіп өлшенген ең төменгі мөлшері. Ол салыстырмалы шама және күнмен өлшенеді. Айналым құралдары мөлшерлемесі – бұл кәсіпорынның кәсіпкерлік қызметін қамтамасыз етуге жеткілікті минималды ақша қаражатының мөлшері. Айналым құралдарының мөлшері ұзақ мерзімге жасалатын болса, айналым құралдарының мөлшерлемесі нақты уақыт аралығына жасалады (жал, тоқсан). Айналым құралдарының мөлшерлемесі күндік шығын немесе өндіру шамасын айналым құралдарының сол түрінің мөлшеріне көбейту арқылы анықталады. Күндік шығын немесе өндіру шамасы шығындар сметасы бойынша жасалады.

Кәсіпорынның қалыпты жұмысын ұйымдастыруға қажетті айналым құралдарының шамасы мөлшерлеу деп аталады. Айналым құралдарының мынадай элементтері мөлшерленетін деп аталады.

- өндірістік запас
- аяқталмаған өндіріс
- қоймадағы дайын өнім
- болашақ кезең шығындары

Айналым құралдарының қалған элементтері мөлшерленбейтін деп аталады.

Айналым құралдарын мөлшерлеу процесінде айналым құралдарының нормалары мен нормативтері қолданылады.

Айналым құралдарының нормативі- айналым құралдарының нормасын сол норма тағайындалған көрсеткішке көбейту арқылы есептеледі (тенгемен).

Кәсіпорынның айналым құралдарына қажеттілігін мөлшерлеу мынадай түрде есептеледі:

$$H_a = H_{к.з} + H_{а.қ} + H_{д.қ}. \quad (1)$$

Мұндағы $H_{к.з}$ - өндірістік запасты мөлшерлеу;

$H_{а.қ}$ - аяқталмаған өндірісті мөлшерлеу;

$H_{д.қ}$ - дайын өнімнің қорларын мөлшерлеу.

Шикізат түрлеріне және негізгі материалдарға күнделікті айналым капиталының нормасы кіреді: көліктік запас - ақылы материалдық активтер жолымен жұмсалған уақыт - айналымның ұзақтығы мен құжат айналымы арасындағы айырмашылық. Технологиялық запас - түсіру, сақтау және өндіруге дайындау уақыты, ағымдағы, қойма қорындағы материалдардың тұру уақыты - жеткізілімдер арасындағы орташа аралықтың 50% пайызын алады, сақтандыру запасы - ағымдағы қордың 50% -ын құрайды.

Осылайша, айналымдық капиталдың мөлшерлімділігі тұрақты минималды және бір мезгілде материалдық құндылықтардың, аяқталмаған жұмыстың төменгі қалдықтары мен басқа да айналым капиталының қалыптасуы үшін қажетті айналым капиталының мөлшерін анықтаудан тұрады.

Айналымдағы капиталдың мөлшерлемесі айналым қаражатын пайдаланудың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Бұл ұтымды мөлшерлеу нәтижесінде кәсіпорынның айналым капиталындағы қажеттілігі төмендейді. Көбінесе,

ұтымды мөлшерлеу нәтижесінде кәсіпорын айналым капиталын босатады және қалған көлемін басқа қажеттіліктерге жібере алады.

3.3 Айналым құралдарының айналымдылығы көрсеткіштері және оны талдау жолдары

Өндірістік кәсіпорынның айналым құралдарын тиімді пайдалану белгілі бір экономикалық көрсеткіштермен сипатталады:

1. Айналым коэффициенті – мекеменің көтерме бағасы бойынша өткізілген өнім көлемін айналым құралдарының орташа қалдығына бөлу арқылы есептеледі: $K_a = Q_{\text{өт}}/AҚ$
(2)

мұндағы $Q_{\text{өт}}$ -бойынша өткізілген өнім көлемі;
 $AҚ$ -айналым құралдарының құны.

Осы коэффициент нақты ішіндегі мекеменің айналым құралдарының айналымының санын көрсетеді, немесе айналым құралдарының 1 теңгесіне келетін өткізілген өнім көлемін көрсетеді.

2. Айналым құралдарын іске қосу коэффициенті- айналым коэффициентіне кері шама, ол өткізілген өнім көлемінің 1 теңгесіне шығындалған айналым құралдарының сомасын көрсетеді.

$$K_3 = AҚ / Q_{\text{өт}}$$

(3)

3. Бір айналым ұзақтығы (күн) – нақты кезең ішіндегі күндер санын айналым коэффициентіне бөлу жолымен есептеледі.

$$T = D / K_a$$

мұндағы D - күндер саны

(4)

Мысалы: кәсіпорында өткізілген өнім көлемі 20 млн.тенге ,айналым құралдарының орташа жылдық құны 5 млн тенге.Айналым капиталының айналым көрсеткіштерін анықтау үшін,айналым коэффициентін анықтаймыз (K_a) 4 айналымды құрады,яғни 20млн.тг/ 5 млн.тг. Айналым ұзақтығы 91 күн (T),яғни 365/4.

Кесте 1.Кәсіпорын айналым құралдарының айналымдылығы

Айналым құралдары	Жыл басы		Жыл аяғы		Өзгеріс	
	мың тенге	үлес салмағы, %	мың тенге	үлес салмағы, %	мың тенге	үлес салмағы, %

Айналым құралдары, барлығы	64593	100	176193	100	111600	-
	49993	77,3	122039	69,2	0	-8,1
Өндіріс сферасында Оның ішінде: Өндірістік запастар	49993	77,3	121830	69,1	72046	-8,2
	14719	22,7	33812	19,2	72046	-3,5
Мұнай					19093	
	35274	54,6	88018	49,9		-4,7
Материалдар	-	-	209	0,1	52744	0,1
Болашақ шығындары	14600	22,7	54154	30,8	-209	8,1
					39524	
Айналыс сферасы Оның ішінде: Дебиторлық бережақ	14276	22,2	54116	30,7		8,5
Ақша құралдары	324	0,5	38	0,1	39840	-0,4
					-286	

Берілген кесте мәліметтері көмегімен айналым құралдарының 1/5 бөлігі айналыс сферасында, ал оның негізгі бөлігі өндіріс сферасын қамтамасыз ететінін көруге болады.

Осындай қатынастар жыл аяғында өзгеріске ұшырайды. Айналыс сферасын қамтамасыз ететін айналым құралдарының үлес салмағы өседі. Айналым құралдарының тиімділігін сипаттайтын басты көрсеткіш – айналым құралдарының айналымдылығы. Ол айналым капиталының бір айналысының ұзақтығын сипаттайды. Олардың айналыс ұзақтығы неғұрлым қысқа болса, соғұрлым өнімдерді айналым қаржыларымен қамтамасыз ету де тез.

Айналым капиталының айналымдылығын сипаттау барысында жалпы айналымдылық және жеке айналымдылық анықталады. Жалпы айналымдылық айналым құралдарының барлық тобы бойынша айналым құралдарының айналыс кезеңдерінің барлығын қосып қамтиды. Жалпы айналымдылық көрсеткіштері арқылы айналыс кезеңдеріне сәйкес айналым құралдарының айналымдылығының тежелуі немесе жеделдеуі анық байқалмайды. Ал айналымдылық көрсеткіштеріне әсер етіп отырған нақты себептерді анықтау үшін жеке айналымдылық көрсеткіштері қолданылады.

Жеке айналымдылық айналым құралдарының қолданылуын айналым құралдарының жекеленген элементтері бойынша анықтайды және айналыстың әрбір кезеңдеріне сай олардың өзгеруінің себептерін көрсетеді.

Айналыс қорларының айналымдылығының өсуімен байланысты айналым қаржыларының белгілі бір бөлігі айналымнан босайды.

Айналым активтерінің абсолютті босауы айналым құралдарының нақты қалдығы мөлшермен немесе алдыңғы жылғы қалдықпен салыстырғанда аз болған жағдайда орын алады. Бұл қаржы кәсіпорынның өз иелігінде қалып, өндірісті одан әрі дамытуға жұмсалады.

Айналым активтерінің салыстырмалы босауы олардың айналымдылығы өндіріс көлемінің өсуімен бірге жүрген жағдайда орын

алады. Бұл жағдайда босаған айналым қорлары айналыстан шықпайды, өйткені олар өндірістің өсуін қамтамасыз ететін тауарлы – материалдық құндылықтар бойында болады

Айналым капиталының тиімді айналымы кәсіпорынның төлем қабілеттілігіне тікелей әсер етеді. Бұдан басқа, капиталдың айналымдылығының өсу қарқынының артуы кәсіпорынның өндірістік және техникалық әлеуетін арттырады.

Айналым капиталын бағалау шаруашылық есеп регистрлерінің және басқару процесінің аналитикалық қолдауын қалыптастыратын есептілік деректеріне негізделеді. Мұнайгаз кәсіпорындарының айналым капиталын басқару үшін аналитикалық қолдау мыналарды қамтиды:

- жауапкершілік орталықтары үшін айналым қаражатын талдау және есепке алуды ұйымдастыру;
- аналитикалық мәлімдемелердегі қорларды олардың техникалық-экономикалық негіздемесіне (өнімді және нәтижесіз), жұмыс түрлеріне және зерттеу әдістеріне негізделген топтастыру;
- қаражаттарды пайдалану тиімділігін бағалау, олардың табыстары мен шығыстары балансы;
- дебиторлық берешекті талдау және оны өтеу.

Мұнайгаз саласын қаржыландыруды шектеу тұрғысында, оның құрылымында кәсіпорындардың қарқынды дамуы туралы мәселе ерекше орынды. Айналымдағы капиталды басқарудың негізгі міндеттері:

- айналым қаражатының құрамдас бөліктерінің тиісті құнын бақылауды ұйымдастыру және қамтамасыз ету;
- айналым қаражатын тиімді пайдалануды қамтамасыз ету;
- активтердің айналымы кезеңін тиімді жоспарлау, реттеу және азайту.

Осы проблемаларды шешу мұнайгаз кәсіпорындарының айналым капиталын әр түрлі компоненттерін пайдаланудың тиімділігін кешенді және жүйелі түрде талдау, жоспарланған активтердің нақты мөлшерінің ауытқу себептерін анықтау және осындай ауытқулардың ықтимал салдарын анықтау және болашақта айналым капиталының құрылымын оңтайландыруды қамтамасыз етудің ақпараттық қажеттіліктеріне сәйкес басқару процесін ұйымдастыруды қамтиды.

Мұнайгаз кәсіпорындарының айналым қаражатын талдау әдістемесін әзірлеу кезінде мынадай факторларды ескеру қажет

- айналым капиталының мөлшерінен кәсіпорынның өндірістік процестері ғана емес, сондай-ақ далалық жұмыстардың жағдайында, табиғи геологиялық факторлардың және басқа да болжамды сыртқы факторлардың ықпалы;
- айналым капиталы құрамдас бөліктерінің оңтайлы мөлшерін және инвестормен бірлескен қызметтің шарттық (келісім-шарт) жұмыс көлемін анықтау;
- айналымдық капиталдың оңтайлы деңгейін анықтау және қолдау қиындықтары.

Айналым капиталын талдау оның компоненттері тұрғысынан ұйымдастырылуы керек. Айналым капиталының құрылымын талдау

компоненттері арқылы оның қалыптасу тенденцияларын бағалауға, оның шамасының өзгеру динамикасын, нақты көрсеткіштердің жоспарланған, нормативтік және алдыңғы есептік кезеңдердің ұқсас көрсеткіштерінен ауытқу себептерін анықтауға мүмкіндік береді.

Төрт кезеңді орындау ұсынылады:

1. Өндірістік запастардың, ақша қаражаттарының және дебиторлық берешектің акциялары негізінде айналым қаражатын талдау;
2. Ескірген өндіріс запастарының қалдықтарын болдырмау үшін қорлардың құрылымы мен құндылығын талдау;
3. Компанияның қаржылық жағдайын жақсарту мақсатында дебиторлық берешек құрылымын талдау;
4. Ақшаның түсуі мен жұмсалуды реттеу үшін ақшаның сомасын талдау, сондай-ақ компанияның қалыпты төлем қабілеттілігі үшін қажетті соманы есептеу және ұсыну.

Бірінші кезеңде айналымдық капиталдың салыстырмалы-факторлық талдауы қосалқы үлгінің көмегімен жүзеге асырылады, онда олар барлық компоненттердің (немесе зерттеу әдістерінің) алгебралық сомасы болып табылады.

Айналым капиталының факторлық талдау процесінде ол әрбір компонент үшін оның өзгеруімен анықталады, содан кейін осы факторлардың жеке факторларға себеп болуы.

Мұнайгаз өнеркәсібіндегі айналым қаражатын басқарудың ерекшеліктерін зерттеп, оларды талдаудың тиімділігін қамтамасыз ету мақсатында олардың құрамдас бөліктері бойынша айналым қаражатын, қорларды пайдалану факторларын, ақшалай қаражаттарды және дебиторлық берешектерді анықтау көрсеткіштерін анықтауды жүзеге асыру.

Талдаудың келесі кезеңі - айналымдағы қаражаттың айналым капиталы көлемінің және алдыңғы кезеңдермен салыстырғанда динамикасының деңгейін бағалау. Бұл деңгейді бағалау айналым қаражаттарының әрқайсысына қатынасын анықтау негізінде жүзеге асырылады.

Бұл көрсеткіш кәсіпорын айналым капиталының белгілі бір құрамдас бөлігінің (өндіріс қорлары, дебиторлық берешек, қолма-қол ақша) үлесін көрсетеді. Қорларға келетін болсақ, бұл көрсеткіш неғұрлым жоғары болса, кәсіпорынның өндірістік процесті және экономикалық қызметті қамтамасыз ету ықтималдығы неғұрлым жоғары болады (жарамсыз қорлар болмаған жағдайда). Дегенмен, дебиторлық берешек деңгейі неғұрлым жоғары болса, өндіріп алу және төлем қабілеттілігін жоғалту оңай болуы мүмкін (қолма-қол ақшаның жоқтығы және кредиторлық берешектің айтарлықтай көлемі ескерілген жағдайда).

Қолма-қол ақшаға қатысты кепілдік төлем қабілеттілігінің жоғары қарқыны және сонымен бірге, ақшалай қаражаттар табыстарды жасамайтындығын көрсетеді, өйткені бұл қаражат есепті күннен кейін жұмсаудың қажеттілігі болмаған жағдайда инвестициялануы мүмкін. Қолма-қол ақшаның төмен деңгейі төлем қабілеттілігі мен тиімсіз қаржылық тәртіпті жоғалтуды белгілеуі мүмкін. Бірақ төмен деңгейде қолма-қол

ақшаның нақты сомасын және кредиторлық берешекті салыстыруға болады. Төмен деңгей компанияның міндеттемелерін өтеуін көрсетеді.

Айналымдардың коэффициентін есептегенде көптеген ұсыныста таза сатылым көлемін, яғни бағаға енгізілген салықтар мен төлемдерсіз (ҚҚС, газ транзиті бойынша төлемдер және т.б.) өткізу ұсынылады. Дегенмен, айналым коэффициентін есептеу кезінде таза табыс пен жалпы соманы пайдалану керек, өйткені осы көрсеткішті есептеу кезінде айналым капиталының құрамдас бөліктері бойынша деректер дебиторлық берешектен алынады, мұнда дебиторлық берешек сомасының құраушылары ҚҚС және бағаға қосылған басқа салықтар мен төлемдер, бұл сома сатып алушылардан алынады.

Айналым капиталының талдауының екінші кезеңінде қорлардың құрылымы анықталады. Мысалы, қордағы қорлар екі топқа бөлінуі керек:

- үнемі шаруашылық қызметте пайдаланылатын қорлар (кәсіпорынның балансында бір жылдан аспайтын және бөлімдерде және цехтық өндіріске түсетіндерде);
- өндірістік мақсаттарда пайдаланылмайтын қорлар (компанияның балансында 1 жылдан астам уақыт бұрын пайдаланылмаған және іскерлік мақсаттарда пайдалануға жоспарланбаған, сондай-ақ зақымдалған және пайдалануға жарамсыз).

Айналым капиталын талдаудың үшінші кезеңінде дебиторлық берешек құрылымын анықтайды. Ол топтарға бөлінбеген уақыт бойынша бөлінеді:

- ағымдағы (бір жыл ішінде өтеуге жататын);
- күмәнді (борышкер оны өтеу кезінде белгісіздік бар)
- үмітсіз (борышқордың қайтарылмауы немесе шектеу мерзімі аяқталғаны туралы сенімділік бары).

Айналым капиталын талдау кезінде дебиторлық берешекке ерекше назар аудару қажет. Дебиторлық берешекті талдаудағы маңызды көрсеткіш дебиторлық берешектің орташа құнының сатудан түсетін түсімге қатынасы. Арифметикалық орташа формула бойынша есептелген дебиторлық берешектің орташа құны. Сауда дебиторлық берешек кірістерді тану кезінде бір мезгілде көрсетіледі.

Айналым капиталын талдаудың төртінші кезеңінде кәсіпорын қаржысының құрылымы анықталады. Олар екі санатқа бөлінеді:

- түсімдер (борышкерлерден тауарларға, жұмыстарға, оларға берілген қызметтерге және т.б.)
- шығындар (кредиторларға төлеу, салық төлеу, жалақы төлеу және т.б.)

Есепті кезеңде өтелуі тиіс ақша қаражатының қалдығын және ағымдағы міндеттемелер сомасын салыстыру қажет. Мұндай салыстыру, компания өз міндеттемелерін қосымша ақшасыз инфляциясыз төлеуге қабілетті екенін анықтауға мүмкіндік береді, сондай-ақ борышкерлер үшін қатаң несие саясатын қолданудың қажеті жоқ.

3.2 Айналым құралдарының айналымын арттыру жолдары

Басқару шешімдерін қабылдау механизмін жетілдіру және айналым капиталы саласында оларды іске асырудың маңызды шарттарының бірі қаржыландыру құралдарының өзіндік құнымен және осы қаражатты жұмсаумен байланысты капитал элементтерінің айналымын басқарудың нақты реттелмелі тәсілдерінің жоқтығы болып табылады.

Дегенмен, өндірістік-шаруашылық қызметінің ерекшеліктері белгілі бір кәсіпорынның ағымдағы активтерін басқару үшін белгілі бір нақты талаптарды тудырады. Осы екі жағдайдың өзара әрекеттесуін іздестіру өнеркәсіптік кәсіпорынның ағымдағы айналым капиталын басқарудың бірыңғай жүйесін қалыптастырады.

Айналым құралдарының айналымын арттыру нақты жағдайында әрекет етуші мекеменің басты міндеті болып табылады және мынадай жолдармен шешіледі:

Өндірістік запасты қалыптастыру кезеңінде – запастың тиімді нормаларын енгізу, шикізатты, жартылай фабрикатты, комплектленген өнімдерді жеткізушілердің тұтынушыларға жақын орналасуы, тұрақты қарым- қатынастарды сақтау, материалдық- техникалық жабдықтаудың қоймалық жүйелерін кеңейту, қомалардағы тиеу- түсіру жұмыстарын ұйымдастыру.

Аяқталмаған өндірістер кезеңінде – ғылыми- техникалық прогрестің қарқыны, унификациялау, стандарттауды дамыту, өндірісті ұйымдастыру формаларын жетілдіру, неғұрлым арзан материалдарды пайдалану, шикізат, отын, энергиялық ресурстарды үнемді пайдалануды жетілдіру жүйелерін қолдану, өнімнің үлестік салмағын арттыру.

Айналымдық кезеңдерінде есеп – айырысулар жүйесін жетілдіру, тікелей қарым – қатынастар бойынша заказдарды орындау нәтежесінде өткізілетін өнім көлемін арттыру, үнемелген материалдардан өнім дайындау, партиялар бойынша тиелген өнімдерді сорттау.

Мысалы, мұнайгаз өндіру мекемелерінің айналымын арттырудың басты құралы – мұнай мен газды интенсификациялау тәсілдерін және қабаттардың мұнай беру қасиеттерін арттыру.

Тұрақты ұңғыма қоры бойынша кенорындарын интенсивті өңдеу негізінде мұнай мен газды өндіру мен өткізу көлемін арттырумен байланысты айналым арттады.

Айналым құралдары өндірісте әртүрлі бағытта қолданылады және олардың кәсіпорын қызметіндегі рөлі де әртүрлі болады.

Кәсіпорындарда айналым құралдарының құрылымы тұрақсыз және көптеген себептердің ықпалымен өзгеріп те отырады. Әрбір нақты кәсіпорында айналым капиталының шамасы, олардың құрамы мен құрылымы өндірістік сипаты мен күрделілігіне, өндіріс кезеңінің ұзақтығына, оларды жеткізу жағдайына және т.б. байланысты болады.

Айналым құралдарының бір мезгілде әрі өндіріс сферасында, әрі айналыс сферасында әрекет етуіне байланысты олардың айналымдылығын тездету әртүрлі жолдармен іске асады. Олардың негізгілері мыналар:

- өндірістік циклдың ұзақтығын азайту;
- шығарылатын өнімнің сапасы мен бәсекеге төзімділігін жақсарту;
- айналым құралдарын басқаруды жетілдіру;
- қоймадағы запастарды азайту;
- материалдық реурстарды пайдалануды жақсарту;
- материалдық – техникалық жабдықтауды жетілдіру;
- есеп – айрысу жүйесін жақсарту.

Айналым құралдарының тиімділігін арттыруға әсіресе өндіріс сатысында, яғни материалдық құндылықтарды өндіріске қосқан кезден бастап, дайын өнім алғанға дейінгі аралықта қол жеткізуге оңай.

Сурет 4. Айналым құралдарының бөлінуі

Өндіріске өнімділігі жоғары техника енгізу, өндіріс процесін автоматтандыру сияқты шаралар бұған қол жеткізуге көмектеседі. Мысалы, мұнай өндірудегі кен орындарын интенсивті пайдалану арқылы әрбір ұңғыға келетін мұнай көлемін арттыру осы бағыттағы шаралардың бірі болып табылады.

Айналым құралдарының көп бөлігі өндірістік запастар түрінде болады, сондықтан оларды мөлшерге сай азайту айналым капиталын пайдаланудың тиімділігін анықтайды. Өндірістік запастар мөлшері көптеген факторларға байланысты. Осы бағыттағы шаралардың негізгісі материалдық запастарды мөлшерлеуді жетілдіру. Техникалық әрі экономикалық негізделген мөлшерлемелерді қолдану материалдарды үнемдеуге мүмкіндік береді. Кәсіпорындағы өндірістік бағдарламаның тұрақсыздығына, жабдықтау жұмысының нашарлығына, жоспарлаудың дұрыс жүргізілмеуіне байланысты мөлшерден тыс және артық материалдар орын алуы мүмкін.

Айналым құралдарын пайдалану тиімділігін арттырудың және олардың айналымдылығын жеделдету шараларының бірі материалдық ресурстарды үнемдеп пайдалану жұмыстарын жетілдіру болып табылады.

Материалдық – техникалық жабдықтауды ұйымдастыру деңгейінен кәсіпорындардағы материалдық құндылықтар шамасы анықталады. Өндірістік бағдарламаның орындалуы, өндіріс процесінің үздіксіздігі де осы факторларға байланысты.

Осы бағыттағы негізгі шараларға мыналар жатады:

- материалдық – техникалық жабдықтаудың жетілген формаларын енгізу;
- ресурстарды пайдалану есебі мен оларды бақылауды жетілдіру;
- запастар мен шығындарды мөлшерлеуді жетілдіру;
- тиеу – түсіру жұмыстарын механизациялау мен автоматтандыру.

Ал айналыс сферасындағы айналым құралдарының айналымдылығын тездетуге мынадай факторлар әсер етеді:

- материалдық құндылықтарды жеткізуге келісім – шарттары дер кезінде жүргізу және банк арқылы есеп айрысуды жеделдету;
- құжаттардың айналымын тездету;
- дебиторлық бережақты қадағалап отыру және оны азайтуға бағытталған шараларды белгілеу.

Кәсіпкерлікпен айналысатын кез – келген кәсіпорын мөлшерленбейтін айналым құралдарын қысқартуға тырысады, себебі бұл айналым қаржыларының айналыс – сферасындағы айналымын тездетеді, ал ол өз алдына барлық айналым құралдарын тиімді пайдалануға әкеледі.

Бақылау сұрақтары:

1. Кәсіпорын айналым құралдарының құрамы мен құрылымындағы ерекшеліктерді атау.

2. Айналым құралдарын пайда болу көздері мен мөлшерлеу тәсілдері.
3. Шикізат пен отын - энергетикалық ресурстардың атқаратын рөлі .
4. Кәсіпорынның айналым құралдарының айналымын арттыру жолдары.

Әдебиеттер: /1/2/3/4/5/6/11/12/16.

Тақырып 4. Кәсіпорынның еңбек ресурстары

4.1 Кәсіпорын персоналы ұғымы, құрамы мен құрылымы

Еңбек ресурсы ұғымы ұлттық экономика саласындағы, өңіріндегі, мемлекет деңгейінде немесе кәсіпорында еңбекке қабілетті, белгілі бір материалдық құндылықты өндіруге немесе қызметті орындауға физикалық, интелектілік мүмкіншілігі бар тұлғаларды сипаттайды. Кәсіпорын деңгейінде анағұрлым жақын қолданылатын термин – персонал, яғни барлық жұмыс жасайтын тұлғалардың жиынтығы.

Кәсіпорынның персоналы (кадрлары, еңбек ресурстары) - өндірістің басты және шешуші факторы. Кәсіпорынның қызметінің соңғы нәтижесі, бәсекеге қабілеттілігі олардың сапалы және тиімді қолданылуына тікелей байланысты. Адами ресурстар өндірістің материалды-заттық элементтерін қозғалысқа келтіріп, өнімді, бағаны және дайын өнімді шығаруды қалыптастырады. Еңбектік қарым – қатынастар – кәсіпорын жұмысының ең күрделі аспектісі. Кәсіпорын алдынан қандайда болмасын техникалық мүмкіндіктер, ұйымдық – басқарушылық артықшылықтары ашылса да, еңбек ресурстарынсыз кәсіпорын тиімді жұмыс жасай алмайды. Өндірістің тиімділігі нәтижесі персоналға, олардың квалификациясына, жұмысқа қабілеттілігіне, ынтасына байланысты болады.

Еңбек индикаторларының жүйесі өндірістік процесте адам еңбегін пайдаланудағы тиімділік дәрежесінің сандық және сапалық шараларын ұштастыру ретінде түсініледі. Негізгі еңбек көрсеткіштері – кадрлар саны және есептеу әдістері, кадрлар ағымдылығы мен тұрақтылығы, еңбек өнімділігі, өндірістік өнімнің еңбек сиымдылығы ; кәсіпорынның кадрлық жалақысы, оның ішінде персоналдың және құрылымдық бөлімшелердің санаттары бойынша; орта жалақы (орташа айлық, кәсіпорын үшін жылдық орташа); жұмыс уақытының жалпы қоры; орташа жұмыс істейтін адамның жұмыс уақытының қоры; жұмыс күнінің орташа ұзақтығы, жұмыс күндері, бір қызметкерге шаққандағы сағаттар сияқты.

Ең маңызды мамандықтардың, жоғары білікті мамандардың кәсіптерінің қауіпсіздігін талдауға ерекше көңіл бөлінеді.

Қызметкерлердің біліктілік деңгейі негізінен олардың жасына, жұмыс тәжірибесіне, білім алуға және т.б. байланысты. Сондықтан, талдау процесінде осы сипаттамалар бойынша жұмыс күшінің құрамындағы өзгерістер зерттеледі. Еңбек ресурстарын оқу процесінде персоналдың қозғалысы көрсетіледі.

Кәсіпорынның персоналы сапалық және құрылымдық сипаты бойынша анықталады. Сапалық сипаттары бойынша кәсіпорын персоналын тізімдік, келгендер және ортатізімдік саны негізінде есептейді. Персоналдың тізімдік саны жұмысқа қабылданған жұмыскерлердің санын сипаттайды. Кәсіпорын персоналының келгендер саны жұмысқа шығып, жұмыс орнында қызмет істеп жатқан бөлігін анықтайды. Кәсіпорында көбіне еңбек өнімділігін, еңбек төлемін және басқалай көрсеткіштерді анықтауда персоналдың орташа тізімдік саны қолданылады. Айлық персоналдың орташа тізімдік саны әр күндегі персоналдың тізімдік санының қосындысын бір айдағы календарлық күндер санына бөлу арқылы анықтайды. Персоналдың орташа тізімдік санын дұрыс анықтау үшін кәсіпорында персоналдың жұмысқа шығуы, қабылданған және жұмыстан кеткендер, басқа бөлімдерге ауыстыру туралы өкімдерді күнделікті есептеп, қадағалу қажет.

Кәсіпорын персоналының құрылымдық сипаттамасы олардың құрамымен, әр түрлі топтар мен категориялардың ара қатынасымен анықталады. Өнеркәсіптік кәсіпорын персоналы орындалатын жұмыстарына қарай топталады:

- Өнеркәсіптік-өндірістік персонал, ол өндірістік өнімді шығаруда немесе өндірістік қызметтерді орындауда тікелей қатысатын, оны басқаратын тұлғаларды қамтиды.
- Өнеркәсіптік емес персонал, өндірістік үдеріспен тікелей байланыссыз тұлғаларды қамтиды. Бұл топқа кәсіпорын иелігіндегі тұрғын-үй шаруашылығы, мәдени-тұрмыстық, емделу-санаториялық мекемелердің қызметкерлерін жатқызады.

Өнеркәсіптік-өндірістік персонал өнеркәсіптік кәсіпорындарда жұмысшылар, қызметкерлер, жетекшілер және кіші қызмет көрсету персоналы болып бөлінеді.

Жұмысшылар категориясына материалдық құндылықты қалыптастыруға тікелей қатысушы, сол сияқты жөндеу немесе басқалай өндірістік үдеріске қатысты қызметтерді атқаратын тұлғаларды кіргізеді. Сол сияқты жұмысшылар негізгі (өнім өндірісімен тікелей байланысты) және қосалқы (өндіріске қызмет көрсетумен байланысты) болып жіктеледі.

Қызметкерлер категориясына біліктілік классификаторы бойынша мамандар, есепке алу, кеңсе, іс-қағаздарын, шаруашылықтық операцияларды жүзеге асырушы тұлғаларды жатқызады.

Жетекшілер категориясы әкімшілік-басқару персоналын, кәсіпорын және оның бөлімшелерінің жетекшілерін, әкімшілік– техникалық жетекшілікті жүзеге асырушы адамдарды қамтиды.

Кіші қызмет көрсету персоналына кәсіпорын ғимараттарын тазалау немесе басқалай кіші қызмет көрсетуші тұлғаларды жатқызады.

Мысалы, кәсіпорында кадрлар саны 1000 адам. Оның ішінде өндірістік-өнеркәсіптік персонал саны 980 адам., өндірістік емес персонал -20 адамды қамтиды. Жұмысшылар – 820, жетекшілер -80, қызметкерлер саны -50, кіші қызмет көрсету персонал саны -30 адам. Кадрлардың құрылымын категория бойынша анықтайды, жұмысшылар $820/980*100=83,7\%$, жетекшілер $80/980*100= 8,2\%$, қызметкерлер $50/980*100= 5,1\%$, кіші қызмет көрсету персоналы $30/980*100= 3\%$ құрайды.

Кәсіпорын кадрлары еңбек қызметі сипатына қарай кәсіби, мамандық, біліктілік деңгейіне қарай топталады.

Өнеркәсіптік кәсіпорын персоналының кәсіби құрылымы – сол саладағы жұмыс тәжірибесіне және оқудың нәтижесінде алған теориялық және практикалық машықтанған мамандардың (экономистер, бухгалтерлер, менеджерлер) немесе әртүрлі кәсіби өкілдердің қатынасы.

Персоналдың біліктілік құрылымы – жеке еңбек қызметі үшін қажетті әртүрлі біліктілік деңгейіндегі кәсіби дайындық дәрежесі, жұмысшылардың біліктілік разряды мен категориясымен сипатталады.

Кәсіпорын персоналының мамандығы белгілі кәсіби деңгейдегі ерекше мамандандырылған, арнайы білім мен біліктілікті талап ететін қызмет түрімен сипатталады.

Қазақстан Республикасындағы еңбек кодексі негізінде еңбек ресурстары қызметі, олардың еңбек қатынастары келісім-шарт негізінде жүзеге асырылады. Еңбек заңдылығында келесі қағидаларды ресми мәлімдейді: әр адам еңбек бостандығына және қызметі түрін, мамандықты таңдауға, қауіпсіздік пен гигиена талаптарына жауап беретін қалыпты еңбек жағдайларына, жұмысы үшін дискриминациясыз (алаламай) сыйақы, демалысқа, жұмыссыздықтан қорғалуға, еңбек дауларының шешілуіне құқылы. Мемлекет азаматтарға еңбекақы, ауырған жағдайда әлеуметтік қамсыздандыру кепілдіктерін береді. Еңбек қызметкер мен жұмыс беруші арасында еңбек қызметі барысында (оның түріне, мамандық пен лауазымға тәуелсіз) пайда болатын еңбектік қатынастарды реттейді. Жұмыс берушілердің негізгі құқықтары мен міндеттерінің барлық адамдар үшін тең болуы атап көрсетіледі.

Кәсіпорында жеке еңбек шарты – қызметкер мен жұмыс берушінің арасындағы жазбаша түрде жасалатын келісім, қызметкер белгілі мамандық бойынша жұмысты орындауға, ал жұмыс беруші қызметкердің еңбекақысын және өзге де заңнамамен, тараптардың келісімімен қарастырылған төлемақыларды уақытылы және толық көлемде төлеуге, жұмыс жағдайларын қамтамасыз етуге міндеттенеді.

Еңбекті ұйымдастыруда еңбек кітапшасы құжат ретінде басты роль атқарады. Бірақ ол жұмысқа қабылдау және еңбек қызметін растау үшін қажетті жалғыз құжат болып табылмайды. Еңбек шартын жасау үшін жұмыс беруші еңбек қызметін растайтын құжаттарды талап етуі мүмкін. Мұндай құжаттарға, еңбек кітапшасынан басқа, бұйрықтардың буын көшірмелері, жеке еңбек шарттары жатады. Сондықтан қызметкер еңбек кітапшасына

белгілі жұмыс берушіде, меншіктің барлық түрлеріндегі кәсіпорындарда жұмыс жасағаны туралы жазба енгізуге мүдделі болуы қажет.

Кадрларды таңдауда еңбекті келісім – шарт немесе контракт үлкен мәнге ие болады. Бұл адам мен кәсіпкердің арасындағы тікелей келісім. Еңбектік келісім – шартта еңбек функциясы, жұмыс орны, қызметтік міндеттемелер, квалификация, мамандық қызмет атауы, жалақы көлемі мен жұмыстың басталу уақыты көрсетіледі.

4.2 Персонал қозғалысы мен жұмыс уақыты көрсеткіштері

Кәсіпорынның кадрлық потенциалы - бұл кәсіпорынның мақсаттарына қол жеткізу және оның міндеттерін орындау үшін барынша мүмкін болатын әлеуетін көрсететін персоналдың маңызды интегралдық сипаттамасы. Кәсіпорынның персоналдық әлеуеті, сөздің кең мағынасында жұмысшылардың дағдыларын білдіреді, олар өндірістің түрлі салаларында оның тиімділігін арттыруға, табысқа (пайдаға) немесе әлеуметтік әсерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Кәсіпорын қызметкерлерінің жекелеген санаттары мен топтарының құрамы мен сандық коэффициенті қызметкерлер құрамын сипаттайды. Өнім (қызметтер) өндірісіне тікелей байланысты, яғни өндірістегі негізгі өндірістік қызметте жұмыс істейтін кәсіпорын персоналы өнеркәсіптік- өндіріс персоналы болып табылады. Бұған негізгі, қосалқы, көмекші және сервистік цехтардың барлық қызметкерлері кіреді; кәсіпорынның балансында ғылыми-зерттеу, жобалау, технологиялық ұйымдар мен зертханалар; зауытты барлық бөлімшелермен және қызметтермен, сондай-ақ кәсіпорынның жабдықтарымен және көлік құралдарын күрделі және ағымдағы жөндеуімен айналысатын қызметтер. Кәсіпорынның өндірістік емес персоналына сауда және қоғамдық тамақтандыру, тұрғын үй, медициналық және денсаулық сақтау мекемелері, оқу орындары мен курстар, сондай-ақ баланста тұрған мектепке дейінгі тәрбие мен мәдениет мекемелері қызметкерлері жатады.

Өнеркәсіптік- өндірістік персоналдың саны өндірістің көлемі мен еңбек өнімділігі қортындысы бойынша бойынша анықталады. Қызметкерлердің санын есептеу кезінде жұмысқа келгендер мен тізімдік санының айырмашылығы болады. Жұмысшылардың күн сайын жұмысқа келуі бойынша келгендер саны есептеледі.

Қызметкерлердің тізімдік саны - персоналдың жұмыста болмауы мен қозғалысын (демалыс, ауру, жұмыстан босату, қабылдау) ескере отырып, қызметкерлер жалпы құрамын, яғни тізімнің құрамын көрсететін қызметкерлердің санын анықтайды.

Жетекшілердің, мамандардың, басқару персоналының және басқа да қызметкерлердің саны кәсіпорынның типтік басқару схемасы мен штаттық кестелері негізінде анықталады.

Кәсіпорындардың еңбек ресурстары өлшемі, біліктілік деңгейі бойынша тұрақты емес, бірақ олар әрқашан өзгереді, себебі кейбір қызметкерлер кетеді, басқалары қабылданады. Бұл өзгерістер персоналдың айналымымен сипатталады, ол үшін белгілі бір көрсеткіштер есептеледі.

Осындай сипаттағы өзгерістер кадрлардың ағымымен сипатталады.

Мекемедегі кадрлар жағдайы мынадай коэффициенттермен анықталады.

1. Кадрларды істен шығару коэффициенті – нақты кезең ішінде барлық себептер бойынша жұмыстан босатылған жұмысшылар санын осы кезеңдегі жұмысшылардың тізімдік санына бөлу жолымен есептеледі.

$$K_{i..ш.} = K_{шығ} / K_T * 100\% \quad (1)$$

мұндағы К-кадрлар

2. Кадрларды қабылдау коэффициенті – нақты кезең ішінде жұмысқа қабылданған жұмысшылар санын осы кезеңдегі жұмысшылардың тізімдік санына бөлу арқылы есептейді:

$$K_{қаб.} = K_к / K * 100\% \quad (2)$$

3. Кадрлардың тұрақтылығының коэффициенті

$$K_{т.к.} = 1 - K_{шығ} / K + K_{қаб} \quad (3)$$

4. Кадрлардың ағымдық коэффициенті – мекеменің жұмыстан шығарылған жұмысшылардың санын жұмысшылардың орташа тізімдік санына бөлу жолымен анықталады:

$$K_{а.к.} = K_{шығ} / K_{отс} * 100\% \quad (4)$$

Еңбектің функциялық бөлінісі жұмыс істеушілердің белгілі бір өндірістік функцияны орындауға нақтылы мамандандыруды көздейді (өндірісті дайындау, еңбек заттарын қайта жасау, жүк тиеу мен тасымалдау, құралдар мен аспаптар дайындау, өнім сапасын бақылау, жабдықты жөндеу). Бұл өндірістік функциялардың бәрін олардың кәсіби (лауазымдық) мамандығын ескере отырып өнеркәсіптік-өндірістік қызметкерлердің жекелеген топтары (негізгі, көмекші цехтардың жұмысшылары, инженер-техник қызметкерлері, кіші қызмет көрсету қызметкері, бақылаушылар және басқалары) орындайды. Функциялық еңбек бөлінісінің өзгерісін төмендегі кестеден көруге болады.

Ең көп әрі негізгі категория - жұмысшылардың атқаратын функциялары бірдей емес, сондықтан технологиялық процестерге, еңбек заты мен еңбек құралына қатысты атқаратын қызметіне қарай оларды үш топқа бөледі.

- негізгі жұмысшылар - технологиялық процеске тікелей қатысады және машинаның көмегімен еңбек затын өзгертеді;

- көмекші (қосалқы) жұмысшылар технологиялық процесс барысында машинаға қызмет көрсетеді немесе олардың жұмыс істеуін қамтамасыз етеді, еңбек затымен жұмыс істегенімен, онын түрін өзгертуге қатыспайды;

- қызмет көрсетуші жұмысшылар – құралдар, аспаптарды жұмысқа даярлау және оны жөндеу.

Негізгі жұмыстарды көмекші жұмыстардан бөлінісі еңбектің функциялық бөлінісінің маңызды бағыты. Бұл орайда негізгі жұмысшылар әр қилы көмекші жұмыстарды орындаудан босатылады.

Еңбектің мамандыққа қарай бөлінісі еңбек процесінің күрделілігі әр түрлі бөлінуі болып табылады. Мұның өзі күрделі жұмыстарды мамандықтары жоғары жұмысшыларға тапсыруға және қызметкерлерді өздерінің мамандық шеберлігіне сәйкес неғұрлым ұтымды пайдалануға мүмкіндік береді.

Персонал қызметінің маңызды көрсеткіші ретінде жұмыс уақыты қаралады.

Жұмыс уақыты дегеніміз кәсіпорын деңгейінде қызметкердің тәулік ішінде өндірістік қызметтермен шұғылданатын уақыты. Жұмыс уақытының ұзақтығын кәсіпорындардың қатысуымен мемлекет белгілейді.

Жұмыс уақытының еңбек өлшемі ретінде өзіндік масштабы, өлшеу бірлігі болады. Мысалы, секундтар, минуттар, сағаттар және т.с.с.

Жұмыс уақытының күнделікті ұзақтығы заңмен тағайындалған қалыпты шамасынан ұзақ немесе қысқа болуы мүмкін. Егер де белгіленген жұмыстан артық істелінген болса, жұмыс уақыты ұзарады, ал жұмыс уақытын жоғалтқан кезде - ол қысқарады. Жұмыс уақыты жұмыстағы уақыт пен үзілістер уақытына бөлінеді.

Жұмыстағы уақыт өндірістік тапсырманы орындауға қажетті пайдалы жұмыс уақытынан және еңбек пен өндірістің нашар ұйымдастырылуынан болатын өнімсіз жұмыс уақытынан тұрады.

Өндірістік тапсырманы орындауға қажетті пайдалы уақыты дайындық-қорытындылау, оперативті және қызмет көрсету уақыттарынан тұрады.

Дайындық – қорытындылау уақыты бұл атқарушының тапсырманы орындау үшін жұмыс орнын әзірлеуге, сондай-ақ жұмысты аяқтауға байланысты барлық іс-әрекеттерге жұмсалатын уақыты. Бұған материалдар, аспаптар, құралдар, наряд, чертеж алу, жұмыспен танысу, жабдықтарды әзірлеу, смена басталар алдында аспаптар мен құрылғылар орнату және оларды смена аяқталғанда қайтадан алу, дайын өнімдерді тапсыру және т.б. жатады. Дайындық-қорытындылау уақыты бұйымдардың бүкіл тобына бір-ақ рет жұмсалады және олардың санына байланысты болмайды.

Оперативті уақыт - бұл берілген операцияны орындауға жұмсалатын уақыт және ол өнімдердің әрқайсысын жасаған сайын қайталанып отырады. Өз кезегінде ол негізгі (технологиялық) және қосалқы уақытқа бөлінеді.

Негізгі уақыт – бұл өңделіп жатқан еңбек затына оның сыртқы түрін, бітімін және тұрқын өзгертуге кететін уақыт.

Қосалқы уақыт – бұл жұмысшының негізгі жұмысты қамтамасыз етуге қажетті еңбегіне жұмсалатын уақыты. Ол әрбір бөлшекті немесе бөлшектердің әрбір тобын жасаған кезде қайталанып отыруы мүмкін (мысалы, бөлшекті станокқа орнатып, бекіту). Қосалқы уақытта жұмыс әдетте қолмен, бірқатар жағдайларды машинамен де, қолмен де (бөлшекті кранның, лебедканың көмегімен орнату және қайта алу және т.б.) және машинамен (машинаның жұмыс істейтін бөлшектері бір орнынан екіншісіне автоматты түрде ауысатын болса) істеледі.

Жұмыс орнын баптау уақыты - бұл жұмысшының жұмыс орнын баптауға және жинақы ұстауға жұмсайтын уақыты. Бұған смена басталар алдында

және аяқталғанда аспаптарды дайындау және жинау, жабдықтарды тексеру, майлау және тазалау. жұмыс орнындағы қалдықтарды шығарып тастау жатады.

Механикаландырылған және автоматтандырылған процестерде күтіп-баптау уақыты жұмыс орнына техникалық және ұйымдастыру қызметін көрсету болып бөлінеді. Техникалық уақыт белгілі бір операцияны орындауға байланысты (жүзі мұқалған аспапты ауыстыру, жабдықты және т.б. дайындау). Ұйымдастыру уақыты жұмыс сменасын тапсыру мен қабылдауға, аспаптарды реттеп қою мен жинастыруға жұмсалады.

Үзілістер уақыты өздерінің туындайтын себептеріне қарай былай бөлінеді: жұмысшыларға байланысты бос тұру (тынығуға, жеке қажеттерге байланысты үзілістер, жұмысқа кешігіп келу, жұмыстан ерте кету және басқалары); өндірістік кемшіліктерге байланысты бос тұру (жабдықтардың уақытында жөнделмеуі, материалдардың, будың, электр энергиясының, сығымдалған ауаның болмай қалуы және т.б.); ұйымдастыру кезіндегі кемшіліктерге байланысты бос тұру (жұмыстың, нарядтың, чертеждің, мастердің, дайындаулардың болмауы және т.б.) болып бөлінеді.

Жұмыс уақытын дұрыс пайдалану бос уақытты арттырудың қажетті шарты болып табылады. Тосыннан қарағанда еңбектің бос уақытының өндіріспен байланысы жоқ сияқты болып көрінеді. Ал шындығында бос уақыттың мөлшері мен оны пайдалану ерекшеліктері еңбекшілердің жан-жақты кемелденуіне және олардың еңбек өнімділігінің артуына тікелей әсер етеді.

Қызметкерлерді пайдаланудың тиімділігі қызметкерлердің жұмысының нәтижесі бастапқыда ұйым белгілеген мақсаттар мен міндеттерге сәйкес келетіндігін білдіреді; ал нәтиже ең төменгі шығындармен қамтамасыз етіледі.

4.3 Еңбекті ұйымдастыру мен еңбекті нормалау әдістері мен тәсілдері

Жеке еңбек ұжым шеңберіндегі еңбекті ұйымдастыру – бұл жұмыс күшін тиімді қолдануды қамтамасыз ететін шаралар жүйесі. Оған өндіріс процесінде адамдарды дұрыс орналастыра білу, еңбек бөлінісі және кооперациялау, еңбекті ынталау тәсілдері, жұмыс орнын ұйымдастыру, оларға қызмет көрсету, еңбек жағдайын жасау және еңбекті нормалау жатады.

Адамдардың еңбегі өзінің пайда болуына қарай қоғамдық еңбек болып табылады, сондықтан оны ұйымдастыру да қоғамдық сипатта болады. Бұл еңбек процесінің мақсаты, жұмыскердің білімі мен іскерлігі еңбек процестері мен операциялары өндіргіш күштердің даму деңгейімен беріледі дегенді білдіреді. Еңбекті және өндірісті ұйымдастыру өндіргіш күштерінің дамуымен, өндірістік қатынастардың жетілуімен дамып әрі өзгеріп отырады.

Еңбекті ұйымдастыру формаларының негізгілерін айтсақ, олар жалпы ұлттық экономикада еңбекті ұйымдастыру, шаруашылық салаларындағы

еңбекті ұйымдастыру, кәсіпорындардағы, әрбір жұмыс орындарындағы еңбекті ұйымдастыру. Бұлардың әрқайсысы бір-бірімен тығыз байланысты және бір мақсатты көздейді – еңбек өнімділігін жоғарылату және жұмыскерлер үшін қолайлы жағдай жасау.

Кәсіпорындағы еңбекті ұйымдастыру бұдан да нақтырақ болады. Өндірістің бір саласындағы әр түрлі кәсіпорындарда әртүрлі еңбекті ұйымдастыру болуы мүмкін. Бұл көбіне өндірістің техникалық деңгейіне, әртүрлі кәсіпорындарда қолданылатын технологиялық процестердің ерекшеліктеріне, персоналдық квалификация дәрежесіне, еңбекті ұйымдастыруды жетілдіру мәселелерімен арнайы айналысатын квалификациялы жұмыскерлер санына байланысты.

Еңбек бөлінісінің негізінде экономикалық өсуді бірнеше есе жеделдетуге және оның нәтижесін молайтуға болатын әлдеқашан ашылғанды. Адам Смиттің өзі-ақ "Халықтар байлығының табиғаты мен себептері туралы зерттеу" атты еңбегін мына сөздермен бастаған болатын: "еңбектің өндіргіш күшін дамытудағы ғажайып прогресс және ол еңбектің жасалуы мен қолданылуындағы шеберліктің, іскерліктің және тапқырлықтың бірсыпырасы, тегінде, еңбек бөлінісінің нәтижесі болса керек". Адам Смит еңбек бөлінісіне мынандай мысал келтіреді. Түйреуіштер жасайтын ағылшын кәсіпорынында бір жұмысшы түйреуіштің сымын созып, екіншісі қырнап, үшіншісі кесіп, төртіншісі ұштап, бесіншісі басын иіп күніне 48 мың түйреуіш жасаған. Ал егер бір жұмысшы түйреуішті басынан бастап аяғына дейін өзі істесе, күніне не бары 20 ғана түйреуіш жасаған болар еді. Бұдан шығатын қорытынды, қозғалыстарда оңтайлылыққа машықтандыратын, бір операциядан екіншісіне көшкенде кететін уақыт үнемделетін еңбектің бұлайша бөлінуі (мамандандырылуы) әрбір жұмысшы жекелей өнімділігін 240 есе арттыруға мүмкіндік берді.

Еңбекті нормалау – нақты өндіріс жағдайында нақты жұмысты орындауға қажетті мүмкін еңбек уақытының көлемі.

Мекемедегі еңбекті нормалау – еңбек пен жалақыны тиімді ұйымдастырудың негізі. Еңбекті нормалаудың негізгі міндеті - өнімнің еңбек сиымдылығын төмендету, жұмыскерді өз еңбегі нәтижесінде материалдық қызықтыруды күшейту, өндіріс тиімділігін арттыру, еңбек өнімділігінің өсуі мен еңбекақы арасындағы негізделген қатынасты қолдау мақсатында еңбекті ұйымдастыруды біртіндеп жақсарту. Еңбекті нормалау өндіріске ғылым мен техника жетістіктерін, алдыңғы қатарлы технологияны енгізуге ықпал етуі тиіс. Сонымен қатар, еңбекті нормалаудың рөлі, атап айтқанда жұмыс уақыты шығындарын зерттеу әдістерінің рөлі жабдықтар мен жұмысты орындаушылардың бос тұруын жоюда, алдыңғы қатардағы тәжірибелерді таратуда маңызды болып табылады.

Еңбекті нормалау мазмұны оның затымен, еңбек процесімен анықталады. Еңбекті нормалау еңбек процесінің, жұмыс күшінің, еңбек құралы мен еңбек затының және олардың өзара байланыстарының барлық жақтарын көрсетуі керек. Сондықтан еңбекті нормалауға төмендегілер жатады:

- еңбек жағдайы мен әрбір жұмыс орнындағы өндірістік мүмкіндіктерді зерттеу мен талдау;
- кемшіліктерді жою үшін өндірістік тәжірибелерді зерттеу мен талдау, еңбек мөлшерінде (нормасында) алдыңғы тәжірибелерді көрсету;
- техникалық, ұйымдық, экономикалық, физиологиялық және әлеуметтік факторларды ескере отырып, еңбек процестерінің элементтерін орындау тәртібі мен тәсілдерін, ұтымды құрамын жобалау;
- еңбек нормасын тағайындау мен енгізу, еңбек нормасының орындалуын жүйелі түрде талдау және ескірген нормаларды қайта қарау.

Алайда еңбекті техникалық нормалаудың басты міндеті - өндіріс түрі мен міндеттеріне байланысты уақыт нормасын, өнімділік нормасын, қызмет көрсету нормасын, адамдар санының нормасын және басқарушылық нормасын қою.

Өнеркәсіптік кәсіпорындарда еңбекті нормалау төмендегідей негізгі кезеңдерден тұрады:

- орындалатын жұмыс бойынша жұмыс уақыты шығындарының құрылымы мен еңбекті ұйымдастыру бойынша алдыңғы қатардағы тәжірибелерді зерттеу;
- орындалатын еңбек операцияларының және оның жеке элементтерінің әрқайсысы бойынша техникалық, ұйымдық, психофизиологиялық, әлеуметтік және экономикалық факторлар ықпалын ескере отырып еңбек шығындарының нормаларын қою;
- ұтымды еңбек амалдары мен әдістерін, нормативтік материалдарды жасауды жобалау;
- өндірістік жағдайда нормаларды тексеру мен нақтылау, оларды прогрессивті деңгейде оларды ендіру мен ұстап тұру.

Техникалық нормалауға байланысты кесімді еңбек ақы алатын жұмысшылардың жалақысын дұрыс құру жүзеге асады .

Кәсіпорын деңгейінде еңбекті нормалауді басқару жүйесінің негізгі қағидалары болып дербестілік, ұтымдылық және тиімділік көрінеді.

Дербестілік немесе өзбетіншелік қағидасы бойынша әрбір кәсіпорын еңбекті нормалаудың жүйесін және оның элементтерін қолдану қажеттілігін өзбетінше анықтап, еңбекті нормалаудың әдістері мен түрлерін қолдануда таңдау жасайды. Сонымен бірге нормаларды жасауда және оларға түзету енгізуде консалтингтік фирмаларды тарту жөнінде мәселені өздері шеше алады.

Ұтымдылық қағидасы негізгі өндірістік, экономикалық және әлеуметтік көрсеткіштерге әсер ету тұрғысынан алғанда еңбекті нормалауді қолдану көлемін анықтайды.

Тиімділік қағидасы еңбекті нормалауді басқарудан шығындарды өлшеуді талап етеді.

Еңбек шығындары нормалауда еңбек нормасымен көрінеді. Еңбек нормасы – тағайындалған жұмыс уақыты ұзақтығы бойында жұмыскер орындауға міндетті еңбек тапсырмасының көлемі. Еңбекті нормалауда нормалардың келесідей түрлері қолданылады: уақыт нормасы, өнімділік нормасы, қызмет көрсету нормасы, адам санының нормасы, нормаланған тапсырма.

Уақыт нормасы N_u - өндірістің белгілі бір ұйымдастырушылық-техникалық жағдайларында сәйкес біліктіліктегі бір жұмыскер немесе жұмыскерлер тобымен жұмыстың бірлігін орындау үшін қажетті жұмыс уақыты шығынының (ұзақтығының) шамасы.

Уақыт нормасы - өнім бірлігін немесе берілген жұмыс көлемін жасауға тағайындалған уақыт. Уақыт нормасы жұмыс уақыты шығынын анықтауда және басқа да еңбек нормаларын есептеуде негізгі бастапқы шама болып табылады.

Еңбектің жалпыға ортақ өлшемі жұмыс уақыты болғандықтан өнімділік нормасы, қызмет көрсету нормасы, адам санының нормасы уақыт нормасының туындысы болып табылады.

Өнімділік нормасы ($N_ө$) – сәйкес біліктілігі бар жұмыскер немесе жұмыскерлер тобы белгілі бір ұйымдастыру-техникалық өндіріс жағдайында жұмыс уақыты бірлігінде орындауға міндетті еңбек тапсырмасының тағайындалған көлемі. Өнімділік нормасы натуралды шамада (дана), салмақтық бірлікте (тоннада, килограммда), ұзындық бірлігінде (метр), көлем бірлігінде көрінеді. Жұмыс уақытының бірлігі жұмыс сменасы немесе жұмыс сағаты болуы мүмкін.

Өнімділік нормасы уақыт нормасына кері көрсеткіш болып табылады, яғни уақыт нормасы өскен сайын өнімділік нормасы кемиді, және керісінше. Аусымдағы өнімділік нормасын табу үшін келесі тәуелділік қолданылады:

$$N_ө = t_{см} / t_{бк} \quad (5)$$

$t_{см}$ – күндізгі смена ұзақтылығы.

Айталық, бір бұйымды жасаудың бірлік-калькуляциялық уақыты - 3,32 мин; сменаның күндізгі ұзақтылығы – 480 мин. Өнімділік нормасы – $N_ө = 480/3,32 = 145$ дана.

Сонымен бірге өнімділік нормасы басқаша да есептеледі:

$$N_ө = \frac{t_{см} - t_{дк}}{t_{б}}$$

Мысалы: Бір тетікті жасаудың бір даналық дайындау-қорытындылау уақыты – 18 мин; Күндізгі смена ұзақтығы – 480 мин.

$$N_ө = \frac{480 - 18}{3,25} = 142 \text{ дана.}$$

Яғни қалай есептесек те бірдей шама аламыз. Аусым ұзақтылығынан дайындау-қорытындылау уақыты шегеріліп қалады, өйткені ол бір даналық уақытқа кірмейді. Оперативтік уақыт бойынша өнімділік нормасы былай табылады: $N_ө = \frac{t_{см} - t_{дк} - t_{кыз} - t_{джк}}{t_{оп}}$.

$t_{оп}$

Мысал: Бір детальды жасау үшін оперативті уақыт – 4 мин. Дайындау-қорытындылау уақыты – 17 мин. Жұмыс орнына қызмет көрсету уақыты – 7 мин. Демалыс пен жеке қажеттілікке кететін уақыт – 10 мин. Күндізгі смена ұзақтылығы – 480 мин.

$$N_0 = \frac{480 - 17 - 7 - 10}{4} = 112 \text{ дана.}$$

Уақыт нормасы мен өнімділік нормасы арасында кері байланыс бар және өнімділік нормасы уақыт нормасына қарағанда үлкен дәрежеде өседі.

$$A_y = 100 * B / 100 + B; B_0 = 100 * A / 100 - A, \quad (6)$$

мұндағы А – уақыт нормасын азайту пайызы,

Б - өнімділік нормасын төмендету пайызы.

Мысалы, бір детальды жасауға кететін уақыт нормасы 10 минут, 7 сағаттық жұмыс күнінде өнімділік нормасы 42 деталь ($7 * 60/10 = 42$), егер уақыт нормасын 20 пайызға азайтса, өнімділік нормасы 52,5 деталь болады ($420/8 = 52,5$). Өнімділік нормасы уақыт нормасын 20 пайызға азайтқанда 25 пайызға көбейеді ($52,5 / 42 = 1,25$).

Уақыт нормасы қызмет көрсету нормасы мен адам санының нормасы ретінде де көрінеді.

Қызмет көрсету нормасы (Нқыз) – жұмысшылар жұмыс аусымы, жұмыс айы немесе жұмыс уақытының басқа бірлігі ішінде қызмет көрсетуге міндетті объектілердің белгілі бір санымен көрінетін еңбек тапсырмаларының көлемі. Қызмет көрсету нормасының шамасы уақыт нормасынан туындайды және жұмыс уақытының ұзақтығына байланысты.

Қызмет көрсету уақыт нормасы – жабдық бірлігіне, бір жұмыс орнын немесе өндірістік алаңның бір шаршы метріне қызмет көрсету бойынша барлық функцияларды орындау үшін қажет уақыт саны. Жеке жұмыстарға ол анықтамаларды көрсетіледі. Жабдықты жөндеу бірлігіне уақыт нормасы металл кесетін жабдықтардың бірыңғай жүйесінде келтірілген. Қызмет көрсету уақыт нормасын бақылау арқылы да есептеуге болады.

Адам санының нормасы – белгілі бір жұмыс көлемін, басқару мен өндірістік функцияларды орындау үшін тағайындалған жұмыскерлер саны.

Адам санының нормасы қызмет көрсетілетін жабдықтардың саны қызмет көрсету нормасына бөлу арқылы анықтайды:

$$N_c = C_{\text{қыз}} / N_{\text{қыз}}. \quad (7)$$

Адам санының нормасының тағы бір түрі басқарушылық нормасы болып табылады. Басқарушылық нормасы – бір басшы басқаратын жұмыскерлер саны немесе құрылымдық бөлімшелер саны.

Басшылардың, мамандардың немесе қызметшілердің саны өндірісті басқару мен қызмет көрсету аясында функционалдық еңбек бөлінісін көп факторлы талдау негізінде есептеледі.

Еңбек бойынша нормативтер – басшылыққа алынатын, өндірістің белгілі бір ұйымдастырушылық-техникалық жағдайларына қатысты қолданылатын еңбек нормаларын тағайындау үшін есептелінген шамалар мен бастапқы мәліметтер келтірілген ақпараттық материалдар.

Еңбекті нормалау кәсіпорында еңбекті ұйымдастырудың бір бөлігі болып табылады. Нормаларды ғылыми-инновациялық негіздеу дегеніміз өндірістің техникалық және технологиялық мүмкіндіктерін есепке алу, қолданылатын еңбек затының ерекшеліктерін есепке алу, еңбектің алдыңғы прогрессивті формаларын, әдістері мен тәсілдерін қолдану, қалыпты еңбек жағдайын жасау.

Еңбекті нормалаудың екі әдісі бар: тәжірибелік-статистикалық және аналитикалық (талдау).

Тәжірибелік-статистикалық әдіс бойынша кәсіпорынның іс-жағдайы өткен уақыттың жағдайымен салыстырылады.

Аналитикалық немесе талдау әдісі көбірек қолданылады және оған мынадай операциялар жатады: еңбек процесін зерттеп, оларды элементтерге бөлу; еңбек шығындарына әсер ететін факторларды анықтау; жұмыс орнын жақсартатын шаралар жүргізу; жұмысты орындауға кеткен уақытты есептеу; нормаларды өндіріске енгізу.

Әрбір жұмыс орнының өндірістік мүмкіншілігін тексеру, еңбектің барынша жетілген амалдары мен тәсілдерін үйрену, сменаішілік жоғалтулар мен нормативтер мен норма жасау үшін қажетті материалдар алу өндірісте жұмыс уақытының шығынын жүйелі түрде бақылау мен талдауды қажет етеді.

Жұмыс уақыты тікелей өлшеу әдісімен және моменттік бақылау әдісімен зерттеледі. Хронометраж – бұл жұмыс күнін суретке түсіру арқылы уақыт нормасын анықтайды.

Хронометраж- өндіріс процесіндегі және операциялардың ұзақтығын айқындау және бақылау, өлшеу арқылы уақыт шығындарын есептеу әдісі.

Хронометраж – операцияның жеке, көп қайталанатын элементтерін бақылау жолымен жұмыс уақыт шығынын зерттеу. Әдетте, оперативтік уақыт, дайындау-қорытындылау уақыты және жұмыс орнына қызмет көрсету уақыты хронометраждалады. Хронометраждың көмегімен жеке операцияларға норма қойылады, жұмыстың ең жақсы әдістері анықталады, қойылған нормалардың орындалмау себептерін анықтайды және оларды нақтылайды, бригада мүшелері арасында жұмысты бөледі және оның қажетті құрамын анықтайды.

Хронометраждың объектісі – белгілі бір жұмыс орнында бір жұмысшымен немесе жұмысшылар тобымен орындалатын өндірістік операция.

Хронометраж объектісіне қарай жеке, бригадалық, көп станокты жұмысшы болып бөлінеді.

Хронометраж жүргізудің мақсатын қоя білу маңызды. Егер мақсат – еңбек нормасын қою болса, онда бақылау объектісі орташа өнімділік пен ең жақсы нәтиже арасында норманы орындап отырған жұмысшы болып табылады. Мысалы, 7 жұмысшыда келесідей норманы орындау көрсеткіштері бар: 124%, 120, 117, 115, 109, 100 және 98 % . Норманы орындаудың орташа арифметикалық пайызы $(124+120+117+115+109+100) / 6 = 114,2 \%$. Есепке

норманы орындамаған жұмысшы алынбайды. Орта процент пен ең жақсы процент арасындағы сан $(124 + 114,2) / 2 = 119,2\%$.

Егер хронометраж мақсаты – норманы орындамау себебін анықтау болса, онда бақылау объектісі норма орындамаған жұмысшы болады, ал егер ең жақсы тәжірибені зерттеу хронометраждың мақсаты болса, онда бақылау объектісі ең жақсы көрсеткіш көрсеткен жұмысшы болады.

Хронометраждың келесі кезеңі – бақылау жүргізу. Бақылаушы секундомер арқылы жұмысшының орындаған операциясының әрбір элементін бақылау парағына толтырады. Алынған мәліметтерді өңдеу арқылы операцияның әрбір элементіне кететін уақыт шығыны, яғни уақыт нормасы қойылады.

Жұмыс уақытын бақылайтын әдістердің тағы бір түрі – жұмыс уақытын фотографиялау (жұмыс күнін суретке түсіру), яғни смена ішіндегі барлық уақыт шығынын өлшеу арқылы жұмысшының немесе жабдықтың жұмыс жасаған уақытын зерттеу. Бұл бүкіл жұмыс күні немесе белгілі бір уақыт кезеңі үздіксіз өлшенетін зерттеу әдісі. Осы байқау арқылы қызметкердің, қызметкерлер тобының немесе жұмысшы топтарының жұмыс күні ішінде не істейтіні туралы ақпаратты ала алады. Байқауды маман жүзеге асырады, осындай зерттеулерді дербес жүзеге асыруға болады. Түсірулер жұмысқа қатысты және әрекеттерге байланысты, шылым шегу, бейресми қарым-қатынас және тағы басқа барлық іс-әрекеттерді толығымен қамтиды.

Жұмыс күнін суретке түсіру - белгілі бір уақыт аралығында жұмыс уақытын бақылап, ұзақтығын өлшеу арқылы еңбек уақытын анықтау, яғни жұмыс орнын дайындау уақыты, жұмысты бастау және аяқтау уақыты, үзіліс уақытын өлшеу. Жұмыс күнін суретке түсірудің қорытындылары уақыт шығынын азайтуға, өндіріс озаттарының жұмысын зерттеуге, құрал-жабдықтардың қызмет ету нормасын анықтауға, жұмыс орнына қызмет ету және дайындау, аяқтау уақытын, демалыс уақытын нормалауға жағдай жасайды. Уақытты басқаруға тәуелді және уақытты басқарудың маңыздылығын білетін қызметкерлер мен менеджерлер арасында бұл танымал құрал. Сонымен қатар, жұмыс уақытын оңтайландыру туралы сұраққа қызығушылық танытуда, тайм менеджментін жүзеге асыруда жұмыс уақытының фотосуреті алғашқы қадам болады. Жиі, тіпті жұмыс күнінде өзгерістер енгізбей, тек бақылау тек тиімділіктің артуына әкеледі.

Кезеңдері:

- бақылауға дайындау – жұмысшымен және оның жұмыс орнымен таныстыру, жұмыс орындау жағдайымен, және элементтерімен таныстыру;
- бақылау – барлық уақыт шығындарын бақылап, жазып отыру;
- бақылау қорытындыларын талдау – уақыт шығындарын топтау, еңбек уақытының балансын құру, жұмысшылардың категориясына байланысты уақыт шығынын талдау;
- қорытынды шаралар – жұмыс уақытын дұрыс пайдалануды жақсартудың шараларын жасау, жұмыс уақытының нормативтік балансын жобалау, еңбек өнімділігін арттыру жолдарын қарастыру.

Жұмыс уақытын фотографиялаудың мақсаты – жұмыс уақытын жоғалтуды анықтау, оның себептерін айқындау, жұмыс уақытының өндірістік емес шығындары мен жоғалтуларын жою арқылы еңбекті ұйымдастыруды жетілдіру бойынша ұсыныстар беру.

Сондай-ақ дайындау-қорытындылау уақытының, демалыс пен жеке қажеттілікке кететін уақыт нормаларын, қызмет көрсету нормативтерін жасау үшін мәліметтер алу, жұмысшылардың норманы орындамау себептерін анықтау, ең жақсы тәжірибені үйрену, кәсіптерді біріктіріп атқару үшін де жұмыс уақытын фотографиялау жүргізіледі.

Металл бұйымдар механикалық цехындағы жұмыс күнін фотографиялауға тоқталып кетейік. Жұмыс уақытын фотографиялау үшін бақылау парағы толтырылады .

Алынған нәтиженің негізінде жұмыс уақытын жоғалту мен артық жұмыс уақытын жұмсаудың себептерін жоюға бағытталған нақты ұйымдастырушылық-техникалық шаралар жасалады. Айталық, біз қарастырып отырған жұмысшының жұмыс уақытын фотографиялау нәтижесінде жұмыс уақытын жоғалтудың басты себептері еңбек тәртібін бұзу, оның ішінде жұмысқа кеш келу, жұмыстан ерте кету, түскі үзіліске ерте шығу, кеш қайту, цехта бос жүріп қалу сияқты себептер анықталды.

Бұл әдіс бірнеше мақсаттарға ие. Ең маңыздысы - жұмыс күні ішінде уақытты жоғалтуды анықтау. Одан кейін жоғалған уақыттың себептерін анықтау және тиімдірек жұмыс істеуге мүмкіндік беретін шаралар жүйесін әзірлеу қажет. Жұмыс уақытын суретке түсіру жұмыс процестеріне уақытша стандарттар әзірлеуге, ең табысты қызметкерлердің ұйымдық тәжірибесін үйренуге және жоғары нәтижелерге жету үшін басқа адамдарды оқытуға мүмкіндік береді.

Кесте 1. Жұмыс уақытының жеке фотографиясының бақылау парағы

Цех №-6 механикалық, Жұмыс күнін фотографиялаудың бақылау парағы											
Участок- токарлық											
Күні	Сменасы	Бақылаудың басталуы		Бақылаудың аяқталуы		ұзақтығы	бақылаушы				
16.03.2018 ж.	1	8 сағ. 00 мин.		16 сағ.45 мин		8 сағат					
Жұмысшы				Станок							
Аты-жөні, тегі	Канатов А.	Жұмысшының разряды		5		Аты					
Мамандығы	токарь	Өтілі		13		Инвентарлық нөмірі					
Бақылау											
№	Не бақыланды	Ағым. Уақыт		Уақтығы,	Индекс	№	Не бақыланды	Ағым. Уақыт		Уақтығы,	Индекс
		с	м					с	м		

				минут						минут	
1	Сменаның басталуы	8	00				Үзілістің аяқталуы	12	45		
2	Жұмыс орнына келу	8	06	6	ЕТБ	1 6	Жұмыс орнына келу	12	51	6	ЕТБ
3	Өндірістік тапсырма алу, техпаспортпен танысу	8	13	7	ДҚ	1 7	Дайындаманы өңдеу	13	44	53	ОП
4	Дайындаманы күту	8	17	4	ҰТС	1 8	Мастермен сөйлесу	13	48	4	ДҚ
5	Дайындаманы алу	8	18	1	ДҚ	1 9	Детальды ТББ тапсыру	13	57	9	ДҚ
6	Инструментті қою	8	21	3	ЖОҚ	2 0	Дайындаманы күту	14	12	15	ҰТС
7	Дайындаманы өңдеу	9	48	8 7	ОП	2 1	Дайындаманы өңдеу	14	58	46	ОП
8	Демалыс	9	59	1 1	ДЖҚ	2 2	Демалыс	15	07	9	ДЖ Қ
9	Станокты жөндеу	1 0	13	1 4	ҰТС	2 3	Дайындаманы өңдеу	15	33	26	ОП
10	Дайындаманы өңдеу	1 0	51	3 8	ОП	2 4	Станокты майлау	15	39	6	ЖО Қ
11	Детальды ТББ тапсыру	1 1	04	1 3	ДҚ	2 5	Көршісімен сөйлесу	15	43	4	ЕТБ
12	Демалыс	1 1	10	0 6	ДЖҚ	2 6	Станокты қарау	15	47	4	ЖО Қ
13	Станокты майлау	1 1	13	3	ҰТС	2 7	Дайындаманы өңдеу	16	31	44	ОП
14	Дайындаманы өңдеу	1 1	47	3 4	ОП	2 8	Жұмыс орнын жинау	16	37	6	ЖО Қ
15	Үзіліске шығу	1 1	47		ЕТБ	2 9	Техпроцесті тапсыру	16	40	3	ДҚ
	Үзіліс	1 2	00	1 3		3 0	Жұмыстан кету	16	40		ЕТБ
							Сменаның аяқталуы	16	45	5	

Сонымен қатар ұйымдастырушылық-техникалық себептерге байланысты жұмыс уақытын жоғалтулар да байқалды. Оның бір себебі, станоктардың бұзылып қала беруі, яғни цехтағы құрал-жабдықтардың ескіруі. Бір күндік түсіру әрдайым жеткіліксіз, сондықтан байқау бірнеше күн алуы мүмкін. Бүкіл процесті шартты түрде үш кезеңге бөлуге болады: дайындық, байқау процесі, нәтижелерді өңдеу. Дайындық сатысында олар бланкілерді толтырады және толтырады, байқау сатысында, рекорд қойылады, нәтижелерді өңдеу сатысында, нақты жұмыс түрлерінің қанша уақытқа созылатындығын есептейді, тиімділік талданады және қорытындылар жасалады.

Сол сияқты қызметкерлер қадағалауымен жұмыс істеуден бас тартуы мүмкін, немесе, керісінше, тезірек және әдеттегіден көп жұмыс істей бастайды, бұл уақыттық шығындар бойынша дұрыс емес деректерге әкеледі. Зерттеуді бейне жабдығын пайдалану арқылы да жүзеге асыруға болады. Бұл, бір жағынан, объективті ақпаратты алуға мүмкіндік береді, екінші жағынан, әр іс-әрекетті тек қана сыртқы жағынан ғана емес, жұмыстарды орындаушы адамның түсініктемесін ескерместен айқындауға мүмкін болады.

Басшылық лауазымдарда жұмыс істейтін қызметкерлер арасында жүргізуге болады, экономист немесе бухгалтердің жұмыс уақытының суреттері әсіресе күрделі.

Ең алдымен, мүдделі компания жетекшілері мен компанияның иелері болып табылады, олар қызметкерлердің қаншалықты тиімді жүктелетінін, компанияның еңбек ресурстары тиімді пайдаланылатынын түсінуге тырысады. Кадрлар бөлімінің қызметкерлері, персоналдың қызметтері, сондай-ақ, нақты жұмыс сипаттамаларын құрастыру, ұйымда қажет қызметкерлердің нақты санын таңдап, зерттеу жүргізу үшін осындай зерттеулерге барады.

Сондықтан жұмыс уақытының шығынын азайту үшін кәсіпорында еңбек тәртібін қатайту, техникаларды жаңаларымен алмастыру, жұмысшыларды уақытында шикізаттармен, материалдармен қамтамасыз ету қажеттілігі сияқты шаралар ұсынылады.

4.4 Еңбек өнімділігі және оны арттыру жолдары

Кәсіпорын еңбек ресурстарының пайдалану тиімділігін еңбек өнімділігі сипаттайды. Еңбек өнімділігі материалдық өндіріске кететін шығындардың тиімділігін сипаттай отырып, жұмыс уақыты бірлігінде өндірілетін өнім санымен немесе өнім бірлігіне кететін еңбек шығынымен анықталады. Еңбек өнімділігінің деңгейі екі көрсеткішпен сипатталады:

1. Уақыт бірлігіндегі өнімділік (тікелей көрсеткіш).
2. Өнімді дайындаудың еңбек сыйымдылығы (кері көрсеткіш).

Тікелей көрсеткіш мына формуламен көрсетіледі:

$$E_0 = Q/EШ \quad (8)$$

Мұндағы: Q - өндірілген өнім көлемі,

EШ - өндіріске кеткен еңбек шығындары.

Өнеркәсіптік кәсіпорында сағаттық, күндік, айлық (тоқсандық, жылдық) еңбек өнімділігі анықталады. Өндірістік өнім көлемінің адам-сағатына қатынасымен сағаттық еңбек өнімділігін анықтайды. Өндірістік өнім көлемінің орындалған адам-күндер санына қатынасымен күндік еңбек өнімділігі анықталады. Өндірістік өнім көлемінің бір айдағы өнеркәсіптік-өндірістік персонал санына қатынасымен айлық еңбек өнімділігін анықтайды. Еңбек өнімділігін анықтауда құндық, табиғи және еңбек тәсілдері қолданылады. Құндық тәсіл бойынша еңбек өнімділігі өндірістік өнім құнының өнеркәсіптік-өндірістік персонал санына қатынасымен

есептеледі. Табиғи тәсіл бойынша еңбек өнімділігі өндірістік өнімнің табиғи өлшем бірлігіндегі көлемінің өнеркәсіптік-өндірістік персонал санына қатынасымен есептеледі. Еңбек тәсілі бойынша еңбек өнімділігі еңбек сыйымдылығының өнеркәсіптік-өндірістік персонал санына қатынасымен анықталады. Өнімнің еңбек сыйымдылығы өнім бірлігінің өндірісіне кететін еңбек шығынын көрсетеді. Өнімділік көрсеткішімен салыстырғанда бұл көрсеткіш бірнеше артықшылықтарға ие: өндіріс көлемі мен еңбек шығындары арасындағы тікелей тәуелділікті тағайындайды, мекеменің әртүрлі цехтарындағы бірыңғай өнімге кететін еңбек шығындарын салыстыру. Еңбек сыйымдылығының құрамына енгізілген еңбек шығындарына байланысты мынадай түрлері бар:

1. Технологиялық – негізгі жұмысшылар мен келісімді жұмысшылардың шығындарын қамтиды.
2. Өндіріске қызмет көрсету еңбек сыйымдылығы – қосалқы жұмысшылардың еңбек шығындарын қамтиды.
3. Өндірістік еңбек сыйымдылығы – барлық жұмысшылардың еңбек шығындары жатады.
4. Өндірісті басқарудың еңбек сыйымдылығы – инженерлік – техникалық қызметкерлер, кіші қызмет көрсетуші персонал мен күзет орындарының жұмысшыларының еңбек шығындарын қамтиды.
5. Толық еңбек сыйымдылығы - өндірістік персоналының барлық категорияларының еңбек шығындарын қамтиды.

Өндірістің техникалық деңгейін жоғарылату қызметкерлерді өндірістік процестерді механикаландыру және автоматтандыру, озық технологияларды енгізу, қолмен жұмыс күшін механикаландыру арқылы, әсіресе қатты және еңбекке негізделген жұмыс кезінде босатуға мүмкіндік береді.

Өндіріс пен еңбек ұйымын жетілдіру өндірісті басқаруды жетілдіру, жоғалған жұмыс уақытын қысқарту, стандарттар мен қызмет көрсету аумақтарын жоғарылату, некеден келетін шығындарды азайту, қызметкерлердің біліктілігін арттыру есебінен еңбек өнімділігінің өсуіне ықпал етеді.

Өндіріс көлемінің өзгеруі жұмысшылардың жекелеген санаттарының еңбек шығындарын төмендетуі мүмкін, олардың саны өндірістің өсуіне пропорционалды түрде өзгермейді, мысалы, зауытты басқару, цехтар және қолдау қызметтері. Құрылымды өзгерту өндіріс түрлі күрделілігі бар өнімдер үлесінің өзгеруіне байланысты еңбек өнімділігінің деңгейіне айтарлықтай әсер етеді.

Сурет 1. Еңбек өнімділігін арттыру жолдары

Еңбек өнімділігі - көптеген факторлардың ықпалымен үнемі өзгеріп отыратын динамикалық көрсеткіш. Факторлар қозғаушы күштер немесе еңбек өнімділігінің өзгеруіне әкелетін себептер. Кәсіпорын деңгейінде мұндай факторларды ішкі және сыртқы түрлеріне бөлуге болады.

Ішкі факторларға кәсіпорынның техникалық жабдықтау деңгейі, еңбек ресурстарын энергиямен жабдықтау, еңбек және өндірісті ұйымдастыру, еңбекке ынталандырудың қолданыстағы жүйелері кіреді, олар көбіне басқару әдістеріне тәуелді болады. Қазақстандық кәсіпорындарда еңбек өнімділігінің артуының ішкі өндірістік факторлары да жүзеге асырылады: еңбек сымдылығын төмендету, жұмыс уақытын ұтымды пайдалану, материалдық ресурстарды үнемді қолдану, негізгі құралдарды тиімді пайдалану. Еңбек тәртібін бұзуды, жұмыс уақытын жоғалтуды болдырмау, жұмыс орындарын құрудың бригадалық нысандарын енгізу, қызметкерлердің құрылымын жетілдіру.

Сыртқы факторлар кәсіпорынға тәуелді емес себептерді қамтиды: нарықтық сұранысқа сәйкес диапазондағы және өнім ауқымындағы өзгерістер, еңбек

қарқындылығының, қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық жағдайдың өзгеруіне, логистика бойынша серіктестердің сенімділігіне және т.б.

Еңбек өнімділігінің өсуі өндірістің қосымша көлемін өндіруге немесе бірдей немесе тіпті аз жұмысшылармен қосымша жұмыс көлемін жасауға мүмкіндік береді. Өндірістің қазіргі шкаласымен, тауарларға, қызметтерге және шектеулі еңбек ресурстарына деген сұраныстың өсуі, еңбек өнімділігін арттыру экономикалық өсудің негізгі көзі болып табылады. Еңбек өнімділігінің өсуі өндіріс бірлігіне шаққандағы ең төменгі еңбек шығынын жұмсауға мүмкіндік береді және, демек, «еңбекке ақы төлеу» тармағында өзіндік құнын төмендетеді және әрбір өнім бірлігінен мол пайда табуға мүмкіндік береді.

Бақылау сұрақтары:

- 1.** Өнеркәсіптік кәсіпорын кадрларының құрамы мен құрылымындағы ерекшеліктерді сипаттау.
- 2.** Өндірістік кәсіпорында еңбекті ұйымдастыру, нормалау және оның функциялары.
- 3.** Еңбек ресурстары көрсеткіштерін есептеу.
- 4.** Еңбек шығындарын бақылау мен есептеу тәсілдері.
- 5.** Еңбек өнімділігі ұғымы, оның есептелу тәсілдерін анықтау
- 6.** Еңбек өнімділігін арттыру факторларын сипаттау.

Әдебиеттер: /1/2/3/4/5/6/8/9/12/16.

III-БӨЛІМ.КӘСІПОРЫННЫҢ ҚЫЗМЕТ ЕТУІНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МЕХАНИЗМІ

Тақырып 5. Кәсіпорында еңбек ақы төлеу

5.1 Кәсіпорында еңбек ақы жүйесін ұйымдастыруда ынталандыру ролі

Кәсіпорында еңбек мотивациясы – қызметкерлердің еңбек, іс-әрекет арқылы қажеттіліктерді қанағаттандыруға талаптануы мен ұмтылысы. Біріншіден, еңбеккерлердің талаптануы мен ұмтылуы мотивация нысанына белгілі дәлелдер мен ынталандырудың әсер етуі арқылы жүзеге асады.

Мотивацияның басты мақсаты - еңбек үдерісінде мекеменің мақсаттарына және қызметкердің мақсаттарына қол жеткізу. Еңбек мотивациясының негізіне – еңбек процесіне байланысты және байланысты емесе себептер мен ынталандырулар алынады. Мотивация немесе қызметкерлерді ынталандыру олардың жұмыс істеуге ниетін арттыруға бағыттайды. Ұйым қызметкерлерінің еңбек мотивациясы кәсіпорынды басқарудың маңызды саласы болып табылады. Басқару ерекшелігі ынталандыру жүйелерін таңдауға мүмкіндік береді. Мотивацияның басты мақсаты - қызметтік міндеттерін орындауға қызығушылық жасау.

Материалдық ынталандыру негізінде ынталандыру материалдық ынталандыруды және қызметкерді ынталандыру туралы арнайы ереженің болуын білдіреді, ол көрсеткіштерді, бонустар көзін, нәтижелерді есепке алуды ұйымдастыруды және орындау үшін орындаушылардың жауапкершілігін нысанды көрсетуге мүмкіндік алады.

Мотивация жүйесі сыйақының көзін, сыйақы жиілігін, сондай-ақ көтермелеу көрсеткіштерін жақсартудың тиімділігін анықтау әдістерін және нәтижелерді есепке алуды ұйымдастыру тәртібін көрсететін ақылға қонымды ынталандыру көрсеткіштерінің болуын болжайды.

Еңбек қызметін ынталандыруда қазіргі еңбекақы төлеу жүйесі маңызды орын алады. Кәсіпорынның қызметкерлеріне сыйақы беру жүйесі заңдарға, өзге де нормативтік құқықтық актілерге, еңбек шартына, еңбекақы төлеу туралы ережеге және басқарудың жергілікті нормативтік актілеріне сәйкес белгіленеді. Кәсіпорын ережесі бойынша сыйақы, әдетте, лауазымдық жалақы, сондай-ақ өтемақы және ынталандыру төлемдері негізінде жүзеге асырылады және қызметкердің біліктілігіне, жұмыстың күрделілігіне, жұмсалған еңбек көлеміне және сапасына байланысты болады. Әрбір басқарушы қызметкердің айлық жалақысы еңбек заңмен белгіленген ең төменгі жалақыдан төмен болмауы керек және ең жоғарғы сомамен шектелмейді.

Кесте.1 Кәсіпорын деңгейіндегі ынталандырулар нысаны және оларды іске асыру тәсілдері

Ынталандыру түрлері		Жүзеге асыру әдістері
көтермелеу	материалдық	Еңбекақы бонустары, демалысқа берілетін жолдамалар, несиелер, сыйақылар, қосымша төлемақылар
	моральдық	назар аудару белгілері, алғыс, мақтау қағазы, орден, медальдермен марапаттау

Материалдық ынталандыру қызметкерлерге еңбек ақы көлеміне, олардың біліктілігіне, жұмыстың күрделілігіне, саны мен сапасына, жұмыс жағдайына сәкес тағайындалады. Одан басқа жұмыс беруші жұмыскердің еңбектегі табысын мадақтауды сыйақының түрлі жүйесін енгізу арқылы да жүзеге асыруға құқылы.

Сыйақы беру ай сайын қолданыстағы басшыларды, мамандарды, қызметкерлер мен жұмысшыларға сыйақы беру туралы ережеге сәйкес жүргізіледі. Өндірістік-шаруашылық қызметтің негізгі нәтижелері бойынша бір қызметкерге төленетін сыйлықақының мөлшері 0,50 лауазымдық жалақының бір айға есептелуінен және жұмысшылар үшін 0,40 тарифтік төлемдерден аспауы қажет. Кәсіпорын жетекшілеріне, мамандары мен жұмысшыларына сыйақы берудің басты шарты жылдың басынан бастап кәсіпорын бюджетін шығынсыз орындау болып табылады. Жұмысшыларға берілетін сыйлықақының мөлшері жұмыс сипатына, оның өндірістік жалпы процесіндегі маңыздылығына және орындау күрделілігіне тәуелді болады.

Қызметкерлер өндірісте жіберілген қателіктері, қоршаған ортаны қорғауда, еңбекті қорғауда, қауіпсіздік техникасында жол берілген кемшіліктері, сонымен қатар өндірістік және еңбек тәртібін бұзғаны үшін сый ақыдан толықтай немесе ішінара айырылады.

Қазақстандағы еңбек туралы жаңа заңнамаға сәйкес жұмыс беруші сыйақы беру жүйесін өз бетімен таңдайды немесе ойластырады. Сыйақы беру жүйесін құруға қойылатын талаптар бар: сыйақы берудің көрсеткіштері мен шарттарын, сыйақылардың мөлшерлерін, сыйақы алатын қызметкерлердің кәсіби шеңберін, сыйақы беру кезеңділігін қарастырады.

Сыйақы беру жүйесі - еңбекті негізгі төлеуді белгілі сандық және сапалық көрсеткіштерді орындаумен немесе асыра орындаумен байланыстыру болып табылады. Сыйақы жұмыс берушімен қызметкерге көрсеткіштерді орындағаны немесе артық орындағаны үшін төленетін материалдық немесе материалдық емес сипаттағы көтермелеу түрі.

Қызметкерлердің еңбек төлемінің мөлшері Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасымен бекітілген ынталандырушы және өтемақылық сипаттағы қосымша төлемақылардың, үстеме ақылардың және өзгелей төлемақылардың бірыңғай тарифтік тор көзі негізінде анықталатын, атқаратын лауазымы бойынша лауазымдық қызметақыға (тарифтік тор көзіне) сүйене отырып есептеледі. Ынталандырушы және өтемақылық сипаттағы барлық қосымша төлемақылар, үстеме ақылар және төлемақылар еңбекті төлеуге бағытталған қаражаттар есебінен және осы қаражат аясында төленеді. Қызметкерлердің еңбегін төлеу жұмыспен өтелген уақытқа да сәйкес жүргізіледі.

Ынталандырушы төлемақылар (жоғары біліктілігі, кәсіби шеберлігі, қызметкерлердің аз санымен жұмыс орындағаны үшін берілетін қосымша төлемақылар және үстеме ақылар, сыйақылар мен сыйақылар) кәсіпорындармен дербес анықталады және бар қаражат шегінде жүргізіледі. Олардың мөлшерлері мен төлеу шарттары ұжымдық келісім-шарттарда көрсетіледі.

Қазіргі уақыттағы қолданыстағы барлық өтемақылық қосымша және үстеме ақылардың түрлерін екі үлкен топқа бөлу қажет: еңбек қызметі салалары бойынша шектелмейтін қосымша төлемақылар мен үстеме ақылар және белгілі қосымша еңбек салаларында қолданылатын қосымша төлемақылар мен үстеме ақылар. Бірінші топқа жататындар:

- демалыс және мереке күндері жұмыс жасағаны үшін;
- мерзімнен тыс жұмыс жасағаны үшін.
- кәметте толмағандар үшін олардың жұмыс күнінің қысқаруына байланысты;
- оларға тағайындалған тарифтік разрядтан төмен жұмыс орындайтын жұмысшыларға (тағайындалған разрядқа сәйкес жұмысшының тарифтік мөлшерлемесі мен орындайтын жұмыс мөлшерлемесінің арасындағы айырмасы);
- өндірім нормасының орындалмауы және ақаулы өнімнің даярлануы қызметкердің кінәсінен болмаса;

- заңнамамен қарастырылған жағдайларда орташа еңбекақыға дейін;
- қалыпты жағдайлардан ауытқу жағдайларында жұмыс атқарған жұмысшыларға.

Төлемақылардың барлық басқа түрлері шектеулі салада қолданылады. Бұл шектеулер түрлі сипатта болады. Мысалы, біреулері қызметкердің тікелей функцияларына қатысы жоқ қосымша жұмысты атқарғанын өтеу мақсатында белгіленеді. Мысал ретінде жұмысшы негізгі жұмысынан босатылмай тұрып, бөлім жетекшісінің функцияларын атқаруын келтіруге болады. Үстеме ақылардың өзге түрлері еңбек жағдайлары қолайсыз салаларды қамтиды. Үшіншілері атқарылатын жұмыстың ерекше сипатына байланысты (мысалы жұмыстың күрделілік сипаты үшін үстеме ақылар төлеу).

Мотивация үдерісінде ынталандырудың тек осы түрлері ғана қатысуы мүмкін, өйткені мәжбүрлеу еңбек қызметінің мотиві бола алмайды.

Ынталандырудың бұл түрлерінің едәуір бөлігі қызметкерлердің олардың жұмыс күні шегінде кәсіби деңгейін кеңейту есебінен еңбек қарқынын арттыруды мақсат етеді және оны ақша түрінде өтеу нысандарының бірі болып табылады.

Соңғы жылдары қызметкерлердің мотивациясының ең көп таралған түрлерінің бірі - «әлеуметтік пакет» деп аталады, ол кәсіпорын өз қызметкерлеріне беретін артықшылықтар мен қызметтердің жиынтығы болып табылады. Оның құны жалақының үштен бір бөлігіне дейін болады.

Әрбір компанияда әлеуметтік пакетті қалыптастырудың өз жолы бар: кейбір компаниялар тек науқастыққа байланысты еңбекақы мен еңбектік демалысты төлеуге ғана шектеледі, басқалары жұмысқа және көліктен шығуға, санаторийлерге жолдамаларға, денсаулық және фитнес-орталықтарға арналған ваучерлерге, жеңілдікті пайыздық мөлшерлемелермен, тұруға арналған жайлы пәтерлер және т.б. Біздің еліміздегі еңбек ресурстарына әсер етудің ең тиімді тетігі әлі де қызметкерді ынталандыруға болатын жалақы болып табылады. Еңбектің инновациялық әдістерінің бірі - негізгі көрсеткіштерге арналған персоналды ынталандыру жүйесі немесе тиімділігі жоғары компаниялардағы жарияланымдардың жеткілікті саны және практиканы енгізу тәжірибесі арқылы дәлелденген негізгі қызмет көрсеткіштері (KPI). Қызметтің басты көрсеткіштері - экономикалық субъектінің басшыларына өз мақсаттарына қол жеткізуге көмектесетін және кәсіпорынның экономикалық жағдайын бағалауға және оның мақсатты бағдарлануына мүмкіндік беретін бағалау жүйесі. KPI негізіндегі персоналды ынталандыру жүйесінің негізгі міндеттері мыналарды қамтиды: компанияның стратегиялық міндеттерін шешу бойынша қызметкерлердің қызмет бағыттары; біліктілігін арттыру және

қызметкерлерді дамытуға ынталандыру; ұйымға жоғары білікті кадрларды тарту. Жалақы, тауарлар мен қызметтер өндірісі ұлғайған сайын өседі және тиісінше, пайда көбейтіледі, бұл жалақы мөлшерін ұлғайту үшін кәсіпорында бос қаражаттың бар болуын болжайды. Осылайша, инновациялық еңбекақы жүйесі - бұл жұмыс нәтижесі немесе еңбек шығындарына сәйкес қызметкерлерге еңбекақы төлеуді жақсарту, жетілдіру, инновациялық әдіс, бұл кәсіпорынға әлеуметтік әсерін тигізеді.

5.2 Еңбекақыны ұйымдастыру мен реттеу

Еңбек төлемі – бұл еңбек пен тұтыну өлшеміне бақылау жасауды жүзеге асыруға мүмкіндік беретін маңызды экономикалық құрал болып табылады. Шаруашылық субъектісінің түріне қарамастан әрбір қызметкердің кірісі кәсіпорын жұмысының түпкілікті нәтижелерін ескергенде, оның жеке үлесі деңгейімен анықталады және салықтармен реттелінеді. Еңбекақы тұтынушы табысының ауқымды бөлігін құрайды, сондықтан да сұраныстың мөшеріне, тауардың сапасына және олардың бағасына елеулі әсер етеді.

Еңбекті төлеуді басқару мемлекет, сала және шаруашылықпен айналысатын субъектілердің деңгейінде жүреді, еңбекақының ең төмен деңгейін белгілеу, тарифтік жүйе, инфляция нәтижесінде оның шамаларын өзгерту, меншіктің барлық түрлеріндегі кәсіпорындар үшін бірдей бастапқы мүмкіндіктерді жасау арқылы көрінеді. Кәсіпорын деңгейінде – төлеудің үдемелі жүйелерін таңдау, еңбек қызметін, еңбек көрсеткіштерін зерттеу және талдау, ұжымдық келісім-шарт жасау арқылы жүргізіледі. Еңбекақы жөніндегі саясат кәсіпорында басқарудың құрамды бөлігі болып табылады және оның қызметінің тиімділігі оған елеулі ықпал етеді. Себебі, еңбекақы жұмыс күшін тиімді пайдаланудағы ынталандырудың маңызды элементінің бірі. Еңбекті төлеу заңдылығы республикада жалпы экономикалық өзгерістермен қатар жүруде және олардың басты бөлігі болып табылады.

ҚР еңбекті төлеуді жетілдірудің негізгі бағыттарында неғұрлым нақты міндеттері атап көрсетілген:

- өндірістік сала және өндірістік емес сфералар қызметкерлерінің жалақысындағы ерекше айырмашылықты жою;
- еңбекақы жүйесін еңбек өнімділігінің өсу қарқынына байланысты мемлекеттік реттеу;
- кәсіпорындарда ұжымдық-келісімдік жүйені жетілдіру;
- өнеркәсіптік салаларда бірыңғай тарифтік торды жетілдіру;
- жұмыс берушілердің еңбекақылар мен зейнетақыларды уақытылы берілуі үшін жауапкершілігін жүктеу;
- мекеме мүшелерінің кәсіпорын мен пайда капиталына қатысуы.

Мемлекеттік реттеудің негізі болып ҚР еңбек кодексі, заңнамалық кесімдер мен Қазақстан Республикасының нормативтік құжаттары табылады.

Қазақстан Республикасының бірқатар заңнамалық актілеріне салық салу мәселелері жөнінде өзгерістер енгізу туралы заңына байланысты

кәсіпорындардың еңбекті төлеу қаражатынан төлемақылар төлеу мөлшерлемелері өзгерді, сонымен қатар әлеуметтік салықтың мөлшері, зейнетақы қорына аудару жүйесіне де өзгертулер енгізілді. Мемлекет жеке кәсіпорындар қызметкерлерінің еңбекақы деңгейіне тек оны мемлекеттік секторда реттеу арқылы әсер ете алады, өйткені өндірістің жеке меншік секторы мемлекетпен реттелмейді.

Еңбекақы, бұл – жұмыскерге оның еңбек шығындарының сапасына, санына және шығарған қажетті өнім көлеміне сәйкес берілетін төлем. Былайша айтуға болады – еңбекақы кәсіпорын қызметкерлерінің жалақысына баратын өнім өндіруге және сатуға кеткен шығындардың бір бөлігі. Бұлардан басқа еңбекақыны мынадай факторлар анықтайды:

- Жұмыс күші құны. Бұл қызметкердің өміріне қажет және оның еңбек қабілетін қалпына келтіруге жәрдемдесетін заттардың жинақ құны.
- Нақтылы жұмыс күнінің құны ретінде қажетті өнім көлемін анықтайды.
- Жұмыскердің еңбек өнімділігінің өсуі еңбекақыны ұлғайтуға мүмкіндік береді. Бірақ, оның өзінде еңбек өнімділігінің өсуі еңбекақының өсуіндей шапшаң болады.
- Жұмыс күшін біліктілеу және еңбектің түрін бағалау. Мысалы, күрделі, қиын жұмыстардың ақысы неғұрлым жоғары болады. Сол сияқты, қауіпті мамандық немесе ерекше талантты адамдардың шығармашылық еңбектері және т.б. жоғары бағаланады.
- Қажетті өнімнің әлеуметтік дәрежесін белгілеу. Қазіргі уақытта қажетті өнімнің барлығы қызметкерлерге жеке еңбекақы түрінде берілмейді. Қажетті өнімнің бір бөлігі әлеуметтенеді (қоғамданады) және әр түрлі салық, есептеп беру арқылы мемлекетке қоғамдық тұтыну қорына кетеді (денсаулық сақтау, білім беру, зейнетақы қорларын қамтамасыз ету және т.б.).

Еңбек төлемі – атаулы және нақты жалақы болып бөлінеді. Атаулы табыс жалақы – бұл қызметкердің белгілі кезеңдегі істеген еңбегі үшін есептелген және берілген жалақысы. Нақты жалақы – бұл тауарлар мен қызмет көрсетуге ие болуға кететін атаулы табыс жалақысы; нақты жалақы – бұл атаулы табыс жалақысының «сатып алуға жарамдылығы».

Кәсіпорында жалақы саясатын әзірлеуде және оны ұйымдастыруда жалақының мына төмендегі қағидаларын еске алу керек:

- әділдігі, яғни тек еңбекке тең жалақы;
- істелмеген жұмыс есебінің қиындылығы және еңбек біліктілігінің деңгейі;
- зиянды еңбек жағдайының және ауыр дене еңбегінің есебі;
- еңбек сапасына және еңбекке қатыстылығының адалдығы үшін ынталандыру;

- ақаулық жібергені және өзінің міндетіне жауапсыздықпен қарағандығынан жағымсыз жағдайлар болғаны үшін материалдық жазалау;
- еңбек өнімділігінің өрлеу қарқыны орта жалақының өрлеу қарқынына қарағанда озық жүруі;
- инфляцияның деңгейіне ең үлкен деңгейде қамтамасыз ету үшін үдемелі нысананы және жалақы жүйесін қолдану.

Мемлекеттік және мемлекеттік емес кәсіпорындардағы жалақылардың айырмашылықтары мынадан тұрады:

- мемлекеттің иелігіндегі кәсіпорындарда жалақы үкімет актілерімен реттеледі. Ал жеке кәсіпорындарда кәсіпорын әкімшілігі шешімімен (бірақ, ең аз жалақы жөніндегі белгіленген заңнан кем болмауы керек);
- мемлекеттік кәсіпорындарда жалақы тіркеледі, яғни тұрақты болады (индекстеу есебінен тұрады);
- мемлекеттік кәсіпорындарда жұмыс орны мен жалақы кепілді, ал мемлекеттік емес кәсіпорындарда олар оның экономикалық жағдайына қарай анықталады.

Қызметкер үшін еңбекақы оның жеке табысының негізгі және басты бөлігі болып табылады, сонымен қатар еңбекақы қызметкердің және оның жанұя мүшесіндегі адамдардың әл-ауқат деңгейін жоғарылататын құрал болып табылады. Осыдан еңбекақының ынталандырушы ролі алынатын сыйақының көлемін көбейту үшін еңбек нәтижесін жақсартудан тұрады.

Жұмыс беруші үшін еңбекақы өндіріс шығындары болып саналады. Жұмыс беруші әсіресе бұйымның бірлігіне кететін шығындарды барынша азайтуға тырысады.

Еңбекақы кәсіпорын қызметкерлері үшін маңызды ынта және еңбек төлемінің нышаны болып табылғандықтан ұдайы өндірістік және уәждемелік қызмет атқарады.

Еңбекақы төлеудің ақшалай және заттай (натуральный) нышандары бар. Қызметкерлерге ақшаны өзінің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін барынша тиімді пайдалануға мүмкіндік беретін ақшалай форма еңбекақы төлеудегі ең басты нышандардың бірі болып саналады. Кәсіпорында еңбекақыны ұйымдастырудың механизмі жұмыс күшінің еңбекақыға өзгеруінің процесін тікелей қамтып көрсетеді. Олардың қазіргі нарықтық жағдайдарға қаншалықты сәйкес келетіндігі, еңбекақының негізгі қызметті орындауына байланысты. Еңбекақыны ұйымдастыру арқылы нарықтық экономиканың екі қозғаушы күштері арасында әлеуметтік әріптестік қатынастардың дамуына мүмкіндік беретін жұмыс беруші мен қызметкердің мүдделері арасында келісімдер жасалынады. Еңбекақының көлеміне қызметкердің иемденетін ақшасының мөлшері ғана емес, сонымен қатар оның ол ақшаға нені сатып ала алатындығы да себепші болады. Сонда ақшаның сатып алу қабілеттілігі нақты еңбекақы мен номинальдық еңбекақының ара қатынасы арқылы анықталады. Кәсіпорын қызметкерге

еңбекақыны мемлекеттің бекіткен ең төменгі деңгейінен жоғары төлеуге міндетті.

5.3 Еңбек төлемі түрлері мен формалары

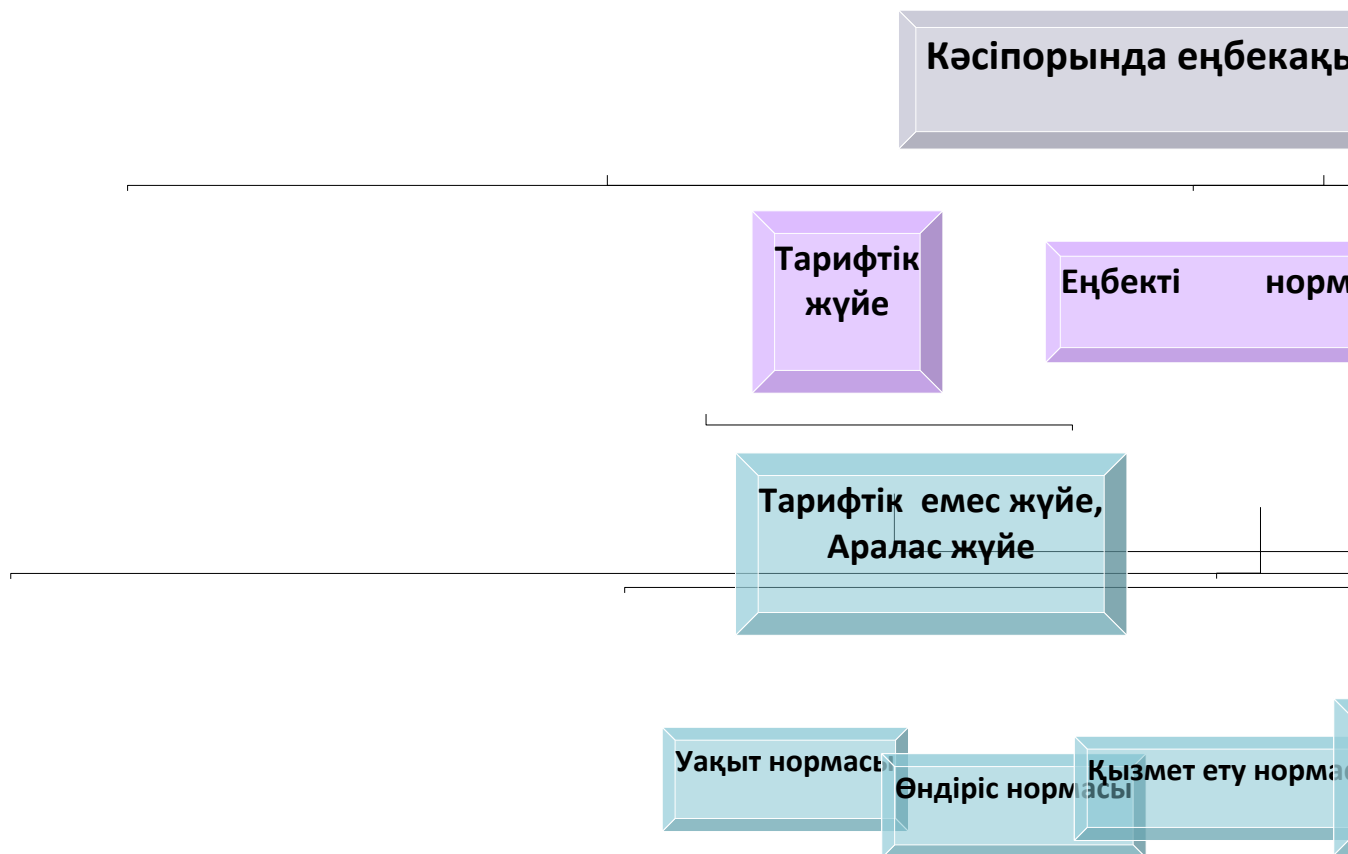
Өнеркәсіп кәсіпорындарында тарифтік жүйені қолдану жұмыстың негізгі түрлерінің толық сипаттамасынан тұратын және өнеркәсіптің әрбір саласын құрастырылған тарифтік – біліктілік анықтамасының негізінде жүргізіледі. Анықтаманы және оның қолдану тәртібін Қазақстан Республикасының Үкіметі бекітеді.

Тарифтік жүйе - әр түрлі топтағы және категориядағы қызметкерлердің еңбектерінің сапалық сипаттамасына тәуелді, олардың еңбекақыларын саралауды және реттеуді жүзеге асыра алу мүмкіндігін қамтамасыз ететін нормативтердің жиынтығын көрсетеді. Тарифтік жүйеге:

- сағатына немесе күніне еңбекақы мөлшерін анықтайтын тарифтік жүйе;
- еңбекақы төлеудегі жұмыстың және жұмысшылардың (біліктілік) әр түрлі разряд арасындағы арақатынастарын көрсететін тарифтік тор;
- тарифтік тормен сәйкес жұмысшылардың және жұмыстың разрядтарын анықтауға болатын тарифтік – біліктілік анықтамалары кіреді.

Жұмысты тарифтеу - бұл еңбек түрлерінің күрделілігіне тәуелді еңбек түрлерін біліктілік категориясына немесе тарифтік разрядқа жатқызу.

Тарифтік разряд – қызметкердің біліктілігін және еңбек күрделілігін қамтып көрсететін шама және тарифтік разряд әр өндірістік операцияда, әр жұмыста қолданылады; біліктілік разряд - қызметкердің кәсіптілігін дайындаудағы деңгейін қамтып көрсететін шама.

Сурет 1. Кәсіпорында еңбекақы төлеудің жүйелері

Еңбекті тарифтеу және тарифтелу разрядының қызметкерлерге иемденіп кетуі қызметкердің біліктілігіне, ұсынылған талаптарымен көрсетілген. Нормаланған тапсырмасы бар мерзімдік еңбекақы төлеу өндіріске қызмет көрсетумен байланысты (әсіресе жабдықтарды реттеу және жөндеу жұмыстарында жиі қолданылады).

Тарифтік мөлшерлеме (жалақы) - бұл жұмыс уақытының бірлігі үшін, біліктіліктің (сағат, күн, ай) айқын күрделілігінде еңбек нормасын (еңбек міндеттерін) орындаған қызметкердің еңбекақысының белгіленген мөлшері.

Тарифтік тор - бұл разрядтардың және оған меншіктелінген тарифтік коэффициенттердің арақатынасы. Тарифтік тордағы разрядтардың саны және тарифтік коэффициенттер арасындағы алшақтықтар әр түрлі және олар өнеркәсіптің әр түрлі саласында орын иемденген нақты ерекшеліктермен және бөлінісінің дәрежесімен анықталған.

Өнеркәсіптің көпшілік салаларында жұмысшының біліктілігіне тәуелді саналатын, алты разрядты тарифтік торды қолдану ұсынылған. Мамандарға, қызметшілерге және басшыларға еңбекақы төлеу кезінде лауазымды жалақының жүйесі қолданылады. Лауазымды жалақы қызметкерлердің атқаратын қызметтеріне байланысты бекітілген еңбекақының абсолюттік мөлшері.

Еңбекақының жүйелері және нышандары өз алдына еңбектің нәтижесін қамтып көрсететін, сандық және салалық көрсеткіштер

жиынтығының көмегімен жұмсалған санына және сапасына тәуелді еңбекақы мөлшерінің бекітілу тәсілдерін көрсетеді.

Мерзімдік ақы төлеу кезінде еңбек өлшемі – пайдаланылған уақыт болып табылады, ал табыс болса, нақты пайдаланылған уақыттың жалақысына немесе қызметкердің тарифтік мөлшерлемесіне байланысты есептелінеді.

Еңбекақы мына формула б/ша есептелінеді:

$$EA = T_m * U_n \quad (1)$$

Мұндағы: EA – еңбек ақы;

U_n – нақты пайдаланылған уақыт, T_m – тарифтік мөлшерлеме.

Кесімді ақы төлеу кезінде еңбек өлшемі жұмысының өндірілген өнімі болып табылатын және бекітілген кесімді бағалауды қоспағанда, тап осы кездегі жүйеде еңбекақы өнімнің әрбір бірлігіне есептелінеді.

Кесімді еңбекақы – бұл жасаған бұйымның немесе белгілі бір жұм. көлеміне төленетін ақы. Мыс. бір дана костюмге немесе бір құрылысты аяқтаған үшін төленеді. Кесімді ақы төлеу кезінде еңбек өлшемі жұмыстың өндірілген өнімі болып табылған және белгіленген кесімді бағалауды қоспағанда тап осы кездегі жүйеде еңбекақы өнімнің әрбір бірлігінде есептелінеді. Сондықтан табыс өндірілген өнім/нің санына және сапасына тәуелді. Табыс мына формасы бойынша есептелінеді:

$$EA = KB * Q \quad (2)$$

KB – өнім бірлігінің кесімді бағаламасы;

Q – дайындалған өнімнің мөлшері.

Еңбекақы төлеудің кесімді нышаны бірнеше жүйелерге бөлінеді:

Еңбекақы төлеудің кесімді нышаны

тікелей кесімді кесімді – сыйақы демелі кесімді жанама кесімді

аккорд
тық

Сурет 2. Еңбекақы төлеудің кесімді нышанының жіктелуі

Тікелей кесімді жүйе кезінде еңбекке ақы өндірілген өнімнің бірлігіне қарай төленеді. Жұмыстың немесе өнімнің бірлігі үшін көрсетілген жеке кесімді бағаламаны, уақыттың нормасында орындалатын жұмыстың разрядына байланысты бекітілген сағаттық тарифтік ставканы өнім бірлігіне көбейту арқылы немесе сағаттық тарифтік ставканы өндіріс мөлшеріне бөлу арқылы табамыз. Жұмысшының жалпы табысын уақыттың есептелінген

кезеңінде өндірілген өнімнің мөлшерін кесімді бағаламаға көбейту арқылы табамыз.

Кесімді сыйақы төлеу жүйесі кезінде жұмысшыға тікелей кесімді бағалама бойынша табыстан тыс, жұмыстың алдын ала белгіленген, нақты сапалық және сандық көрсеткіштерін орындағаны үшін сыйлықтар төленеді.

Үдемелі кесімді еңбекақы төлеу жүйесі норманы орындағаны үшін, тікелей кесімді бағаламалар бойынша төлемдерді қамтиды, ал нормадан тыс өндірулер кезінде жоғарғы бағалама бойынша төлемдерді қамтиды. Бұл еңбекақы төлеудің жүйесі, әдетте, жаңа техниканы меңгеріп алумен байланысты жұмыстарда уақытша қолданылады.

Еңбекақы төлеудің кесімді түрін ұжымдық түрде немесе әрбір нақты қызметкерге жеке қолдануға болады. Бірақ еңбекақы төлеудің мердігерлік нышаны кең таралған. Бұл еңбекақы төлеудің нышанының маңызы мынада, яғни келісім бойынша бір жақ қызметкерлері нақты бір жұмысты орындап, мердігерлік алады, ал екінші жақ қызметкерлері жұмыстың қорытындысын күтеді.

Жанама кесімді еңбекақы төлеу көбінесе қосалқы қызмет көрсететін өндірістерде (көлік құралдарының жүргізушілері, реттеушілері, жөндеушілері және т.б) жұмыс жасайтын жұмысшыларға қолданылады. Олардың табысының мөлшерлері негізгі қызмет көрсетуші, жұмысшы – істеушілер қызметтің нәтижесіне тікелей тәуелді.

Аккордтық кесімді жүйе жұмыстың барлық көлеміне төлейтін ақыларды қамтиды. Жұмыстың жеке элементтеріне арналған нормалар мен бағаламаларды қосып, барлық жұмыстың құнын анықтайды. Еңбекақы төлеудің осы жүйесі ең алдымен жұмысшылардың аз санымен және қысқа уақытта жұмыстың барлық көлемінің орындалуына жағдай жасайды.

Нарықтық жағдайлары кезеңінде кеңінен қолданылып отырған еңбек төлемнің тағы бір жүйесі – тарифтік емес жүйе. Бұл жүйе бойынша мекеменің басшысынан бастап жұмысшыларға дейінгі барлық персоналдық еңбек төлемі мекеменің жалақы қорындағы әр адамның үлесін көрсетеді.

Осындай жағдайлардағы жалақы мөлшері мынандай факторлармен тығыз байланысты:

1. Жұмысшының квалификациялық деңгейі;
2. Жұмысқа қатысу коэффициенті;
3. Нақты жұмыс уақыты;

Жұмысшының квалификациялық деңгейі еңбек коллективінің барлық мүшелеріне тағайындалады. Содан соң мекеменің барлық жұмысшылары он квалификациялық топ бойынша қаралады. Топ үшін квалификациялық деңгей тағайындалады.

Жұмысшының квалификациялық деңгейі оның еңбек қызметі ұзақтығында өзгеріп отырады. Еңбекке қатысу коэффициенті барлық жұмысшылар үшін еңбек коллективінің кеңесі арқылы бекітіледі.

Тарифтік емес жүйе жағдайында жалақыны есептеу жолы мынадай:

1. Бір жұмысшының балының саны анықталады.
Мұндағы: К- квалификациялық деңгейі;

Н- жұмыс жасаған адам – сағат саны;

КЕҚ –еңбекке қатысу коэффициенті.

2.Бөлімшелерінің барлық жұмысшыларының балының жалпы сомасы анықталады.

$$M = E m_i \quad (3)$$

3.Бір балды төлеуге келетін жалақы қорының үлесін формула негізінде анықтайды.

$$D = \text{Жалақы қоры} / M \quad (4)$$

Кесте 2. Кәсіпорын персоналының квалификациялық деңгейі

Квалификациялық топ	Квалификациялық балл
1. Кәсіпорын жетекшісі	4,5
2.Бас инженер	4,0
3.Кәсіпорын жетекшісінің орынбасары	3,6
4. Бөлімше жетекшілері	2,25
5. Қызметкерлер	2,65
6.Мамандар және жоғары квалификациял жұмысшылар	2,5
7.Екінші категориялы мамандар квалификацияландырылған жұмысшылар	2,1
8. Үшінші категориялы мамандар және жұмысшылар	1,7
9. Мамандар және жұмысшылар	1,3
10. Біліктілігі жоқ жұмысшылар	1,0

Еңбекақы төлеудің тарифсіз жүйесінде қызметкерлердің табыстары кәсіпорын жұмысының соңғы нәтижелеріне толықтай тәуелді. Тарифсіз жүйе еңбекақы қорындағы барлық ұжымның тапқан табысындағы өзінің үлесін көрсетеді. Мұндай жүйеде тарифтік ставка немесе тұрақты жалақы белгіленбейді, ол ереже бойынша мұндай үлесті еңбекке қатысу деңгейін, жұмысшыға белгіленген тұрақты коэффициент арқылы анықтайды. Мұндай жүйені кәсіпорынның әрбір мүшесінің жалпы жауапкершілігі және мүддесі кезіндегі қызметкердің еңбек нәтижесін бағалауға мүмкіншілік бар кезде қолданған орынды.

Еңбекақы төлеудің тарифсіз жүйесіне қолданушы кәсіпорынның тәжірибелік қызметінде жиі жауабы табылмайтын сұрақтар пайда болады (мысалы, тоқтап қалу уақытының ақысы, қызметкерлердің кесірінен болмаған ақаулар және т.б.). Осыған қарай еңбекақы төлеудің тарифтік және тарифсіз жүйесінің элементтерінен құралған аралас жүйелер қолданылады.

Бірыңғай тарифтік торда 21 тарифтік разряд бар. 21 тарифтік разряд экономиканың барлық саласында жұмыс жасайтын барлық қызметкерлерге

таратылады. 21 тарифтік разряд шаруашылықтағы жүргізу нышанына, меншік нышанына және бюджеттік ұйымдарға тәуелсіз барлық кәсіпорындарға арналған:

- ◆ 1 – 8 разрядтар бойынша – жұмысшыларға төлемдер;
- ◆ 6 – 15 разрядтар бойынша – сызықтық қызметкерлерге;
- ◆ 4 – 11 разрядтар бойынша – орта білімді мамандар;
- ◆ 7 – 15 разрядтар бойынша – жоғарғы білімді мамандар;
- ◆ 10 – 20 разрядтар бойынша – кәсіпорынның басшылары, бөлімдердің, функционалдық қызметтердің басшылары;
- ◆ 9 – 21 разрядтар бойынша – ғылыми қызметкерлер.

Жұмысшылардың дәрежесі экономиканың барлық саласындағы еңбек процесінде орындалған жалпы қызметтердің бағдарына байланысты болған соң, жұмысшылардың дәрежесі бір топта көрсетіледі. Жұмыстың барлық түрі күрделілігіне қарай разрядқа бөлінеді және жұмыс атқарушының білімі мен орындау іскерлігіне талаптар көрсетіледі.

Кесте 3. Кәсіпорында еңбекақы төлеудің разрядтары мен тарифтік коэффициенттері

Еңбекақы төлеудің разрядтары	Тарифтік коэффициенттер	Еңбекақы төлеудің разрядтары	Тарифтік коэффициенттер
1	1,0	12	2,20
2	1,07	13	2,37
3	1,15	14	2,55
4	1,24	15	2,74
5	1,33	16	2,95
6	1,43	17	3,17
7	1,54	18	3,43
8	1,66	19	3,67
9	1,78	20	3,94
10	1,91	21	4,24
11	2,05		

Тарифтік сетка кез келген саладағы маман еңбегінің біліктілігі мен біліксіздігінің арасын айқындауға қызмет етеді. Сетка белгілі сандық разрядтардан тұрады және оған сай келетін коэффициенттер болуы керек.

Тарифтік ставка жұмыскердің разрядқа байланысты уақыт өлшемінде (сағат, күн) еңбекақы размерін айқындауға қызмет жасайды.

Еңбекақының жүйелері және нышандары өз алдына еңбектің нәтижесін қамтып көрсететін, сандық және сапалық көрсеткіштер жиынтығының көмегімен жұмсалған, еңбектің санына және сапасына тәуелді еңбекақы мөлшерінің бекітілу тәсілдерін көрсетеді.

Бақылау сұрақтары:

1. Кәсіпорындағы еңбекақы жүйесіндегі ынталандырудың рөлі.
2. Еңбек ақыны есептеу жүйелері мен түрлерін анықтаңыз.
3. Инфляция жағдайларындағы еңбекақыны индексациялау механизмінің элементтері.
4. Еңбекақыны реттеу тетіктерін сипаттау.
5. Нарық жағдайында еңбек ресурстарын ынталандырудың негізгі бағыттары.

Әдебиеттер: /1/2/3/4/5/6/8/12/18/19.

Тақырып 6. Кәсіпорынның инвестициялық және инновациялық саясаты

6.1 Инвестициялық қызметтің ұғымы мен бағыттары

Инвестиция ұғымы табыс (пайда) алу және әлеуметтік нәтижеге қол жеткізу мақсатында кәсіпкерлік кәсіпорындарына салынатын ақша қаражаты, мақсатты банк салымдары, жарналар, акциялар мен өзге де құнды қағаздар, технологиялар, машиналар, жабдықтар, лицензиялар, оның ішінде тауарлық белгілерге берілетін лицензиялар да бар, несиелер немесе өзге мүлік не мүліктік құқықтар, зияткерлік құндылықтарды білдіреді.

Инвестициялық қызмет нысаналары болып жаңадан құрылған және жетілдіріліп жатырған негізгі қорлар мен айналымдық капитал, құнды қағаздар, мақсатты ақша салымдары, ғылыми-техникалық өнім, меншіктің өзге нысаналары, сонымен қатар мүліктік құқықтар мен зияткерлік меншікке берілетін құқықтар табылады.

Бұл инвестициялар жеке капиталды ұлғайтуға (дивиденттер алу мақсатында акциялар сатып алу және жарна салу, процент алу үшін банктер есепшоттарына салымдар салу және акциялар сатып алу), өзгелері - өндірістік базаны күрделі құрылыс үшін жабдық және жер сатып алу арқылы ұлғайтуға бағытталады.

Кәсіпорындардың (фирмалар) инвестицияларға қажеттіліктері үнемі өсіп отырады, яғни өндірісті (өндірістік қуаттарды) жаңа өндірісті ұйымдастыру және дамыту, өндірісті техникалық жағынан дайындау, пайда табу және экологиялық, әлеуметтік және т.б. сияқты басқа да соңғы нәтижелерді алу мақсатында әртүрлі бағдарламалар мен жеке іс-шаралар (жобалар) жүзеге асырылады.

Қаржы анықтамасы бойынша инвестициялар - кірістерді (пайдаларды) алу үшін шаруашылық қызметке салынған активтердің (қорлардың) барлық түрлері, экономикалық анықтамаға сәйкес тіркелген және айналым капиталын құру, кеңейту немесе қайта құру және жаңғырту құны.

Бұл мақсатты банк депозиттері, бағалы қағаздар, технологияға инвестициялар, техника мен жабдықтар, лицензиялар, мүліктік құқықтар, зияткерлік құндылықтар болуы мүмкін.

Инвестициялық объектілер нақты міндеттерді шешуге бағытталған кәсіпорындар, ғимараттар мен құрылыстар, басқа да негізгі құралдарды (мысалы, жаңа тауарлар немесе қызметтер өндірісі, олардың көлемін ұлғайту немесе сапасын жақсарту және т.б.) салуға, қайта құруға немесе кеңейтуге бағытталған нысандар.

Инвестициялар жобаны іске асыру кезеңі (барлық кезең ішінде немесе тек жеке кезеңдерде), иелену (мемлекеттің меншік нысаны), өндіріс көлемі (жобалық көлем, өнім өндіру, жұмыстар, қызметтер), бағдарлау (өндіріс, әлеуметтік және т.б.) мемлекеттік немесе жеке қатысу дәрежесі, мемлекет қатысуының сипаты мен дәрежесі (қарыздар, үлестік қатысу, салықтық жеңілдіктер, кепілдіктер және т.б.), қаражаттарды қайтару, түпкілікті нәтижелердің тиімділігі және басқа да ерекшеліктері бойынша жіктеледі.

Барлық инвестициялар екі негізгі топқа бөлінеді: нақты (капиталдың қалыптасуы) және портфельді (қаржылық).

Нақты инвестициялар - негізінен өндіріс құралдары мен тұрғындар тұтынатын тауарлардың тікелей қорларының (капиталының) ұзақ мерзімді инвестициялары. Олар қаржылық инвестицияларды нақты, әдетте, ұзақ мерзімді жобаға жатқызады және әдетте нақты активтерді сатып алуға байланысты. Сонымен қатар қарыздық капиталды, оның ішінде банктік қарызды пайдалануға болады. Бұл жағдайда банк нақты инвесторға айналады. Нақты инвестициялар кейде тікелей деп аталады, өйткені олар өндіріс процесіне тікелей қатысады, мысалы, ғимараттарға, жабдықтарға, инвентаризацияға және т.б. Кәсіпорынның әдіснамасына сәйкес, тікелей инвестицияларға компания капиталының төрттен бірінен астамын құрайтын инвестициялар кіреді.

Портфельдік инвестициялар - бұл, мысалы, портфельді қалыптастыру және бағалы қағаздарды және басқа да активтерді сатып алуды қамтитын жобаларға капиталды инвестициялау. Бұл жағдайда инвестордың басты міндеті қор нарығында бағалы қағаздарды сатып алу және сату арқылы жүзеге асырылатын оңтайлы инвестициялық портфельді қалыптастыру және басқару болып табылады. Портфель бұл жағдайда - түрлі инвестициялық құндылықтардың жиынтығы болып табылады. Қаржылық активтерге инвестициялар, басқа фирмалардың істеріне қатысу құқығын алу, мысалы, олардың акцияларын сатып алу, басқа бағалы қағаздар, сондай-ақ қарыздық құқықтар қаржы инвестициялары деп аталады.

Мемлекеттік инвестициялар бюджет есебінен жүргізіледі (салықтар, несиелер, мемлекеттік кірістер) және басқа да қаражаттар. Жеке - кәсіпкердің немесе басқа тұлғаның жеке қаражаты есебінен алынған қарыздар. Жеке инвестицияларды ақшалай, сақтандыру компаниялары, коммерциялық банктер, түрлі инвестициялық және басқа да қорлар жүзеге асыра алады.

Сондай-ақ, интеллектуалды материалдық емес инвестициялар да бар - бұл патенттерді, лицензияларды, ноу-хауды, кадрларды даярлау мен қайта даярлауға, зерттеуге, дамытуға және дамытуға, жарнамаға және т.б. инвестицияларды сатып алуға кеткен шығындар. Сонымен қатар олар бастапқы инвестицияларды немесе таза инвестицияларды ажыратады. жобаның немесе кәсіпорынның (компанияның) сатып алуы негізінде жүзеге асырылады. Қайта инвестициялаумен бірге олар жалпы инвестицияларды құрайды.

Қайта инвестициялау жаңа өндіріс құралдарын сатып алу немесе өндіру үшін пайдаланылатын инвестициялық қаражат және басқа да мақсаттар. Мұндай инвестициялар қолданыстағы объектілерді жаңа технологиялық жабдықтарды немесе процестерді ұтымды және жаңғыртуға ауыстыруға бағытталуы мүмкін. Өндіріс көлемін өзгерту (өндіру), номенклатураның өзгеруіне байланысты әртараптандыру; болашақта кәсіпорынның (компанияны) өмір сүруін қамтамасыз ету үшін жаңа өнімдерді құру және жаңа нарықты ұйымдастыру (мысалы, ҒЗТКЖ, оқыту, жарнама, қоршаған ортаны қорғау және т.б.)

Инвестор деп аталатын жеке және заңды тұлға инвестицияларды жүзеге асырады, өз атынан және өз есебінен бағалы қағаздарды сатып алады. Инвесторлар өздерінің тартылған қаражаттарын және тартылған қаражаттарды күрделі салымдар түрінде инвестициялауы мүмкін. Инвесторлар мемлекеттік мүлікті немесе мүліктік құқықтарды, барлық меншік нысанындағы заңды тұлғаларды, халықаралық ұйымдар мен шетелдік заңды тұлғаларды, резиденттер мен резидент еместерді басқаруға уәкілетті органдар бола алады.

Экономикалық басқару әдістерін кеңінен қолдану, дағдарысты жағдайларды жеңу және нарықтық қатынастарға көшу тұрғысынан болашақ инвестициялық саясаттың ғылыми тұрақтылығын қамтамасыз ету, инвестицияларды жоспарлау және болжау тәжірибесін жаңа экономикалық механизмге қосу, инвестицияларды ұтымды пайдалануды қамтамасыз ету, олардың тиімділігін әлеуметтік маңызды бағыттардың бірі ретінде арттыру қажет. Ол елдің экономикалық дамуына бағытталады.

Қазіргі жағдайда инвестициялық саясаттың ерекшелігі шетелдік инвестициялардың үлесін ұлғайту, техникалық қайта жарақтандыруға және қолданыстағы кәсіпорындардың (салалардың) реконструкциясына және тиісінше жаңа құрылыстың төмендеуіне байланысты инвестициялар салу болып табылады, сол сияқты машина жасаудың, ауыл шаруашылығының негізгі салаларында инвестициялар салу; ресурстарды өндіретін, қайта өңдейтін және тұтынатын өндірістердегі (соңғы пайдасына) күрделі салымдар құрылымын жетілдіру; негізгі құралдардың белсенді бөлігіне ұзақ мерзімді инвестициялардың үлесін ұлғайту.

Инвестициялық қызметті мемлекеттік реттеу салық салу механизмі, амортизациялық саясат, инвестицияларды қаржыландыруға бюджеттік қаражат бөлу арқылы экономикалық әдістермен жүзеге асырылуға тиіс.

Инвестициялық саясаттың жоспарлы бағыттарын іске асыруды тиісті министрліктерді қоса алғанда, жобаларды экономикалық, ақпараттық және басқарушылық қолдау саласында жұмыс істейтін отандық ұйымдардың түрлері көтеруге тиіс және өз жұмысын жобалық негізде негіздейтін жаңа нарықтық құрылымдарды қалыптастыру, әлемдік практиканы кеңінен қолданатын шетелдік мердігерлер мен инвесторлардың жеке жобаларын жүзеге асыруға белсенді қатысу, инвестициялық жобаларды қаржыландыруды жоспарлау және бөлу жүйесін қайта құру.

Инвестиция капитал салымдарын жүзеге асыру қажеттігін негіздеу тұрғысынан алғанда да, сонымен қатар қажетті қаржылық ресурстардың тиімділігі мен оларды тартуды бағалау тұрғысынан алғанда да мейлінше күрделі.

Негізгі қорларды қалыптастыру және ұдайы өсіру төмендегі көрсеткіштер есебінен қаржыландырылуы мүмкін:

- инвестордың жеке қаржылық ресурстары мен ішкі шаруашылық резервтерінің (табыс, амортизациялық ақша аударулар, ақша жинақтары мен азаматтардың және заңды тұлғалардың жинақтары, сақтандыру органдарымен төленетін апат, табиғат апаттары ысыраптарын қалпына келтіру түріндегі қаражат және т.б.);
- инвесторлардың қарызға алған қаражаты (банк және бюджет несиелері, облигациялық қарыздар және т.б.);
- инвесторлардың тартқан қаражаты (акция сатудан түскен қаражат, еңбек ұжымдары мүшелерінің, азаматтардың, заңды тұлғалардың пайлық үлестері және өзге жарналары);
- мекемелер бірлестіктерімен (одақтарымен) белгіленген тәртіпте орталықтандырылатын ақша қаражаттары;
- мемлекеттік бюджеттерден және бюджеттен тыс қорлардан инвестициялық ассигнованиелер;
- шетелдік инвестициялар.

Негізгі қорларды құру және ұдайы өсіруге инвестициялау жұмыс жасап отырған өнеркәсіптер мен субъектілерді кеңейту, қайта жаңарту және техникалық қайта жаратқандыру, жаңа мекемелер салу түрлеріндегі капитал салымдары арқылы жүзеге асырылады.

Инвестициялық қызметті мемлекеттік реттеу, яғни инвестициялық саясат мемлекеттік инвестициялық бағдарламаларға сәйкес келесі жолдармен жүзеге асырылады:

- мемлекеттік инвестицияларды тура басқару;
- сараланған салық мөлшерлемелері мен жеңілдіктері бар салықтық жүйені енгізу;
- жекелеген аумақтарды, салалар мен өндірістерді дамытуға дотациялар, субсидиялар түрінде қаржылық көмек беру;
- сәйкесті қаржылық және несиелік саясатты, баға құрылымын, амортизациялық саясатты жүргізу (соның ішінде, бағалы қағаздарды айналымға шығару);

- нормалар мен стандарттарды қолдануды, сонымен қатар, міндетті сертификаттау ережелерінің сақталуын бақылау және т.б.

Мемлекет Қазақстан Республикасындағы қолданыстағы заңнамаға сәйкес инвестицияларды, олардың меншік түріне қарамастан, соның ішінде шетелдік инвестицияларды да, қорғауға кепілдік береді.

Кәсіпорын инвестициялардың көлемін, бағыттарын, мөлшерлерін және тиімділігін дербес анықтайды. Ол өз білгенінше конкурстық келісім негізінде өзіне инвестицияларды жүзеге асыру үшін қажетті жеке, заңды тұлғаларды тартады.

Салымдардың бір бағытын таңдау көптеген жағдайларға байланысты анықталады. Олардың ішіндегі ең маңыздысы елдегі инвестициялық климат, өнеркәсіптік мекемелердің өндірістік-техникалық базасының жайы, несиелік саясат, ұдайы өндірістік нарықтық инфрақұрылымның және капитал салымдарын тарту және меңгеру жүйесінің даму деңгейі, салық салу жүйесі, инвестициялық қызмет саласындағы заңнамалық базаның даму деңгейі болып табылады. Әдетте, мекемелердің өндірісті динамикалық түрде дамып жатырған нарық талаптары деңгейінде ұстау үшін жеткілікті қаржылық ресурстары болмайтындықтан, барлық кезде олардың алдында екі жақты міндет тұрады: бір жағынан, болашақ инвесторлардың алдында жаңа негізгі қорларды енгізу мен жетілдірудің тартымдылығы мен қажеттілігін негіздеу; екінші жағынан, инвестициялық жобаны жүзеге асырудың тартымдылығын оның тиімділігі негізінде бағалау арқылы дәлелдеу. Бұл міндетті шешу инвестициялық

жобаға қатысушыларға қатысты шығындар мен нәтижелердің ара қатынасын көрсететін көрсеткіштер жүйесін пайдалануды көздейді:

- жобаға қаражат салудан күтілетін табыстық көрсеткіштері, сонымен қатар, жобаны іске асырудан олардың тікелей қатысушылары үшін күтілетін қаржылық салдарын ескеретін коммерциялық (қаржылық) тиімділік көрсеткіштері;
- жобаны іске асырумен байланысты шығындар мен нәтижелерді ескеретін экономикалық тиімділік көрсеткіштері;
- әлеуметтік және экологиялық салдарлар көрсеткіштері, сонымен қатар, әлеуметтік шараларға және қоршаған ортаны қорғауға қатысты шығындар көрсеткіштері.

6.2 Инновациялар маңызы, жіктелуі

Инновациялық (енгізуші) қызмет ұғымы зияткерлік өнімді жасау және пайдалану, жаңа соңғы идеяларды нарықтағы жаңа тауар түрінде пайдаға асыру жөніндегі қызметті білдіреді. Мұндай қызметке көбінесе ғылыми-техникалық немесе делдалдық қызметтердің келесі бағыттарының жиынтығы немесе тіркесі жатады:

Сурет 1.Кәсіпорында инновациялардың жіктелуі

- эксперттік жұмыстарды ұйымдастыру; халықаралық дәрежеде танылған құқықтар таратылатын, ғылым мен техника саласындағы зияткерлік меншікке жататын өнер табыстарын, ноу-хау, ғылыми-техникалық әзірлемелерді, ғылыми туындыларды, жаңалықтарды,

өнеркәсіптік үлгілерді, тауарлық белгілерді, коммерциялық белгілер мен өзге де шығармаларды енгізу және тарату; сонымен қатар тәжірибелік үлгілерді жасау, тәжірибелік зерттеулер жүргізу, техниканың, технологияның, өндіріс даярлаудың ғылыми-техникалық құжаттамасының жаңа үлгілерін жасау және жалғастыру;

- жаңа техника мен технология үлгілерін жасау мақсатында ғылыми-зерттеу, жобалық, тәжірибелік-конструкторлық, маркетингтік зерттеулерді жүргізу.

Кәсіпорын деңгейінде инновациялық қызмет – әр түрлі әдістер, факторлардың және ғылыми зерттеулермен, өнімнің жаңа түрін жасаумен, еңбек жабдығы мен керек-жарағын, технологиялық процестер мен өндірісті ғылымның, техниканың ең жаңа жетістіктері негізінде ұйымдастыруды жетілдірумен, ғылыми-техникалық процесті жоспарлаумен, қаржыландырумен және үйлестірумен, экономикалық иіндер мен ынталандыруларды жетілдірумен; ғылыми-техникалық прогресті үдемелі дамытуды тездетуге бағытталған өзара байланысты іс-шаралар кешенін реттеу жөніндегі шаралар жүйесін әзірлеумен айналысатын басқару органдарының әрекеті мен өзара әрекеттестігінің күрделі динамикалық жүйесі.

Кәсіпорынның инновациялық стратегиясын қалыптастыру қажеттілігі мынандай себептермен байланысты болады:

- өндірістің дамуындағы экономикалық қызметтің барлық салаларында ғылыми-техникалық прогресс жетістіктерін қолдануға ықпал ететін үдемелі факторларының артуы;

ғылымның жаңа техникалық әзірлемесі және оны енгізу тиімділігін жоғарлатудағы айқындаушы рөлі;

- жаңа техниканы енгізу, меңгеру мерзімдерін едәуір қысқарту қажеттігі;
- өндірістің техникалық-технологиялық деңгейін жақсарту;
- өнертапқыштар мен рационализаторлық қызметтердің жаппай шығармашылығын дамыту қажеттігі;
- шығындар мен нәтижелердің белгісіздігі, зерттеулердің әр нұсқалылығы, қауіп-қатер және жағымсыз нәтижелер мүмкіндігі;
- шығындардың артуы және кәсіпорындардың жаңа өнімді меңгерудегі экономикалық көрсеткіштерінің төмендеуі;
- құрал-жабдықтардың моральдық тұрғыдан тез тозуы;
- жаңа техника мен технологияны қарқынды енгізудің нақты қажеттілігі және т.б.

Инновациялар – негізгі өндірістік қорлардың немесе өндірілетін өнім бойынша ғылымның, техниканың, технологияның жетістіктерін енгізу есебінен жаңаруы, бұл кәсіпорында өндірісті жетілдірудің заңды, объективті процесі.

Инновациялық үдеріс – кең ұғым. Ол түрлі бағыттарда және өндірісте түрлі деңгейде қарастыруға болады.

Біріншіден, оны ғылым, зерттеу, ғылыми-техникалық және өндірістік қызметті бірінғай жүйеде жүзеге асыру ретінде қарастыруға болады. Екіншіден, инновациялық үдерісті жаңа енгізілулердің өмірлік циклі идеясының пайда болуынан бастап оның әзірлеп, енгізілуіне дейінгі уақыт кезеңдері ретінде қарастыруға болады. Жалпы алғанда, инновациялық үдеріс – бұл оқиғалардың жүйелі тізбегі, оның барысында жаңалық идеядан нақты өнім, технология немесе қызметке дейін «пісіп жетіледі» және өндірістік-шаруашылық тәжірибеде таратылады. Инновациялық үдеріс енгізілумен, яғни жаңа өнімнің, қызметтің нарыққа бірінші шығуымен немесе жаңа технологияның жобалық қуаттылығына жеткізілуімен аяқталмайды. Бұл процесс енгізілгеннен кейін де үзілмейді, өйткені экономикада жаңа енгізілу тарау мүмкіндігіне қарай жетілдіріледі, неғұрлым нәтижесі жоғарырақ бола түседі, бойына өзінің қолданылуына жаңа салалалар, жаңа нарықтар, солармен қатар жаңа тұтынушылар ашатын жаңа тұтынушылық қасиеттерді жинайды.

Инновациялық үдерістерді зерттеудегі маңызды бағыт – олардың жүзеге асуына мүмкіншілік немесе кедергі туғызатын нақты факторларды (нақты тұтынушыға, нақты өндірушіге қатысты) нақты анықтау.

Инновациялық үдерісті талдау нақты инновациялық қызметке мүмкіндік туғызатын немесе кедергі болатын барлық факторларды есепке алудың қиын екені туралы қорытынды жасауға негіз береді. Мысалы, мінез-құлық бағытындағы факторларды негізінен инновациялық үдеріске қатысушылардың әлеуметтік-психологиялық мінездемелері тұрғысынан талдайды, менеджментті жақтаушылар – жүйенің ұйымдастырушылық басқару мінездемелері тұрғысынан және т.б.

Инновациялардың келтірілген жіктелуі жаңа енгізулер үдерістері әртүрлі және өздерінің сипаттарына байланысты жіктеледі деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді, сәйкесті түрде оларды ұйымдастыру нысандары, көлемдігі, инновациялық қызметке әсер ету тәсілдері де алуан түрлілігімен ерекшеленеді. Инновациялар дамуына түрткі болған негіз, бірінші кезекте, нарықтық бәсекелестік болып саналады. Өнім өндірушілер мен тұтынушылар тозған техника мен технологияны пайдалану үдерісінде әр түрлі деңгейде шығын көреді, нәтижесінде инновациялар негізінде өндіріс шығындарын қысқартуға тура келеді. Тиімді инновацияларды алғашқы болып меңгерген кәсіпкерлік компаниялардың өндіріс шығындарын және сәйкесті түрде өткізілетін тауарлардың (өнімнің, қызметтің) құнын төмендету мүмкіндіктері бар, олар ұқсас тауарларды (өнімді, қызметті) ұсынатын фирмалармен бәсекелестік күресте өз бағыттарын бекітіп алады. Сонымен, инновациялық қызмет кәсіпорындардың бәсекелестік күресте аман қалуына мүмкіндік туғызады.

Кесте 1. Инновациялық үдеріске әсер ететін факторлар

Факторлар	Қызметке	кедергі	Қызметке	мүмкіндік
-----------	----------	---------	----------	-----------

тобы	болатын факторлар	туғызатын факторлар
1	2	3
Экономикалық технологиялық	Инвестициялық жобаларды қаржыландыру үшін қаражат жетіспеуі; материалдық және ғылыми-техникалық базаның әлсіздігі; ескірген технология; резервтік қуаттылықтардың болмауы; ағымдық өндіріс мүдделерінің басымдығы	Қаржылық, техникалық құралдар резервінің, қажетті шаруашылық және ғылыми-техникалық инфрақұрылымның болуы, инновациялық қызмет үшін материалдық көтермелеу
Саяси, құқықтық	Антимонополиялық, салықтық, амортизациялық, патенттік-лицензиялық заңнама тарапынан шектеулердің қойылуы	Инновациялық қызметті көтермелейтін заңнамалық шаралар (әсіресе, жеңілдіктер), инновацияларды мемлекеттік қолдау
Ұйымдастыру-шылық-басқару	Тұрақты деңгейдегі ұйымдастырушылық құрылымдар, артық орталықтандыру, басқарудың өктемдік үлгісі, ақпараттың сатылас тасқындарының басымдығы, ведомстволық тұйықтық; салааралық және ұйымдастыруаралық өзара әрекеттестіктің қиындығы; жоспарлаудағы қаталдық; қалыптасқан нарыққа бағдарлау; қысқа мерзімдік өтелімділікке бағдарлау; инновациялық процеске қатысушылар мүдделері келісуінің күрделілігі	Ұйымдастырушылық құрылымдардың икемділігі; басқарудың демократиялық үлгісі; ақпараттың горизонтальды тасқындарының басымдығы; өзбетімен жоспарлау; түзетулер енгізуге рұқсат ету; орталықсыздандырылу; автономия; мақсатты проблемалық топтардың қалыптасуы
Әлеуметтік-психологиялық және мәдени	Мәртебені өзгерту сияқты өзгерістерге алып келетін жаңалықтарға қарсы болу; жаңа жұмыс іздеу қажеттігі; қызметтің орнығып қалған әдістері; мінез-құлық стереотиптерінің, қалыптасқан дәстүрлердің бұзылуы; сәтсіздікке ұрыну жазасынан қауіптену; сырттан келген барлық жаңалықтарға қарсы тұру.	Моральдық көтермелеу; қоғамға танымал болу; өзін-өзі іске асыру мүмкіндіктерін қамтамасыз ету; шығармашылық еңбектен босау. Еңбек ұжымындағы қалыпты психологиялық климат.

Инновациялық қызмет факторлары оны ұйымдастырудың нақты нышандарымен өзара байланысты, соңғыларына өз кезегінде басқару жүйесінің нақты белгілері тән болуы мүмкін.

Инновациялық үдерістерді ұйымдастырудың нақты формаларының әр түрлілігіне қарамастан, келесідей негізгі түрлерін атауға болады: әкімшілік-шаруашылық, бағдарламалық-мақсаттық, кооперативтік-мақсаттық, бастамашылық.

6.3 Кәсіпорындағы инвестициялық жобалардың тиімділігін есептеу жолдары

Қаржылық инвестициялары, яғни кәсіпорындардың құнды қағаздарды алуға кеткен шығындары, кәсіпорындардағы үлестік қатысулар, басқа кәсіпорындарға қарыз беру және басқа да борыштық міндеттемелер, нарық экономикасындағы кәсіпорындардың аса маңызды нысаны болып табылады. Капиталды берудің нышаны мен пайданы бөлудің әдсіне қарай бағалы қағаздар қарыздық және қарыздық емес болып бөлінеді. Қарыздық бағалы қағаздар - заттай емес активтерге берілген салым ретінде, пайыз түрінде табыс табуға құқық алу үшін айырбасқа қарызға берілген қаржы болып саналады. Қарыз алуға алған борышты белгілі бір келісілген уақытта қайтаруға міндеттенеді. Әдетте инвесторлар кәсіпорынның капиталына қатысу үшін құнды қағаздарды -акцияларды сатып алады.

банкiлер, компаниялар шығаратын, осы қоғамдарды және т.с. дамыту мақсатымен акция иесiнiң қаржы қосқандығын растайтын және оған пайданың бiр бөлiгiн дивиденд түрiнде алуға құқық беретiн құнды қағаздың түрi. Акция шығару негiзiнде акционерлiк қоғамдар iрi инвестициялық жобаларды жүзеге асырады. Акциялар эмиссиясы

акционерлік қоғамдарды құру негізінде; мемлекеттік кәсіпорындарды сатып алу, компанияның жарғы капиталын көбейтуді білдіреді.

Қарыздық міндеттемелер инвесторлар мен қаржы алушының арасындағы қатынастарды нықтайды. Ондай қарыздық міндеттемелерге -облигациялар, мемлекеттік заемдер, банктердің депозиттік және сақтау сертификаттары, вексельдері жатады.

Шығарылған құнды қағаздар иелерінің акцияларды және қарыздық міндеттемелерді сатып алуға және сатуға құқығын береді. Оларға опциондар, фьючерстік келісімдер жатады.

Опцион – бұл компания мүшелеріне тегін берілген немесе жеңілдік шартымен сатылатын және кейіннен жазылым құқығын беретін құнды қағаздар.

Қаржылық фьючерс бұл белгілі бір базистік активті келешекте тіркелген бағамен сатуға, сатып алуға жасалған келісімді білдіреді.

Құнды қағаздардың иелеріне акциялар мен облигациялардың орнына берілетін құнды қағаздардың сертификаттары құнды қағаз болып саналмайды. Олар құнды қағаздарды сатып алу туралы куәліктің қызметін атқарады және бұл сертификаттарда қанша көлемде, қандай бағамен, қандай көлемде құнды қағаз сатып алынғаны көрсетіледі.

Сертификаттың тағы бір түріне –жамбо сертификаты немесе номиналдық құны жоғары аса ірі сертификат жатады. Мысалы: швейцарлық жамбо сертификаты аса ірі акцияларды жинақтайды да, шамасы номинал бойынша 100 мың швейцарлық франк болып саналады.

Ақша құралдарын акцияларға, облигацияларға және басқа да құнды қағаздарға айналдыру қаржылық инвестициялар деп аталады. Кәсіпорын активтерінде ұзақ мерзімді (Іжылдан көп), қысқа мерзімде (Іжылдан аз) қаржылық инвестициялар көрсетіледі. Аталған активтерге қаражат құюшылар - инвесторлар, ал құнды қағаздар шығарушылар -эмитенттер деп аталады.

Инвесторлардың негізгі міндеттеріне кіретіндер:

- ◆ жобаның қауіпсіздігі;
- ◆ жобаның табыстылығы;
- ◆ жобаның өсуі;
- ◆ жобаның өтімділігі.

Инвестициялық жобаларды жүзеге асырып, есептеп, олардың тиімділігін жобаға кеткен шығындар мен инвестициялық жобаның іске асу нәтижелерін салыстыра отырып, талдау нәтижесінде анықтайды.

Жобалық талдау - бұл қаржылық инвестициялық жобаның табыстылығын талдау үдерісі. Басқаша айтқанда, инвестициялық жобаға кеткен шығындар мен осы жобадан түскен табысты салыстырады. Ол үшін инвестициялық жобаның барлық кезеңдері мен аспектілеріне терең талдау жасалынады. Негізгі талдау барысында мыналар қаралады:

- ◆ Техникалық талдауды жүргізу. Инвестициялық жобаға неғұрлым сай келетін техника мен технологияны анықтау.

- ◆ Коммерциялық талдауды жүргізу. Инвестициялық жобаны іске асырғаннан кейін, шығарылған өнімнің өткізілу нарығын талдау, яғни каншалықты көлемде өнім шығару қажеттілігін талдау, жобаға керекті өнім нарықтарын талдау.
- ◆ Институционалдық талдау - бұл инвестициялық жобаны іске асырудың негізгі ортасын бағалау. Осы ортаны мемлекеттік мекемелердің талабына сай жүргізу;
- ◆ Әлеуметтік талдауды жүзеге асыру – бұл инвестициялық жобаның жергілікті тұрғындарға әсерін анықтау.
- ◆ Қоршаған ортаны талдауды жүргізу -инвестициялық жобаның қоршаған ортаға тигізген әсерін экспертиза негізінде анықтау және ондай кері әсерлерді болғызбау тәсілдерін зерттеу.
- ◆ Экономикалық талдауды жүзеге асыру.

Инвестициялық жобалардың тиімділігін анықтау және бағалау, заң негізінде тікелей жауап беретін инвесторлар жүргізеді. Қазақстан Республикасында инвестициялық жобалардың тиімділігін анықтаудың әдіснамасы мен тәсілдері, меншіктік түріне қарамастан, инвестициялық жобалардың тиімділігін анықтау және оларды қаржыландыруға тандап алу жайлы әдістемелік нұсқауларды қолдану арқылы негізделеді. Осы әдістемелік нұсқауларға байланысты инвестициялық жобалардың экономикалық тиімділігін бағалау жүргізіледі. Экономикалық тиімділік инвестициялық жобаны іске асыруға байланысты кеткен шығындар мен соңғы нәтижелерді есептеуде қолданылады.

Коммерциялық тиімділік - қатысушылар үшін инвестициялық жобаны іске асырудың қаржылық нәтижелерін сипаттайды. Бюджеттік тиімділік - инвестициялық жобаны іске асырудан түскен қаржылық түсімдердің жергілікті және аймақтық бюджетке түсімдерін белгілейді.

Инвестициялық жобалардың тиімділігі белгіленген көрсеткіштер жүйесімен жүзеге асырылады. Бұл көрсеткіштерге жатады:

- ◆ Таза дисконтталған құн немесе таза дисконтталған табыс(Тдт);
- ◆ Инвестициялардың рентабелділігі, табыс индексі (Ри) ;
- ◆ Табыстың ішкі нормасы (Тін);
- ◆ Өтелу мерзімі (Өм).

Осы көрсеткіштермен қатар табыстың жай нормасы, капитал беру, шығындардың интегралдық тиімділігі көрсетуіштері де есептеледі.

Кәсіпорында инвестициялық жобаның тиімділігін көрсету үшін төмендегідей істер жүргізіледі:

Сурет 3. Инвестициялық жоба тиімділігін есептеу жолдары.

Ең маңызды көрсеткіштерге мыналар жатады:

1) күрделі салымдардың жалпы экономикалық тиімділігінің арақатынасы

$$E = P / K \quad (1)$$

мұнда P - жылдық пайда;

K - күрделі салымдар;

2) өтеу мерзімі

$$T = K / P \quad (2)$$

Өтемділік мерзімі инвестициялық шығындарды толық өтеу үшін талап етілетін жылдардың күтілетін санын білдіреді.

3) төмендетілген шығындарды азайту негізінде салыстырмалы экономикалық тиімділік көрсеткіші,

$$P3 = C + EN \cdot K, \quad (3)$$

мұнда C - бірдей нұсқа бойынша ағымдағы шығындар (шығындар);

EN - күрделі салымдардың тиімділігінің нормативтік коэффициенті;

K - әр нұсқа үшін күрделі салымдар.

Табыстың таза дисконтталған құнының әдісі жобаларды жіктеуге және инвестициялық жобаға кірістердің ағымдағы құнына дейін төмендетілген шығындарды салыстыру негізінде шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді.

Жобаның экономикалық мазмұнына сәйкес кірістілік, яғни рентабельділік мөлшерлемесі инвестицияның бірлігіне активтердің өсуін көрсетеді. Егер индекс бірден үлкен болса, онда инвестициялық жобаның табыстың таза дисконтталған ағымдағы құны бар.

Жобаны қайтарудың ішкі нормасы (ЖҚІН) жобадан төмендетілген кіріс сомасына инвестициялардың (құнының) құнына тең есеп айырысу мөлшерлемесін білдіреді. КТҚ кірістің таза ағымдағы құнының нөлдік мәнін береді. ЖҚІН -ны пайдалана отырып, инвестициялық жобаларды бағалау, жобалардың үзіліссіз қалатын дисконттау мөлшерінің максималды мәнін анықтауға болады.

Инвестициялық жобаның кірістіліктің өзгеру коэффициенті (ИКӨК) қайталанатын ақша ағымдары болған жағдайда жобаның ішкі кірістілік мөлшерлемесінің айтарлықтай жетіспеушілігін жоюға мүмкіндік береді. Осындай қайталанатын ағымдардың мысалы бірнеше жылдар бойы

бөліп-бөліп сатып алу немесе құрылысты сатып алу арқылы жылжымайтын мүлікке инвестициялар салуды айтуға болады.

Инвестицияның өзіндік мәні болашақта және үлкен көлемде алу үшін ағымдағы кіріс алудан бас тарту болып табылады. Мұндай шешім тек негізгі болжамдарды растауға болатын сенімді ақпаратқа негізделуі тиіс: инвестицияларды толық көлемде өтеу керек, ал инвестициялық жобаның нәтижесі ретінде алынатын пайда өте тиімді болуы тиіс, бұл жағдайда инвестор тәуекелдерді өтеу үшін жұмыстанады.

Инвестициялық жобаның коммерциялық тиімділігін анықтау кезінде инвестордың -инвестициялық және операциялық іс -әрекеттен болған, ақша қаражатының құйылымы мен шығысының арасындағы айырма анықталады. Нақты ақшалардың сальдосы –инвестициялық жобаны іске асыру уақытындағы, барлық үш бірдей (инвестициялық, операциялық, қаржылық) іс -әрекеттен болған ақша қаражаттарының салынуы мен шығуының арасындағы айырма анықталады.

Инвестициялық жобаның коммерциялық тиімділігін анықтау кезінде инвестордың -инвестициялық және операциялық іс -әрекеттен болған, ақша қаражатының құйылымы мен шығысының арасындағы айырма анықталады. Нақты ақшалардың сальдосы –инвестициялық жобаны іске асыру уақытындағы, барлық үш бірдей (инвестициялық, операциялық, қаржылық) іс -әрекеттен болған ақша қаражаттарының салынуы мен шығуының арасындағы айырма анықталады.

Инвестициялық жобаның коммерциялық тиімділігін қосымша бағалау үшін, қарызды толық өтеу мерзімі және инвестициялық жобалардың жалпы деңгейіндегі инвестициялық жобаға қатысушылардың үлесі есептелінеді.

Қарызды толық өтеу мерзімі, инвестициялық жобаны іске асыруда несие мен қарызға алған қаражаттар болған жағдайда ғана есептелінеді.

Экономикалық тиімділіктің көрсеткіштерін кәсіпорын бойынша есептегенде инвестициялық инвестициялық жобаның нәтижелеріне мыналар кіреді:

- ◆ Соңғы өндірістік нәтижелер, жобалау барысында қатысушылар берген мүліктер мен интеллектуалдық меншікті сатудан түскен түсімдер;
- ◆ Күтілетін әлеуметтік және экологиялық нәтижелер;
- ◆ Күтілетін тікелей қаржылық нәтижелер;
- ◆ шетелдердің, банкілер мен кәсіпорындардың борыштары мен несиелері.

Құндық өлшем бірлігіне кірмейтін әлеуметтік, экономикалық саяси және басқа да нәтижелер кәсіпорын тиімділігінің қосымша көрсеткіштері ретінде саналады және инвестициялық жобаны қабылдау жайлы шешім қабылдағанда есептеледі. Қазіргі уақытта тікелей инвестициялық жобалардың басылымдылық маңызы кеңейіп келеді. Инвестициялық жобалардың бірқатар бөлігі жаңа технологияны

сатып алуға және өндіріске енгізуге жұмсалуды қажет. Бұл жерде екі түрлі қиындықтарды айта кету керек: біріншіден, шетел технологиясын жаппай сатып алу өз елімізде техникалық қарқынның төмендеуіне әкеліп соқтырады.

Экономиканың қай саласында болсын кәсіпорын қызметі қаржысыз дамымайды. Оны іздеу, толықтыру мүмкіндіктері түрліше қиындықтар кездестіруде. Кәсіпорын экономикасын дамытуда ішкі қаржының маңызды екені белгілі, бірақ, ол жеткіліксіз болып отыр. Осыған байланысты шетел қаржыларын тарту басты мақсатқа айналуда. Кәзіргі уақыттарда шетелдік инвестицияларды тиімді пайдалану жолдары тұрақты іске айнала бастады. Қазақстандағы инвестиция туралы саясат шетел капиталын көбірек тартуға бағытталған.

Инвестициялық саясатты дұрыс жүзеге асыру, кәсіпорындардың дамуына жағдай жасау, республикамыздың тұрғындарын жұмысқа орналастырумен, олардың қал-ахуалының жақсаруымен тікелей байланысты. Қазақстандық өнімді шығаруға, өндірісті дамытуға керекті инвестиция табу - әр бір кәсіпорын дәрежесін көтереді, өңірлерде жұмысқа орналасуға мүмкіндік туады.

Бақылау сұрақтары:

1. Өнеркәсіптік кәсіпорынның инвестициялық саясаттың міндеттері мен принциптерін сипаттау.
2. Қазақстандағы инвестициялық жағдайды анықтау.
3. Кәсіпорын өндірісін инвестициялау жобалары, тиімділігін анықтау.
4. Инновацияның қалыптасу мәні мен оның кәсіпорында жіктелуін анықтау.

Әдебиеттер: 1/2/3/4/5/6/9/12/10/,/13/27.

Тақырып 7. Өнімді өндіру және өткізу шығындары

7.1 Өнімнің өзіндік құны туралы ұғым, экономикалық маңызы, түрлері

Өнім шығару немесе қызмет көрсетуі құндылығы кәсіпорынның экономикасының даму деңгейіне айтарлықтай әсер ететін тиісті ресурстық қамтамасыз етуді білдіреді. Сондықтан әрбір кәсіпорын тауарлардың (жұмыстардың, қызметтердің) қанша тұратындығын білуі керек. Бұл фактор әсіресе кәзіргі экономика жағдайында өте маңызды, өйткені өндіріс шығындарының деңгейі кәсіпорынның, оның экономикасының бәсекеге қабілеттілігіне әсер етеді.

Кәсіпорынның өндірістік-шаруашылық қызметін жүзеге асыру, өнім өндіру немесе өндірістік қызметті орындау, оны өткізу үдерісінде кететін шығындарды анықтау кәсіпорынның шарушылық жүргізудегі тиімділігінің арттыру факторларының бірі болып саналады.

Өнімнің өзіндік құны өнеркәсіптік кәсіпорындарының маңызды экономикалық көрсеткіштерінің бірі болып табылады, олар өндірістің өнімдерінің өндірумен және сатумен байланысты кәсіпорынның барлық шығындарын айқындайды. Шығындар компанияның өз өнімдерінің шығаратын құнын көрсетеді.

Өнімнің өзіндік құны – бұл кәсіпорынның өнім өндіру және өткізуге жұмсалған шығындардың ақшалай түріндегі көрінісі. Кәсіпорында өнімнің өзіндік құны келесідей шығындарды қамтиды:

- 1) Материалдық шығындар;
- 2) Еңбекақы шығындары;
- 3) Амортизациялық төлемдер;
- 4) Басқалай шығындар.

Өнімнің өзіндік құны кәсіпорынның барлық ресурстары бойынша шығындарын қамтитын кешенді көрсеткіші. Материалдық шығындар айналым қорының шығындарын, еңбекақы шығындары кәсіпорын персоналының еңбек төлемдерін, амортизациялық төлемдер негізгі капитал мен материалдық емес активтердің шығындарын қамтиды.

Өнімнің өзіндік құнның экономикалық мазмұны- жұмсалған шығындардың орнын толтыру және соның есебінен өндірілетін барлық элементтердегі жай жұмыс күштерін қамтамасыз ету. Сонымен бірге, кәсіпорынның өзіндік құнының маңызды элементтері: амортизация, жұмсалған материалдық ресурстардың құны, еңбекақы – бұл шығындардың басты статьялары.

Сол сияқты, кәсіпорын бір мезгілде басқа да шығындарды іске асырады: өздерінің қызметкерлеріне сыйлық, банктік несие процент төлеу, әлеуметтік объектілерді ұстау, бюджеттен тыс қорларға аударымдарды жасау – бұл шығындар кәсіпорынның қосымша шығындарын құрайды.

Есепке алынатын шығындар көлеміне қарай өнімнің өзіндік құнының үш түрі ерекшеленеді:

- ❖ цехтағы өндіріс шығындарын, оның ішінде өндірістің тікелей материалдық шығындарын, цех жабдықтарын арзандатуды, цехтың негізгі өндірістік қызметкерлерінің жалақысын, әлеуметтік

аударымдарды, цехтың жабдықтарын ұстауға және пайдалануға арналған шығындарды, жалпы цехтық шығындарын қамтитын цехтың құны;

❖ өндірістік шығындар (дайын өнімнің өзіндік құны) цехтың құнына қосымша зауыттық шығындарды (әкімшілік, басқару және жалпы бизнес шығындарын) және қосалқы өндіріс шығындарын қамтиды;

❖ сатылатын тауарлардың жалпы құны немесе өнімнің толық құны, өнімнің (жұмыстардың, қызметтердің) өндірістік шығындарын және оны жүзеге асыру шығындарын (бизнес шығындары, өндірістік емес шығындар) біріктіретін көрсеткіш болып табылады.

Бұдан басқа, жоспарланған және нақты шығындарды бөліп көрсетуге болады. Жоспарланған шығындар осы кезеңде жоспарланған шығыстар мен басқа жоспарланған көрсеткіштерге негізделген жоспарлау жылының басында анықталады. Нақты шығындар есеп беру кезеңінің соңында нақты өндірістік шығындар туралы есептік деректер негізінде анықталады. Жоспарланған шығындар және іс жүзіндегі шығындар бірдей әдіспен және шығын көрсеткіштерін салыстыру және талдау үшін қажетті есептеуіштермен анықталады.

Өнімнің өзіндік құнының өзгеру динамикасын және деңгейін талдау үшін бірқатар көрсеткіштер пайдаланылады. Оларға мыналар жатады: өндірістің өзіндік құны, сатылған өнім және тауардың өзіндік құны, 1 теңге тауарлық өнімге жұмсалатын шығындар.

Өндірістік шығындардың құны – біріңғай экономикалық элементтері бойынша кәсіпорынның өндірістік қызметінің барлық шығындарын көрсететін жалпы көрсеткіш. Бұл, ең алдымен, тауарлық және жалпы өнімді шығарумен байланысты негізгі және қосалқы өнімнің барлық шығындарын көрсетеді; екіншіден, өнеркәсіптік емес сипаттағы жұмыстардың (құрылыс, көлік, зерттеу және жобалау және т.б.) жұмыстары мен қызметтері бойынша шығындар; үшіншіден, олардың өтемақы көзіне қарамастан жаңа өнімдерді өндіруді игеру құны. Бұл шығындар, әдетте, ішкі айналымды есептемегенде есептеледі.

Тауар өнімдерінің өзіндік құнына шығындар баптарын есептеу тұрғысынан тауар өнімдерін өндіруге және сатуға кеткен кәсіпорынның барлық шығындары кіреді

Салыстырмалы тауарлық өнімдердің өзіндік құнын төмендету индикаторы ұзақ уақыт бойы шығындардың өзгеруін уақытша тұрақты өнімнің ауқымы бар кәсіпорындардағы салыстырмалы көлемде және тауарлық өнім құрылымында талдау үшін пайдаланылады.

7.2 Кәсіпорын бойынша шығындардың жіктелуі

Өнеркәсіп өндірісінің шығындары негізгі экономикалық элементтер мен шығын баптары бойынша жоспарланады және есепке алынады.

Негізгі экономикалық элементтерді топтастыру кәсіпорынның материалдық ресурстардағы жалпы қажеттіліктерін, негізгі құралдардың

құнсыздану мөлшерін, еңбек шығындарын және кәсіпорынның басқа да ақшалай шығындарын айқындайтын өндіріс құнын бағалауға мүмкіндік береді. Өнеркәсіпте экономикалық элементтер бойынша шығындарды келесідей топтайды:

- шикізат пен негізгі материалдар;
- қосалқы материалдар;
- отын (сырттан);
- энергия (сырттан);
- негізгі құралдардың амортизациясы;
- еңбекақы;
- әлеуметтік қамтамасыз ету жарналары;
- элементтерге бөлінбеген өзге де шығындар.

Кәсіпорында экономикалық элементтер бойынша шығындарды есептеу негізінде өндірістік шығындар сметасы құрылады.

Жеке экономикалық элементтердің құнының жалпы құнына қатынасы өндірістің өзіндік құнының құрылымын анықтайды. Әр түрлі салаларда өндіріс шығындарының құрылымы өзгереді, бұл әр саланың нақты жағдайларына байланысты. Экономикалық элементтер бойынша шығындарды топтастыру кәсіпорынның материалдық және ақшалай шығындарын оларды белгілі бір өнім түрлеріне және басқа да экономикалық қажеттіліктерге бөлместен көрсетеді. Экономикалық элементтерге сәйкес, әдетте, өндірістің өзіндік құнын анықтау мүмкін емес.

Өнеркәсіпте негізгі шығындар элементтерінің келесідей калькуляциялық баптар номенклатурасы қолданылады:

Кесте 1. Калькуляциялық баптар номенклатурасы

№	Калькуляциялық баптардың атауы
1.	шикізат және негізгі материалдар
2.	жартылай фабрикаттар
3.	басқа мекеме орындаған өндірістік сипаттағы қызметтер
4.	технологиялық қажеттіліктерге арналған отын және энергия
5.	өндіріс қызметкерлерінің негізгі жалақысы
6.	өндіріс қызметкерлерінің қосалқы жалақысы
7.	әлеуметтік аударымдар
8.	жабдықты ұстауға және пайдалануға арналған шығындар
9.	цех шығындары
10.	жаңа өндірісті дайындау мен игеру шығыны
11.	жалпызауыттық шығындар
12.	өндірістен келген залал
13.	басқалай шығындар

Жоғарыда келтірілген жіктеуде алғашқы жеті шығын баптары тікелей жұмыс орнында жүзеге асырылады және әрбір өнімнің өзіндік құнына

тікелей жатқызылады. Барлық басқа баптар күрделі, техникалық қызмет көрсету мен өндірісті басқару шығындарын құрайды.

Жабдықтарды ұстауға және пайдалануға арналған шығындар техниканы және жабдықты ұстауға жұмсалатын шығындарды, жабдықтарды, цехтарды және құралдарды ағымдағы және күрделі жөндеумен, цехтарға бекітілген негізгі құралдардың құнсыздануын, төмен құнды және тез тозатын заттардың құнын және т.б. қамтиды.

«Жаңа өндірісті дайындау және игеру шығындары» бапы күрделі емес шығындарға жатады: технологияларды жетілдіру, жабдықтарды ауыстыру, арнайы құрал-жабдықтар мен жабдықтарды өндіру және т.б.

Цех шығындары негізгі өндірістік цехтарды басқару бойынша шығындарды қамтиды: цех қызметкерлерінің жалақысы, амортизациялық шығындар, ағымдағы жөндеу, жылыту, жарықтандыру, ғимараттар мен цехтарды тазалау, түгендеу және арзан құнды жалпы мақсаттағы бұйымдар және т.б.

Жалпызауыттық шығындар кәсіпорынның жалпы шаруашылық қажеттіліктерін басқару және жүргізу шығындарын жабуға бағытталған: жалпы өндірістік мақсаттарға ие басқару персоналы, ғимараттарды, аумақты, көлік және т.б. Өндірістік емес шығындар өнімді сатумен байланысты шығындарды (орау, тасымалдау, жарнама, тарату желісі, комиссиялар және т.б.), сондай-ақ әр түрлі аударымдар мен төлемдерді қамтиды.

Шығындарды калькуляциялық баптау бойынша топтастыру олардың шығындарын олардың орнына және мақсаттарына қарай көруге мүмкіндік береді, белгілі бір өнім түрлерін өндіретін және сататын кәсіпорында қанша тұратынын анықтайды. Шығынның баптарын жоспарлау және шығындарды есепке алу шығындардың осы деңгейіне әсер ететін факторлар әсерін анықтау үшін қажет, онда оны төмендету үшін шаралар жүргізу керек.

Өнімнің өзіндік құнына қосылған кәсіпорындардың шығындары тікелей және жанама болып бөлінеді. Тікелей шығындар өнімдерді өндіруге тікелей байланысты шығындарды қамтиды және тікелей жеке түрлерімен ескеріледі: негізгі материалдардың құны, технологиялық қажеттіліктерге арналған отын және энергия, негізгі өндірістік шығындардың жалақысы және т.б. Жанама шығындар тікелей мүмкін емес немесе тікелей емес өнімнің белгілі бір түрлерінің өзіндік құнына қатысты: цехтық шығындар, зауыттық, жабдықты ұстау және пайдалану.

Өндірістің көптеген салаларында цехтық және жалпызауыттық шығындарды өндірістің белгілі бір түрлерінің өзіндік құнына және техниканы ұстауға және пайдалануға арналған шығындардың мөлшеріне пропорционалды түрде бөлу арқылы енгізіледі.

Кәсіпорында шығындарды тұрақты және ауыспалы шығындарға бөлу тәжірибелік маңызды орын алады. Тұрақты шығындар белгілі бір кезеңдегі уақыт ішінде құны өнімді өндіру және оны сатудың мөлшеріне, құрылымына тікелей тәуелді болмайды. Тұрақты шығындарға

жататындар: міндетті заемдардың амортизациясы , сақтандыру жарналары және т.б.

Ауыспалы шығындар – бұл осы кездегі уақытта өнімді өндірудің мөлшеріне және сатылуына тәуелді болатын шығындар. Мысалы, еңбекақы шығындары, шикізаттар, отын, энергия, көлік қызметі және т.б.

Шығындар құрамы бойынша қарапайым және кешенді деп бөлінеді.

Қарапайым шығындар бір элементтен - материалдан, жалақыдан, амортизациядан және тағы басқалардан тұрады. Бұл шығындар, олардың шыққан жеріне және мақсатына қарамастан, әр түрлі құрамдас бөліктерге бөлінбейді.

Кешенді шығындар деп персоналдың жалақысын, ғимараттардың құнсыздануын және басқа да біртекті шығындарды қамтитын цехтар мен зауыттық шығындар сияқты бірнеше элементтерден тұратын шығындарды атайды.

Шығындар экономикалық және бухгалтерлік болып жіктеледі. Экономикалық шығындар деп кәсіпорынның ресурстарды пайдаланылғаны үшін жеткізушілерге төлейтін төлемдерінің барлық түрлерін айтады.

Сыртқы шығындар - бұл ресурстарды жеткізушілерге ақшалай түріндегі төлемдері, шикізаттар төлемдері, материалдар, отын, еңбекақы , тозуды есептеу және т.б. Бұл топтағы шығындар бухгалтерлік шығындарға жатады.

Отандық кәсіпорындардың жұмыс істеуіне жұмсалған шығындарды өндірістік және өндірістік емес шығындарға бөледі.

Өндірістік өзіндік құнға тек қана өндіріске жұмсалған шығындарды жатқызады.

Өндірістік емес шығындар өнімнің сатылу процесін қамтамасыз ету үшін және кәсіпорынның экономикалық бірлік ретінде жұмыс істеуі үшін пайдаланылады және өнім сатылымынан түскен пайданы азайту үшін тікелей есептен шығарылады.

Шығындарды бақылау жүйесін қамтамасыз ету үшін олар бақыланатын және бақыланбайтын болып бөлінеді

Бақыланатын шығындар - бұл басқару субъектілері тарапынан бақылауға болатын шығындар. Құрамы бойынша олар реттелетіндерден ерекшеленеді, себебі олар нысаналы сипатқа ие және кейбір жеке шығындармен шектелуі мүмкін. Мысалы, кәсіпорында кәсіпорынның барлық бөлімшелерінде орналасқан жабдықтарды жөндеу үшін қосалқы бөлшектерді тұтынуды бақылау қажет.

Бақыланбайтын шығындар - басқару субъектілерінің қызметіне байланысты емес шығындар. Мысалы, отын-энергетикалық ресурстар бағасының өзгеруі және т.б.

Кәсіпорынның шығындарын бақылау жүйесі тиімді болу үшін, шығындардың қалыптасуы, шығыстарды жіктеу үшін жауапкершілік

орталықтарын анықтау керек, содан кейін басқару шығындарын есепке алу жүйесін пайдалану керек.

Өнімнің жекелеген түрлерінің құны өндірістің өзіндік құны мен өндірістің бірлігіне сату көлемін көрсететін шығын калькуляциясын дайындау арқылы анықталады. Шығындардың калькуляциясы өнеркәсіптік салада қабылданған шығындардың баптары бойынша жасалады. Өнім калькуляциясы өнімнің толық өзіндік құнын, бір өнімге шаққандағы құнын анықтау мақсатында құрылады. Өнімнің немесе өндірістік қызметтің әр түріне жеке жасақталатын құжат. Калькуляциялаудың үш түрі бар: жоспарлы, нормативті және есепті.

Жоспарланған калькуляцияда шығындар жеке баптар бойынша шығындарды есептеу арқылы анықталады, ал нормативті калькуляцияда шығындар құнын - кәсіпорында қолданылатын нормалар бойынша есептейді. Демек, ұйымдық және техникалық шаралардың нәтижесінде нормативтен төмен болмауы үшін, оны ай сайын қайта қарайды. Есепті калькуляцияда шығындар баптары есептік деректер негізінде жасалады және өнімнің өзіндік құны бойынша жоспардың орындалуын тексеруге мүмкіндік беретін өнімнің нақты құнын көрсетеді.

Өндірістік кәсіпорындарда шығындарды калькуляциялаудың және өндіріс шығындарын есепке алудың үш негізгі әдісі бар: тапсырыстық, көлденең және нормативтік.

Калькуляциялаудың тапсырыстық әдісі жеке және кішігірім өндірісте, сондай-ақ жөндеу және эксперименталды жұмыстың құнын есептеу үшін жиі пайдаланылады. Бұл әдіс өндіріс шығындарын өнімге немесе өнім тобына тапсырыстар бойынша есепке алынады. Тапсырыстың нақты құны осы тапсырыстың барлық шығындарын қорытындылай отырып, осы бапқа жататын өнімді немесе бұйымдарды өндіру аяқталғаннан кейін анықталады.

Өнімнің бірлігіне шығындарды есептеу үшін шығындардың баптары бойынша жалпы құны өндірілген өнім көлеміне бөлінеді.

Шығынды калькуляциялаудың көлденең әдістемесі өндірістің бастапқы материалы мен өңдеу сипаты бойынша біртекті болып табылатын қысқа, бірақ толық технологиялық циклмен жаппай өндіруде қолданылады. Бұл әдіс бойынша шығындарды есепке алу өндірістік процестің кезеңдерінде (кезеңдерінде) жүзеге асырылады.

Калькуляциялаудың нормативтік әдісі ең прогрессивті болып табылады, өйткені ол өндірістік процестің барысын күнделікті бақылауға, өндіріс шығындарын төмендету бойынша міндеттерді іске асыруға мүмкіндік береді. Бұл жағдайда өндіріс шығындары екі бөлікке бөлінеді: шығындар нормалар шегінде және тұтыну нормаларынан ауытқулар. Лимиттегі барлық шығындар жеке тапсырыстар үшін топтастырусыз есептеледі. Белгіленген нормалардан ауытқулар олардың себептері мен кателіктері ескеріледі, бұл ауытқулар себептерін дереу талдауға, оларды ескертуге мүмкіндік береді.

7.3 Мұнайгаз өнеркәсібі саласында шығындарды есептеу жолдары

Мұнайгазды өндірудің алғашқы кезеңі геологиялық барлау жұмыстарынан басталады. Барлау мен өндіруге жұмсалған шығындар - ақшалай нысанда көрсетілген жұмысты (өндірісті) орындау үшін геологиялық барлау кәсіпорындарының тікелей шығындары. Сметалық құны техникалық жобаның негізінде ағымдағы ставкалар мен тарифтер бойынша есептеледі. Геологиялық барлау өндірісінің бағдарламасы анықталған құны бойынша анықталады, геологиялық барлау кәсіпорындарының өндірістік-шаруашылық қызметін сипаттайтын көптеген техникалық және экономикалық көрсеткіштерді есептеу үшін бастапқы деректер анықталады (еңбек өнімділігі, тіркелген және айналым қаражатын пайдалану және т.б.).

Жоспарланған шығындар жоспарланған жинақ сомасының болжамды құнын және осы кезеңде геологиялық барлау құны жоспарланған азайтылған сомадан аз. Нақты құны геологиялық барлау компаниясының нақты жұмыс көлемін өндіру үшін нақты шығындарын сипаттайды.

Мұнай мен газды барлауға жұмсалған шығындарға мыналар жатады: өндіріс қызметкерлері мен инженерлік-техникалық қызметкерлердің жалақысы және олар үшін төлемдер; далалық жәрдемақы; материалдар мен электр энергиясының құны; негізгі құралдардың амортизациясы; аз бағалы және тозған заттардың құны; өзге коммуналдық-қосалқы өндіріс қызметтері және тараптан; көлік шығындары; өндірісті басқару мен ұстау шығындары.

Барлаудың өзіндік құны барлаудың жеке түрлері - геологиялық іздестіру, геофизикалық жұмыстар, мұнай мен газды терең (барлау және барлау) бұрғылаумен қалыптасады. Өз кезегінде жұмыстың әрбір түрінің құны жұмыс түрлерінің өзіндік құнынан алынады.

Геологиялық барлау құны мұнай және газ барлау кәсіпорындарының жұмыс сапасының әсерінен, сондай-ақ географиялық орналасуы мен оның тау-кен және геологиялық жағдайына байланысты қалыптасады. Құрамы мен құны құрылымы мұнай мен газды барлаудың әр түрлі түрлері үшін бірдей емес. Осылайша, геологиялық барлаудың әдістерінің құрылымы терең барлау бұрғылаудың өзіндік құнынан айтарлықтай ерекшеленеді. Техникалық жабдықтардың өсуі, неғұрлым озық және, тиісінше, қымбат тұратын жабдықты пайдалану амортизациялық аударымдарды геологиялық барлаудың өзіндік құнының құрылымында айтарлықтай үлесті анықтайды. Геологиялық барлау кәсіпорындарының шығындарында материалдар мен электр қуатының құны маңызды орын алады. Геологиялық-барлау жұмыстарының өзіндік құнының құрылымында тасымалдаудың өзіндік құны бар, оның үлесі жаңа, жету қиын аумақтарды дамытуға байланысты артады.

Терең барлау бұрғылау мұнай мен газды барлаудың ең қымбат түрі. Іздестіру-барлау бұрғылау кезінде шығындар уақытқа тәуелді бұрғылауға және бұрғылау көлемінен, дәлірек ұңғыманың тереңдігінен бөлінді. Бұрғылау жұмыстарының құны негізінен табиғи факторларға тәуелді. Оның деңгейіне бұрғылау тереңдігі, геологиялық жағдайлары, жұмыс істеу аумағы, бұрғылау мақсаты және т.б. әсер етеді. Геологиялық-климаттық бұрғылау жағдайының күрделенуі дайындық және құрылыс-монтаж жұмыстарына, сондай-ақ көлік шығындарына жоғары баға әкеледі.

Шығын деңгейіне әсер ететін факторлар техникалық, технологиялық және экономикалық жағдайлар, сондай-ақ геологиялық барлау және геологиялық барлау жұмыстарына жұмсалатын шығыстардың өзгеруін тудыратын жұмыстарды орындаудың нақты шарттары ретінде түсініледі.

Барлауға жұмсалатын шығындарға айтарлықтай әсер ететін негізгі факторларға мыналар жатады:

- жаңа өндірістерді енгізу және қолданыстағы өндірістік активтерді жаңғырту, сондай-ақ бұрғылау ұңғымаларын бұрғылауға арналған озық технологияларды енгізу, тұрақты биттерді құру және енгізу, геологиялық және табиғи жағдайларға сәйкес қалыпты диапазондағы бұрғылау қондырғысын пайдалану;
- геологиялық барлаудың кезеңдері мен қосалқы кезеңдері бойынша белгіленген реттілігін қатаң сақтау. Барлау кезеңінің бас схемасынан кез-келген сатылар немесе қосалқы бөлшектерді алып тастауға тек кейбір жағдайларда объектінің ерекше табиғи жағдайларына байланысты рұқсат етіледі. Белгіленген қойылымды сақтай отырып, объектіні алдыңғы кезеңде оң баға алған жағдайда, қымбатырақ егжей-тегжейлі зерттеулер жүргізіледі;
- геологиялық нәтижелерге және шығындар мөлшеріне байланысты геологиялық барлау жұмыстарын жүргізудің сенімді әдісі қажет;
- геологиялық тапсырма сапасын жақсарту, технологиялық тәртіпті нығайту және қатаң сапаны бақылауды орнату;
- геологиялық барлау жобасының сапасын жақсарту, жобалар ең аз еңбек және материалдық шығындармен геологиялық тапсырманы орындауға мүмкіндік беретін ең үнемді нұсқаларды негіздеуі тиіс;
- геологиялық барлаудың аумақтық жерінде жылжу;
- барлау кәсіпорындарын жеткізуді ұйымдастыруды жетілдіру;
- қоршаған орта жағдайындағы өзгерістер;
- материалдық ресурстар бағасының деңгейін және жалақы деңгейін өзгерту.

Келесі кезең бұрғылау жұмыстары. Ұңғымаларды салу құнын қалыптастыру бұрғылау жұмыстарының толық спектрін көрсетеді. Бұл шығындардың артуының кезекті сатыларының сериясы, олардың әрқайсысы ұңғыма құрылысының келесі кезеңіне сәйкес келеді.

Бірінші кезең ұңғымаларды салу бойынша дайындық жұмыстарының шығындарын біріктіреді. Екінші кезең мұнара және үсті-үстіңгі құрылыстардың құрылысы мен бұрғылау жабдығын орнатуымен байланысты. Үшінші кезең ұңғыманы бұрғылауға жұмсалатын шығынды біріктіреді, бұл ұңғыманың тереңдігіне, ену жағдайына және т.б. байланысты. Төртінші кезеңде қабаттардың сегрегациясы (құдықты бекіту және цементтеу) бойынша шығындар қарастырылған.

Бесінші кезең мұнай мен газ ағынын сынаумен байланысты. Бұл шығыстардың ауытқу шектері сыналатын объектілердің санына, сынақ әдістеріне және басқа да факторларға байланысты маңызды. Алтыншы кезеңде жабдықтарды және мұнараларды бөлшектеу құны қарастырылған.

Ұңғымаларды бұрғылау жұмыстарында, ұңғымаларды салудың болжамды құнын, ену көрсеткішінің жоспарлы сметалық құнын және ену көрсеткішінің нақты құнын ерекшелендіреді. Ұңғыманың сметалық құнын анықтау үшін алты болжамды қаржы есептемесі және жиынтық бағалау есептеледі. Енгізудің бір метрге есептелген шығын бағасы бұрғылау жылдамдығының өзгеру коэффициенттерінің және ұңғыманың тереңдігінің сметалық құнын түзету жолымен есептеледі. Ұңғымаларды салу құны жобаланған жинақталған сомаға және жоспарланған жинақтардың стандарттарынан асып түсетін табыстың мөлшеріне қарай олардың болжамды құнынан аз.

Ұңғыманы салу құнының деңгейі мен құрылымы бір мезгілде факторлардың жиынтығы - геологиялық, экономикалық-географиялық жағдайлар, өндірістің техникалық және ұйымдастырушылық деңгейіне әсер етеді. Бұрғылау жұмыстарының техникалық және экономикалық көрсеткіштеріне әсер ететін экономикалық және географиялық жағдайларға топография, климат, суды басқару шарттары, мекендейтін аумақтар, тұрғындардың тығыздығы, көлікті дамыту, энергиямен жабдықтау және т.б. жатады.

Шығындардың төмендеуінің негізгі жолдары - бұрғылау жабдығын және технологиясын жетілдіру, өндіріс пен еңбекті ұйымдастыру. Мұнай және газ ұңғымаларын бұрғылау материалдық-интенсивті өндіріс болып табылатындықтан, өнімді үнемдеу және материалдық шығындарды төмендетудің негізгі бағыттары: ұңғымаларды жобалауды жеңілдету және жеңілдету, бұрғылау жұмыстарының озық әдістерін енгізу, ұңғыларды бұрғылауды ұтымды пайдалану, бұрғылау ерітінділерін дайындау және қолдануды жетілдіру, бұрғылау ұңғымаларын, білім тестерлері және т.б.

Барлау ұңғымаларын салу құны бойынша, шығындардың негізгі бөлігі (шамамен 70%) ұңғымалық сымдық процесте тікелей байланысты. Бұрғылауға жұмсалатын шығындардың ішінен айтарлықтай бөлігі материалмен есепке алынады, оның жартысынан көбі корпусқа жұмсалады, бұрғылау жабдығын және құрал-саймандарын, көлік шығындарын жұмсайды. Осы шығындар бойынша көпшілігі уақытқа байланысты - бұрғылау жабдығы мен құрал-саймандарды, арнайы құралдарды, жоғары вольтты желіні ұстап тұруды, кейбір материалдардың құнын, қосалқы өндіріс қызметтерінің бір бөлігін және т.б. пайдалану шығындарына байланысты.

Жекелеген учаскелер мен мақсаттар үшін терең барлау бұрғылау құнын айтарлықтай өзгереді, бірақ барлық жағдайда уақытқа тәуелді шығындар басым болады. Сондықтан, бұрғылау құнын төмендетудің негізгі тәсілі - бұрғылау жылдамдығын арттыру, бұл шығындарды азайту. Сонымен бірге, шығындардың бір бөлігі бұрғылау көлеміне байланысты - корпус, бит, цемент, бұрғылау құбырларының тозуы. Бұл шығындарды құралдың қызмет ету мерзімін ұзарту, жақсы жобалауды жеңілдету және ұңғымалар мен колонналардың диаметрін азайту арқылы азайтылуы мүмкін.

Мұнай мен газды өндіру құнын қалыптастыру органикалық түрде геологиялық барлау, кен орындарын игеру, ұңғымаларды пайдалану және далалық жұмыстардың күрделі және алуан түрлі процестерімен байланысты. Мұнай кен орындарын игеру және пайдалану ұзақ уақытқа созылады және

резервуардағы сұйықтықтарды және газды ұңғымаларды бұрғылауды, ұңғымалардың түбіне дейін көтеруді, ұңғыманың беткі жағындағы көтеру сұйықтықтарын басқаруға, ұңғымалардан мұнай жинау орындарына дейін мұнай мен тұтынушыларды жеткізу пункттеріне дейін жеткізуді қамтиды.

Мұнай мен газды өндіру құнын қалыптастырудың маңызды ерекшеліктері мұнай мен ілеспе газды бір мезгілде өндіру және ұңғымаларды пайдаланудың әртүрлі әдістерін пайдалану болып табылады - ағынды, компрессор, терең сорғы. Мұнай және газ кен орындарын игерудің және пайдаланудың техникалық және экономикалық ерекшеліктері мұнай мен газ өндіруге жұмсалатын шығыстардың түрлерін анықтайды.

Мұнай мен газды өндірудің өзіндік құнын анықтау жолдары:

1. Мұнайды алу энергиясының құны. Ұңғыманы тереңдете отырып, бұл шығындар сорғы қондырғыларын және топтық қозғалтқыштарды жүргізу үшін пайдаланылатын энергияның (электр энергиясы, ішкі жану қозғалтқыштарының энергиясы, бу), сондай-ақ компрессордың жұмысында - ұңғымаға сығылған ауамен немесе газмен байланысты.

2. Су қоймасына жасанды әсер ету шығындары тұтастай плиталарға әсер ету арқылы мұнай өндіруді жандандыру жөніндегі шараларды жүзеге асырумен байланысты. Олар цехта резервуар қысымын, элеуметтік сақтандыру жарналарын, инъекциялық судың құнын, сырттан қысылған ауаны немесе газды құнын, ұңғымалардың құнсыздануын және басқа да негізгі құралдарды және басқа да шығыстарды ұстау үшін жұмыс істейтін қызметкерлердің жалақысынан тұрады.

3. Өндіріс қызметкерлерінің жалақысы. Бұл бапта мұнай, газ және бақылау ұңғымаларын ұстаумен тікелей байланысты өндірістік және инженерлік-техникалық қызметтердің (мұнай және газ өндіру операторлары, қысым өлшеу және т.б.) иелігінде өндіріс қызметкерлерінің жалақысы бар. Бұл бапқа технологиялық инженерлер мен техникалық қызметкерлердің жалақысы да қолданылады.

4. Элеуметтік сақтандыру бойынша шегерімдер негізгі және қосымша жалақы мөлшері нормаларымен айқындалады.

5. Элеуметтік сақтандыру бойынша шегерімдер негізгі және қосымша жалақы мөлшері нормаларымен айқындалады.

6. Ұңғымаларды амортизациялау. Бұл бапта мұнай, газ және бақылау ұңғымаларының баланстық құнынан тозу туралы айтылады.

7. Мұнайды технологиялық дайындауға жұмсалатын шығындарға мұнайды әртүрлі тәсілдермен дайындау шығыны жатады.

8. Өндірісті даярлауға және өндіруге жұмсалатын шығыстар жаңадан салынған аудандарда жаңа мұнай-газ өндірістік бөлімшелерін ұйымдастыру жөніндегі дайындық жұмыстарына арналған шығындардан тұрады.

9. Жабдықтарды ұстау мен пайдаланудың өзіндік құны технологиялық және энергетикалық жабдықтарды ұстап тұру және пайдалану шығындарын - құйылатын арматура, құбырлы құбырлар, сорғытқыштар, сорғы қондырғылары, өндіріс мұнаралары мен сөрелері, суға бататын электр сорғылары, сорғы қондырғылары мен топтық жетектер үшін электр

қозғалтқыштары , Теңіз трасасы. Бұл бапта жедел жабдықтардың жылжымалы және жөндеу цехының, электр жабдықтары мен электрмен жабдықтаудың жылжымалы және жөндеу цехтарының, сондай-ақ оффшорлық конструкцияларды ұстау мен жөндеу цехтарының шығындары қамтылған. Сол бапта ұңғымаларды жерасты жөндеу жұмыстарына жұмсалатын шығындар көрсетіледі.

10. Жалпы операциялық шығындарға жалпы өндірістік мақсаттағы өндіріс процестерін, қондырғыларын және жабдықтарын телемеханизациялау, жалпы мұнайгаз бөлімдерін ұстау, сондай-ақ жалпы өндірістік мақсаттарға арналған өзге де шығындар жатады.

Жоғарыда келтірілген шығын материалдары бойынша барлық шығындар жалпы өндірістік өнімді өндіру құны болып табылады. Бұл шығындарға қосымша мұнай мен газды өндіруге жұмсалатын шығындар қосылмаған. Мұнай өндірудің кен орындарының құнын айтарлықтай үлеспен шартты түрде белгіленген шығындар - ұңғымалардың және басқа да негізгі құралдардың құнсыздануы, цех пен кен орнының жалпы шығындары, жалақы, жабдықты әзірлеу және дайындау, техникалық қызмет көрсету және пайдалану шығындарымен сипатталады. Құрылымның бұл ерекшелігі шығындарды азайтуға мүмкіндік береді. негізінен мұнай мен газды өндірудің артуына байланысты.

Мұнай мен газды өндірудің өзіндік құнын төмендетудің негізгі жолдары - техникалық инновациялық әдістерді енгізу, өндірісті ұйымдастыру және еңбек өнімділігін арттыру, геологиялық барлау жұмыстарының сенімділігін арттыру, ұңғымалардың және мұнай-газ жабдықтарының ұзақ мерзімділігі. Мұнай және газ өндірісінің құнын төмендетудің маңызды жолдарының бірі материалдардың, отынның және энергияның құнын төмендету болып табылады. Материалдардың өзіндік құнын төмендету, атап айтқанда, мұнай қорларын көбейту мақсатында мұнай қоймаларына жасанды әсерді кеңейту және жақсарту арқылы жүзеге асырылады.

Технологияны оңтайландыру және өндірістік процестерді ұйымдастыруды жетілдіру - төмен кірістірілген ұңғымалардың мерзімді жұмысын кеңейту, жүктелмеген электр қозғалтқыштарды ауыстыру, терең ұңғымалық сорғылардың берілу жылдамдығын жоғарылату, сорғы қондырғыларын дұрыс теңестіру, төмен шығымды компрессорлық ұңғымаларды аз қуатты қарқынды ұңғыма сорғы әдісіне беру және т.б.

Электрмен жабдықтау жүйесін оңтайландыру, электр желілерін аса экономикалық кернеулерге ауыстыру, трансформаторлық қосалқы станцияларды жүктеу орталықтарын жақындату, электр станцияларының қуат коэффициентін арттыру, жүктемені төмендету кезінде трансформаторлардың бір бөлігін ажырату және т.б.

Мұнай мен газды өндіруге жұмсалатын шығынды қысқартудың маңызды көзі мұнай өнімдері мен басқа да негізгі құралдарды, әсіресе ұңғымаларды, мұнайды өндіруге және құбырларға арналған техниканы және жабдықтарды жоғары сапалы пайдалану болып табылады.

Барлау жұмыстарының тиімділігін арттыру, сондай-ақ жаңа мұнай және газ ресурстарын көбейтуге теңестірілетін мұнайдың өндірілуін ұлғайту, сайып келгенде, геологиялық барлау шығындарын азайтады, демек, мұнай мен газ құнын төмендетеді.

Мұнай өнімдерінің құны мұнай өңдеу саласын ерекшеленетін бірқатар ерекшеліктер жағдайында қалыптасады. Оларға өндірілген мұнай өнімдерінің диапазонының алуан түрлілігі, өндіріс процесінің үздіксіздігі, жекелеген, технологиялық өзара байланысты процестерді және олардың кешенді табиғатын пайдалану, тазарту процестерін химиялау кіреді. Мұнай өңдеу және мұнай-химия салаларындағы шығындар құрылымының ерекшелігі шикізат пен энергияның өзіндік құнының үлкен бөлігін құрайды, бұл мұнай өңдеудің жалпы шығындарының шамамен 90% құрайды. Мұнай өңдеу және мұнай-химия салаларының өндіріс құнының екінші ерекшелігі - айнымалы шығындар (85-90%).

Мұнай-химия өндірісінің өзіндік құны әр түрлі, себебі олар материалдық, энергетикалық және капиталдың қарқындылығымен ерекшеленеді. Көптеген полимерлердің өндірісі жоғары шикізат шығындарымен сипатталады. Мономерлер өндірісінде шикізаттың құны төмен, бірақ энергия, қосалқы материалдар, тозу және техникалық қызмет көрсету шығындары күрт артуда.

Қайта өңдеу өнімдерінің өзіндік құнының құрылымын ескере отырып, шикізатты пайдаланудың жақсаруы нәтижесінде ең үлкен азаюы мүмкін. Бұл шикізатты ең жақсы іріктеуді және дайындауды, оның құрамын тұрақтандыруды, технологиялық режимді жақсартуды және тұрақтандыруды, катализаторларды дұрыс таңдауды, арзан шикізатты пайдалануды, алдыңғы өндірістегі өндірістің арзандауын, жанама өнімдерді ұтымды пайдалануды талап етеді.

Күшті және комбинациялық қондырғыларды салу кезінде күрделі шығындар айтарлықтай төмендейді, демек, баптар бойынша өндіріс құны: амортизация, жөндеу және т.б. Зауыт жұмысының тұрақтылығын арттыру нәтижесінде өндірісті автоматтандыру схемаларын жетілдіру өндірістің өсуін қамтамасыз етеді, энергияны тұтынуды азайтады және материалдық-техникалық қаражат, демек - өндіріс құнын төмендету.

Мұнай мен газды тасымалдаудың өзіндік құнының құрылымында негізгі үлес амортизацияның құны (50% -дан астам) және компрессорлық станциялар электрже лісі жабдықталған газ тасымалдауда энергияны тұтынудың үлесі айтарлықтай артады. Сонымен қатар, құрылымында шикізат шығындары болмайды, өйткені өнім өндіру үшін ешқандай процесс жоқ, тек олардың қозғалысы.

Мұнай мен газды тасымалдау жүйесінің өзіндік құнының құрылымының тағы бір ерекшелігі - тасымалданатын мұнай немесе газдың көлемінен тәуелсіз шығындардың басым болуы. әкімшілік және басқару шығындарын, ғимараттарды, құрылыстар мен жабдықтарды ұстауға жұмсалатын шығындардың айтарлықтай бөлігін, көлік шығындарын, басқа да жалпы шығындарды және т.б. қамтиды. Бұл шығындар операциялық шығындардың

шамамен 80-85% құрайды. Мұнай мен газды тасымалдау көлеміне байланысты (шартты түрде айнымалы) шығындар негізінен реагент шығындарын, энергия шығындарын және мұнай мен газды жоғалтуды қамтиды. Газ құбырындағы реагенттерді тұтыну және газ шығындары оның тасымал көлеміне бара-бар өсетін болса, энергия шығыны әдетте газ тасымалының көлемінен үлкенірек артады және компрессорлық станциялардың жұмыс режиміне және қысу дәрежесіне байланысты болады. Өндірістік шығындарды төмендету мұнай мен газды тасымалдау мен сақтау жүйесін пайдаланудың негізгі сапалық сипаттамаларының бірі болып табылады. Оларды төмендету үшін ең маңызды резерв негізгі мұнай-газ құбырларының және компрессорлық дискілердің түрлерінің оңтайлы жұмыс режимдерін таңдау арқылы қол жеткізілетін материалдық, техникалық және отын-энергетикалық ресурстардың барлық түрлерін үнемдеу болып табылады.

Негізгі құралдарды тиімді пайдалану шығындардың үнемделуін қамтамасыз етеді. Мұнай мен газды тасымалдау жүйесінде жаңа технологияларды енгізу және өндірістік процестерді автоматтандыруға байланысты физикалық және моральдық ескірген жабдықтар жинақталады. Есептелген амортизация сомасын азайту үшін бұл негізгі құралдар сатылуы немесе есептен шығуы керек.

7.4 Өнімнің өзіндік құнын төмендету жолдары

Шығындарды жүйелі түрде төмендету – кәсіпорындардың жұмыс істеу тиімділігін арттырудың негізгі құралы болып табылады

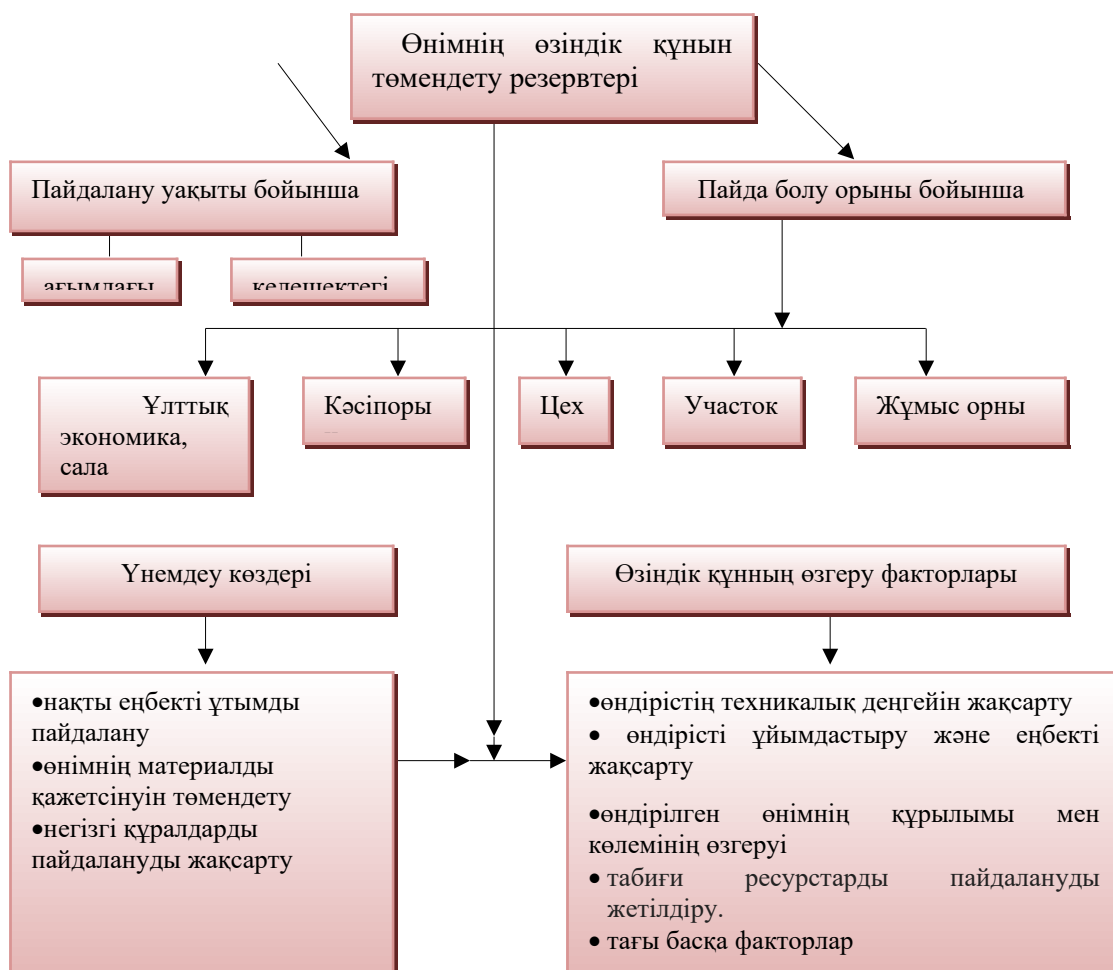
Өнімдердің нақты өзіндік құнын талдау, резервтерді айқындау және оларды азайтудың экономикалық әсері экономикалық факторларға негізделген есептеуді қолданады. Экономикалық факторлар өндіріс процесінің барлық элементтерін - еңбектің, еңбек құралдары және еңбек заттарының өзіндік құндарын барынша толық қамтиды. Олар кәсіпорындардың шығындарының төмендеуі үшін негізгі жұмыс бағыттарын көрсетеді: еңбек өнімділігін жоғарылату, озық технологиялар мен технологияларды енгізу, жабдықтарды тиімді пайдалану, арзан өнімді жинау және еңбек нысандарын тиімді пайдалану, әкімшілік және басқарушылық және өзге де үстеме шығыстарды қысқарту, зияндарды азайту және үстеме шығыстар мен шығындарды жою.

Өндірістік шығындарды азайту факторлары мен шаралары:

1. Өндірістің техникалық деңгейін көтеру. Бұл жаңа, инновациялық технологияларды енгізу, өндірістік процестерді механизациялау және автоматтандыру; шикізат пен материалдардың жаңа түрлерін қолдануды жетілдіру; өнімнің жобалық және техникалық сипаттамаларының өзгеруі; өндірістің техникалық деңгейін арттыратын басқа да факторлар.

Бұл топ ғылыми және технологиялық жетістіктерге және озық тәжірибелерге әсерін талдайды. Әрбір шара үшін экономикалық тиімділік есептеледі, ол өндірістік шығындардың төмендеуінде көрініс табады. Шараларды іске асырудан түскен қаражат өндіріс бірлігіне жұмсалатын шығындардың көлемін іс-шаралар жүзеге асырғанға дейін және кейін салыстыру арқылы және жоспарланған жылдағы өндіріс көлемі бойынша алынған айырманы көбейту арқылы анықталады.

2.Өндіріс пен еңбекті ұйымдастыруды жетілдіру. Шығындардың төмендеуі өндірісті ұйымдастырудағы өзгерістердің, өндірістің мамандануын дамытудағы нысандары мен әдістерінің нәтижесінде пайда болуы мүмкін; өндірісті басқаруды жетілдіру және оның шығындарын азайту; негізгі құралдарды пайдалануды жақсарту; жақсартылған логистика; көлік шығындарын төмендету; өндірісті ұйымдастыру деңгейін арттыратын басқа факторлар. Негізгі құралдарды пайдалануды жақсарту есебінен жабдықтың сенімділігі мен ұзақмерзімділігін жоғарылату нәтижесінде шығындарды азайту орын алады; профилактикалық қызмет көрсету жүйесін жетілдіру; негізгі құралдарды жөндеу, техникалық қызмет көрсету және пайдаланудың өнеркәсіптік әдістерін орталықтандыру.

Сурет 1. Өзіндік құнды төмендету жолдары

Логистиканы жақсарту және материалдық ресурстарды пайдалану шикізат пен материалдардың тұтыну деңгейін төмендетуде, оларды сатып алу мен сақтауға жұмсалатын шығындарды қысқарту арқылы олардың құнын төмендетеді.

3. Шартты түрде белгіленген шығындардың (амортизацияны қоспағанда), амортизацияның салыстырмалы төмендеуін, номенклатураны және өнімнің ассортиментін өзгертуді және оның сапасын жоғарылатуды салыстырмалы түрде төмендетуге әкелетін өнімдердің көлемін және құрылымын өзгерту. Өндіріс көлемінің ұлғаюымен өндіріс бірлігіне олардың саны азаяды, бұл оның өзіндік құнын төмендетуге әкеледі.

4. Табиғи ресурстарды пайдалануды жетілдіру. Ол мыналарды ескереді: шикізаттың құрамын және сапасын өзгерту; кен орындарының өнімділігінің өзгеруі, өндірістегі дайындық жұмыстарының көлемі, табиғи шикізатты өндіру әдісі; басқа табиғи жағдайларды өзгерту. Бұл факторлар шарттардың айнымалы шығындар шамасына әсерін көрсетеді. Олардың өндірістік шығындардың төмендеуіне әсерін өнеркәсіптік салалардың әдістерінің негізінде жүзеге асырылады.

5. Өнеркәсіптік және басқа да факторлар. Оларға мыналар жатады: жаңа цехтарды, өндірістерді және өндірістік құрылымдарды енгізу және дамыту, қолданыстағы бірлестіктер мен кәсіпорындарда өндірісті дайындау және игеру. Тозған техникалық жабдықтарды жою және жаңа цехтар мен өндірістік нысандарды жоғары техникалық негізде құру.

Жаңадан дайындалған цехтар мен нысандар үшін бастапқы кезеңдегі шығындарды қысқарту кезінде жаңа өнім түрлерін және жаңа технологиялық процестерді дайындау мен дамытуға жұмсалатын шығындарды төмендетуге елеулі резервтер белгіленді.

Бақылау сұрақтары:

1. Өндірістік кәсіпорындардағы өнімнің өзіндік құнын сипаттау
2. Өндіріс шығындарың жіктелуін анықтау
3. Өндірістік шығындар сметасы мен калькуляцисын анықтау
4. Өзіндік шығынды төмендету жолдарын экономикалық негіздеу.
5. Мұнайгаз өнеркәсібі саласында шығындарды есептеу жолдарын анықтаңыз.

Әдебиеттер: 1/2/3/4/5/9/10/11/12/,/17/.

Тақырып 8. Кәсіпорынның өндірістік қызметін жоспарлау

8.1 Кәсіпорын қызметін жоспарлаудың мәні мен әдістемелік негіздері

Жоспарлау кәсіпорын деңгейінде өндірісті басқарудың және реттеудің экономикалық механизмінің бүкіл жүйесінің басты бағыты болып табылады.

Жоспарлау - бұл кәсіпорын дамуының сандық және сапалық көрсеткіштерінің жүйесін құру және қалыптастыруды білдіреді, онда осы кәсіпорынның даму қарқыны, тенденциялары ағымдағы кезеңде де, болашақта да айқындалады.

Кәсіпорында бірнеше жоспарлау әдісі қолданылады: баланстық, есептеу және аналитикалық, экономикалық және математикалық, графикалық-аналитикалық және бағдарламалық-мақсатты.

Баланстық әдіс - кәсіпорын ресурстарына қойылатын талаптар мен олардың қамту көздері арасындағы, сондай-ақ жоспардың бөлімдері арасында байланыс орнатуды көздейді. Кәсіпорын өндірістік қуаттылықты, жұмыс уақытын, материалдық, қаржылық және т.б. жоспарлауда оның теңгерімін жасайды.

Есептеу және аналитикалық әдіс жоспар көрсеткіштерін есептеу үшін, олардың динамикасын және қажетті сандық деңгейді қамтамасыз ететін факторларды талдау үшін пайдаланылады. Осы әдіс шеңберінде жоспардың негізгі көрсеткіштерінің негізгі деңгейі және олардың жоспарланған кезеңдегі өзгеруі негізгі факторлардың сандық әсерімен анықталады, жоспарланған көрсеткіштердің өзгеру көрсеткіштері базалық деңгеймен салыстырғанда есептеледі.

Экономикалық және математикалық әдістер көрсеткіштердің тәуелділіктерінің экономикалық модельдерін негізгі факторлармен салыстырғанда олардың сандық параметрлерінің өзгеруін анықтауға, жоспардың бірнеше нұсқасын дайындауға және оңтайлы таңдауды таңдауға мүмкіндік береді.

Графикалық-аналитикалық әдіс экономикалық талдау нәтижелерін графикалық құралдармен бейнелеуге мүмкіндік береді. Графиктің көмегімен байланыстырылған индикаторлар арасындағы сандық қатынас анықталды. Желілік графика графо-аналитикалық әдістердің бір түрі болып табылады. Олардың көмегімен күрделі объектілерде жоспарлау жұмыстары атқарылды.

Бағдарламалық мақсатты әдістер бағдарлама түрінде, яғни бір мақсатпен біріктірілген және белгілі бір мерзімге арналған міндеттер мен іс-шаралар жиынтығының жоспарын жасауға мүмкіндік береді.

Кәсіпорын қызметін жоспарлаудың әдістемелік принциптері:

- 1) альтернативті қағидасы көп өзгермелі жоспарларды талап етеді;
- 2) келісу принципі. Ол сандық және сапалық заңдылықтарды зерттеуді, оның дамуының толық бейнесін қалыптастыруға мүмкіндік беретін индикаторлар, әдістер, модельдер жүйесін құруды қарастырады;
- 3) дәйектілік қағидасы - ауқымды, әр түрлі жоспарланған кезеңдерде жоспарлардың келісуін қамтиды;

- 4) үздіксіздік принципі. Әр түрлі уақыттық қызметте жоспарларды үйлестіруді қажет етеді ;
- 5) күрделілік принципі. Сыртқы процестермен бірге зерттеу объектісінің барлық аспектілерін қарастыру;
- 6) басымдылық пен басымдық принципі;
- 7) оңтайлылық қағидаты - дамудың барлық ықтимал нұсқаларынан оңтайлы таңдауға;
- 8) баланс қағидасы индикаторлар балансында және пропорцияларды белгілеуде;
- 9) салалық және өңірлік аспектілерді үйлестіру қағидасы.

Уақыт бойынша жоспарлаудың келесі түрлерін ажыратады:

1) перспективалық жоспарлау - болжамдылыққа негізделген, ол басқаша стратегиялық жоспарлау деп аталады. Оның көмегімен жаңа өнім түрлеріне деген сұраныс, компанияның әртүрлі сауда нарықтарындағы тауарлық және маркетингтік стратегиялары. Стратегиялық жоспарлау дәстүрлі түрде ұзақ мерзімді (10-15 жыл) және орта мерзімді (7 жылға) немесе бес жылға жоспарлауға бөлінеді.

Ұзақ мерзімді жоспар (10-15 жылға) проблемалық-мақсатты сипатқа ие. Ол қолданыстағы нарықтардың аумағын кеңейтуді және жаңа өндірістерді дамытуды ескере отырып, кәсіпорынның ұзақ мерзімді экономикалық стратегиясын қалыптастырады. Жоспардағы көрсеткіштер саны шектелген. Болашағы бар ұзақ мерзімді жоспардың мақсаттары мен міндеттері орта мерзімді (бесжылдық) жоспарда көрсетіледі. Орта мерзімді жоспарлау объектілері - ұйымдық құрылым, өндіріс қуаты, күрделі салымдар, қаржы талаптары, зерттеулер мен әзірлемелер, нарық үлесі және т.б.

2) ағымдағы (жылдық) жоспарлау - бесжылдық жоспар аясында әзірленеді және оның көрсеткіштерін нақтылайды. Жылдық жоспарлау құрылымы мен көрсеткіштері нысанға байланысты өзгереді және цехтарға, бөлімшелерге, бригадаға бөлінеді.

3) оперативті өндірістік жоспарлау - қысқа мерзімдерде (ай, жылдық, ауысым, сағат) және жеке өндірістік бөлімшелерге арналған ағымдағы жылдық жоспардың міндеттерін анықтайды: цех - аумақ - бригада - жұмыс орны. Мұндай жоспар кәсіпорынның біртұтас жұмысын және ырғақты өнімділігін қамтамасыз ету құралы ретінде қызмет етеді және жоспарлы тапсырманы тікелей орындаушыларға - жұмысшыларға жеткізеді. Оперативті өндірістік жоспарлау цехаралық, бөлімшелер және диспетчерлік деп бөлінеді. Зауыттың оперативті өндірісін жоспарлаудың соңғы кезеңі ауысым-күнделікті жоспарлау болып табылады.

Жалпы алғанда, перспективалық, ағымдағы және оперативті өндірістік жоспарлау өзара байланысты және бірыңғай жүйені құрайды.

Бұдан басқа кәсіпорында, жоспарлар әр түрлі сипаттамалар бойынша жіктеледі:

1) жоспарлардың мазмұны бойынша (техникалық-экономикалық, ұйымдастырушылық-технологиялық, әлеуметтік және еңбек, қаржы және инвестиция және т.б.);

- 2) менеджмент деңгейінде (фирмаішілік, корпоративтік, зауыттық жоспарлау);
- 3) негіздеу әдістерімен (нарықтық, индикативтік, әкімшілік немесе заңнамалық жоспарлау);
- 4) қолдану сферасы бойынша (цехаралық, цехішілік, бригадалық және жеке) болып бөлінеді.

Нормативтік базаны құру тиімді жоспарлау және бюджеттеу үшін негіз болып табылады. Нормативтік-құқықтық база еңбек, материалдық және қаржылық ресурстар, оларды қалыптастыру тәртібі мен әдістерін, жаңару мен қолдануға арналған нормалар мен с нормативтер жиынтығы болып табылады. Нормативті индикаторлар негізінде ұтымды пайда мен сату жоспары, ақшалай түсімдер мен компания үшін төлемдер, сондай-ақ оған кіретін жеке кәсіпорындар үшін бюджет әзірленуі мүмкін. Кез келген компанияның негізгі нормативі - бұл инвестицияланған капиталдың кірістілігі. Бұл көрсеткіш кәсіпорын жоспарланған пайда көлемін және оны анықтайтын көрсеткіштерді есептеу үшін негіз болып табылады: сату және жалпы шығындар көрсеткіштерін.

Нормативтік сипаттамалардың екінші тобы - үнемі бақылауда және компанияның басшыларының назарында ұсталатын сату бағалары және қарапайым тәсілмен жиі басқарылмайтын өнімдер мен қызметтердің құны. Нормативтік сипаттамалардың үшінші тобы еңбек пен жалақыны ұйымдастырудың негізі болуы тиіс, өнімділіктің өсуін қамтамасыз етеді, өндірістің бірлігіне шығындардың азаюымен қызметкерлердің еңбекақысының өсуін біріктіреді.

Төртінші топ инвентаризацияның оңтайлы деңгейін белгілеуге байланысты. Ең алдымен, бұл шикізат пен материалдардың қорына қатысты: олардың өлшемі жабдықтың орындалуымен, сату көлемімен және жеткізу мерзімімен анықталады

Дайын өнімнің қор нормасы деңгейін белгілеу маңызды. Сату көлемі құлдырағанда, дайын өнімді қоймаларда сақтау шамадан тыс болуына байланысты өндіріс тоқтатылуы керек. Мұнда маусымдық факторды назарға алу маңызды, өйткені әртүрлі өнімдердің сату көлемі нақты айтарлықтай өзгереді.

Нормативтердің бесінші тобы ақша ағымын басқарудың тиімділігін қамтамасыз етеді. Ақшалай түсімдер мен төлемдердің апта сайынғы және ай сайынғы нормативтері бөлімшелер мен жалпы кәсіпорынның қаржы қызметін бақылауды қамтамасыз етеді.

Мұнда маңызды көрсеткіш - әрбір тапсырыс беруші үшін дебиторлық берешектің максималды шамасы. Сату бөлімі әдетте үлкен сатып алушылар үшін дебиторлық берешекті шексіз көбейтуге тырысады.

Өндірістік, экономикалық және қаржылық көрсеткіштердің негізгі топтары

үшін нормативтерді әзірлеу негізінде кәсіпорындар мен компания бөлімшелерін жоспарлау мен бюджеттеудің тиімді жүйесі құруға болады.

8.2 Кәсіпорынның өндірістік жоспары

Өндіріс жоспары кәсіпорынның және ұйымдардың барлық бөлімшелерінің перспективалық өсуін, кәсіпорынның жоспарланған, ұйымдастырушылық және басқарушылық қызметінің негізгі бағытын, сондай-ақ ағымдағы жоспарлау, ұйымдастыру және өндірісті басқарудың негізгі мақсаттары мен міндеттерін анықтайды.

Кәсіпорындардағы өнімдерді, тауарларды және қызметтерді орындау мен өндіруді жоспарлау тұтынушылардың нақты қажеттіліктерін қанағаттандырады және компанияны дамытудың жалпы стратегиясын, маркетингтік зерттеулерді, бәсекеге қабілетті өнімдерді жобалауды, оның өндірісін ұйымдастыруды және сатуды, сондай-ақ басқа да функцияларды және ішкі қызметтің түрлерін дамытуды қамтамасыз етеді.

Өнімдерді өндіру мен сатуды жоспарлау процесінде тауарларды өндіру мен сату мүмкіндіктері, жаңа өнімдердің ескіні алмастыру қабілеті, ресурстарды сақтау және тасымалдау құны, инвестициялар мен кірістер, шығындар мен пайдалар, даму әлеуеті мен инвестициялар, жаңа қызметтер мен тәуекелдерді дамыту арасындағы ымыраға қол жеткізіледі.

Сондықтан өндіріс жоспарын жасақтау барысында жалпы мақсаттарды әзірлеу және жеке бөлімшелер арасындағы байланыстарды ынталандыру, техникалық, маркетингтік және экономикалық мақсаттарды біріктіретін мамандарды тарту, әрбір бөлімнің нақты міндеттерін есепке ала отырып, өндірісті дамытудың кешенді бағдарламаларын әзірлеу қажет.

Өндірісті жоспарлау - жылдық жоспардың негізгі көрсеткіштерін әзірлеу және орындау. Әр кәсіпорынның жылдық өндірістік жоспары келесі жоспарланған көрсеткіштердің өзара байланысты жүйесін қамтиды:

- 1) компанияның және оның жеке бөлімшелерінің жоспарлау кезеңіндегі өндірістік қызметінің негізгі мақсаты;
- 2) өнімнің барлық түрі үшін нақты сандық және сапалық көрсеткіштер көрсетілетін тауарлардың, жұмыстардың және көрсетілетін қызметтердің көлемі мен мерзімдері;
- 3) кәсіпорын, цехтар мен учаскелердің өндірістік қуатын жылдық өндіріс көлемімен, жеткізудің және сұраныстың тепе-теңдігін растайтын өндіріс көлемін есептеу;
- 4) кәсіпорынның және оның бөлімшелерінің жылдық өндірістік бағдарламасын жүзеге асыру үшін ресурстардың қажеттілігін анықтау, жартылай фабрикаттар мен компоненттердің балансын есептеу;
- 5) негізгі цехтарда жоспарланған жұмыстарды бөлу - нарықтық тапсырыстарды орындау, сондай-ақ өнімдерді нарыққа шығару және жеткізу мерзімдері;

б) жоспарланған көрсеткіштерге жету үшін құралдар мен әдістерді таңдау, аяқталмаған жұмыстың көлемін есептеу, технологиялық жабдықтардың және өндірістік аландардың жүк факторларын есептеу;

7) жоспарланған тауарларды өндіруді ұйымдастырудың және өндіру жоспарларының орындалуын бақылаудың әдістерін және нысандарын негіздеу.

Өндірістік жоспар әрбір кәсіпорын үшін ішкі корпоративтік қызметтің жан-жақты әлеуметтік-экономикалық жоспарлау негізі болып табылады. Осының негізінде барлық басқа жоспарлар жасалады. Жоспардың бөлімдері мен бөліктері, олардың атауы және пайдаланылатын индикаторлар тізімі иелену формасына, өндірістің шоғырлануына, кәсіпорын өлшеміне, басқа да факторларға байланысты өзгеруі мүмкін.

Жоспарлау әдісі мен рәсімі - жалпы жоспарлау процесі. Кәсіпорындарды жоспарлауға байланысты қызметті бірнеше негізгі кезеңдерге бөлуге болады:

1) жоспарларды құрастыру процесі немесе жоспарлау процесін анықтау, яғни ұйымның болашақ мақсаттары және оларға жету жолдары туралы шешім қабылдау. Жоспарлау процесінің нәтижесі - жоспарлар жүйесі;

2) жоспарлау шешімдерін іске асыру жөніндегі іс-шаралар. Бұл қызметтің нәтижелері ұйымның нақты көрсеткіштері болып табылады;

3) бақылау нәтижелері. Осы кезеңде іс жүзіндегі нәтижелер жоспарланған көрсеткіштермен салыстырылады, сондай-ақ ұйымның іс-әрекетін дұрыс бағытта түзету үшін алғышарттар жасау. Бақылау – жоспарланған іс-шараның соңғы кезеңі болғанына қарамастан, оның маңызы өте зор, себебі басқаруды ұйымдағы жоспарлау үдерісінің тиімділігі анықтайды.

Жоспарлау процедурасы мен әдістемесі бір-бірінен кейінгі бірқатар кезеңдерден тұрады.

Бірінші кезең. Кәсіпорын ұйымның сыртқы және ішкі ортадағы зерттеулерін жүргізеді, ұйымдық ортадағы негізгі компоненттерді анықтайды, ұйым үшін маңызды болып табылатындығын көрсетеді, осы компоненттер туралы ақпаратты жинайды және қадағалайды, қоршаған ортаны болашақ жағдайын дайындайды, компанияның нақты жағдайын бағалайды.

Екінші кезең. Компания өз қызметі үшін қажетті бағыттар мен нұсқаулықтарды белгілейді: көру, миссия, мақсаттар жиынтығы.

Үшінші кезең. Стратегиялық талдау. Компания мақсаттармен (қалаған көрсеткіштермен) және қоршаған ортадағы сыртқы және ішкі факторларды зерттеу нәтижелерін (қажетті көрсеткіштерге жетуді шектейді) салыстырады, олардың арасындағы алшақтықты анықтайды. Стратегиялық талдау әдістерінің көмегімен стратегияның әртүрлі нұсқалары жасалады.

Төртінші кезең. Баламалы стратегиялардың бірін таңдау және оны дамыту.

Бесінші кезең. Кәсіпаорынның соңғы стратегиялық жоспарын дайындайды.

Алтыншы кезең. Орта мерзімді жоспарлау. Орта мерзімді жоспарлар мен бағдарламалар әзірленуде.

Жетінші кезең. Стратегиялық жоспарға және орта мерзімді жоспарлау нәтижелеріне сәйкес компания жыл сайынғы жедел жоспарлар мен жобаларды әзірлейді.

Сегізінші және тоғызыншы кезеңдер, тікелей жоспарлау процесінің кезеңдері болып табылмайды, соған қарамастан ескеру қажет жаңа жоспарларды жасаудың алғышарттарын анықтайды:

- 1) ұйым өз жоспарларын жүзеге асыру жолымен не істей алды;
- 2) жоспарланған көрсеткіштер мен іс жүзіндегі іске асыру арасындағы айырмашылық қандай?

Жалпы көрсеткіштерді салыстыру арқылы өнімнің оңтайлы көлемін және өнімді сатуды анықтайды.

Кәсіпорын, әдетте, жоғары көлемде пайда алуға ұмтылады. Өнімді өндіру (сату) көлемі мен өндірілген тауарлардың бағалары кәсіпорынның пайдасын барынша арттыруға үлкен әсер етеді.

Оңтайландыру әдісі - жалпы көрсеткіштерді салыстыру әдісі. Оның қолданылуы бірқатар болжамдарды білдіреді:

- 1) компания бір ғана өнім шығарады және сатады;
- 2) кәсіпорынның мақсаты қаралып отырған кезеңде кірісті барынша арттыру;
- 3) өндірістің бағасы мен көлемі ғана оңтайландырылады.

Бұл әдіс өндірушінің бағаны қалыптастыруға әсер етпеген кезінде, ол ағымдағы нарықтық баға бойынша сатып алушыларға ұсына алатын тауарлардың санын анықтауға мүмкіндік алады.

Жалпы көрсеткіштерді салыстыру әдісі өнімді өндірудің әртүрлі негіздері мен сатудан шығындар көлемін шегеру арқылы өнімдерді сатудың түрлі жағдайы үшін пайда есептеуді қамтиды.

Жалпы шығындар өндірістің өзіндік құнын оның мөлшеріне көбейту арқылы анықталады. Жалпы кіріс бағаны бірдей мөлшерге көбейту жолымен есептеледі.

Өндірісті жоспарлау үшін қызметкерлердің еңбек өнімділігінің көрсеткіштерін білу қажет. Еңбек өнімділігі қызметкерлердің кең мағынада тиімділігін сипаттайды - бұл белгілі бір қызметкердің өнімді шығаруға немесе қызмет көрсетуге қабілеттілігі.

Өнімнің жоспарланған ауқымы тұтастай алғанда сұраныс пен ұсыныстың теңгерімін қамтамасыз етуі керек, сонымен қатар жылдық өндірісті тиісті бірліктің немесе бүкіл кәсіпорынның өндірістік қуаттылығымен теңгерімдеуі тиіс. Сондықтан, өндірістік жоспарды жасау барысында есептеулерде пайдаланылатын шығын көлемінің көрсеткіштерін дұрыс таңдау керек.

Өндірістік жоспарды жасау барысында барлық номенклатуралық позициялар бойынша барлық көлемі есептеулер жүргізіледі. Номенклатура - өнімнің түрлеріне, түрлеріне, сорттарына, мөлшеріне және басқа да сипаттамаларына қарай тізбесі немесе құрамы.

Жоспарды дайындаудағы маңызды көрсеткіштері өндірілген тауарлардың тиімділігі мен жаңару көрсеткіштері болып табылады.

Өмірлік циклге сәйкес, өнімнің әрбір түрі белгілі бір кезеңде барынша тиімділікке жетеді, сондықтан тауарлар мен қызметтер номенклатурасын

немесе ауқымын мерзімді жаңарту қажет. Жаңарту коэффициенті - жаңа және ескі өнімдердің жыл сайынғы өндірістік жоспарға қатынасы.

Сурет 1. Ұзақ мерзімді жоспарларлау бойынша негізгі көрсеткіштер.

Көптеген кәсіпорындарда өнімнің жаңару коэффициенті өндірістің және сатудың жалпы көлеміндегі жоспарлы көрсеткіш ретінде белгіленеді. Жаңа бәсекеге қабілетті өнім өндіруді жоспарлау барлық кәсіпорындар мен фирмаларға жоғары табыс әкелуі тиіс. Ірі өнеркәсіптік кәсіпорындардың жоспарлары негізгі және жедел көрсеткіштер жүйесі негізінде жоспарланады.

. Негізгі көрсеткіштер немесе ұзақ мерзімді жоспарларлау мыналарды қамтиды:

Ағымдағы өндірістік жоспарларға келесі көрсеткіштер кіреді:

- 1) физикалық тұрғыдан өнім номенклатурасы және саны;
- 2) тауарларды, жұмыстар мен қызметтерді ақшалай түрде сату немесе өткізу көлемі;
- 3) кәсіпорынның өндірістік өндірістік персоналының саны;
- 4) еңбекақы төлеу және қызметкерлердің орташа жалақысы;
- 5) аяқталмаған және дайын өнімдердің материалдарының қоры;
- 6) қызметтің жекелеген бағыттары бойынша күрделі салымдар мен инвестициялардың көлемі;
- 7) негізгі қаржылық көрсеткіштер - шығындар, пайда, кірістілік және т.б.

Оперативті жоспарлау кәсіпорында белгілі бір көрсеткіштер жүйесін қамтиды.

Кәсіпорынның өндірістік бағдарламасы (өндіру жоспары) бұл өнімге деген сұранысты және осы сұранысты қанағаттандыру үшін нақты өндірістік мүмкіндіктерді көрсете отырып, тиісті сападағы өнімнің нақты көлемі мен ауқымын білдіреді. Бұл кәсіпорын жоспарының ең маңызды бөлімі.

Өндірістік бағдарлама өнім көлемін, ассортименті мен сапасы бойынша өндіру және сату жоспарын білдіреді. Ол табиғи және құндық көрсеткіштерді қамтиды, олардың арасында жалпы, тауарлық және өткізілетін өнімдер маңызды орын алады.

Сурет 2. Оперативті жоспарлауда қолданылатын көрсеткіштер

Өндірістік жоспарды құрудағы негізгі міндет - өндірістің талап етілетін мерзімде талап етілетін сападағы қажетті өнім көлемін шын мәнінде шығара алатын есептеулермен растау.

Жоспар жабдықтың құрамын, шикізат жеткізушілерін, материалдарды, компоненттерді, баға, сан және сапа бойынша жеткізу мерзімін көрсетеді.

Өндірістік жоспар келесі қадамдарды қамтиды:

1) өндірістік қуаттарды есептеу. Өндірістік қуаттылық - берілген диапазонда және ассортиментке шығарылатын ең көп мүмкін жылдық өнім көлемі және кәсіпорында бар барлық ресурстардың барынша тиімді пайдаланылуы ескере отырып жасалады.

2) қызметкерлердің санын есептеу. Өнімді өндіру және сату жоспарын орындау үшін қажетті персоналға компанияның қажеттіліктерін жоспарлау еңбек және персонал тұрғысынан жүзеге асырылады;

3) қызметкерлердің нақты жалақысын есептеу:

а) жалақы мөлшерлемесі, жалақы мөлшерлемелері және лауазымдық жалақы, еңбекақы төлеу туралы ережелерге сәйкес ынталандыру төлемдері; түнгі жұмыс үшін өтемақы төлемдері, қатал және қауіпті жұмыс жағдайында жұмыс істеу, мамандықтардың үйлесуі;

б) тұрақты және қосымша мереке күндеріне, пайдаланылмаған демалыс үшін өтемақыға, жасөспірімдердің жеңілдікті сағаттарына, емізетін аналардың жұмысындағы үзілістерге, қоғамдық міндеттерді орындауға;

в) ұйым қызметкерлеріне жалақы ретінде шығарылатын өнімнің құны;

4) өндірістік шығындарды есептеу. Өндіріс құнын олардың экономикалық мазмұнына сәйкес қалыптастыратын шығындар.

5) өндірістің (қызметтердің) өзіндік құнын есептеу. Өндірістің өзіндік құнын есептеу шикізат, негізгі, қосалқы материалдар, сатып алынатын жартылай фабрикаттар, отын, технологиялық мақсаттарға арналған энергия шығындарының сомасы ретінде есептеледі және тұтыну нормаларын сатып алу бағасына көбейту арқылы айқындалады;

б) баға белгілеу және қалыптастыру.

Өндірістік жоспарлауда жалпы, тауарлық және өткізілген өнім құндары есептеледі.

Жалпы өнім - компанияның шарттық міндеттемелеріне сәйкес шығарылатын барлық өнім көлемі.

Тауарлық өнім - бұл кәсіпорында сатылатын, сатуға дайын және транзитпен шығарылатын, өндірілген, бірақ төленбеген өнімдер.

Өткізілетін өнімдер - компанияның ағымдағы шоты бойынша төлемдер алынған өнімдер.

8.3 Кәсіпорынның өндірістік қуаты және оны анықтау әдістері

Кәсіпорын белгілі бір мөлшерде белгілі бір өнімді шығаруға қабілеті өндірістік қуатпен ерекшеленеді.

Өндірістік қуаты - барлық белгіленген жабдықты толық көлемде пайдалану негізінде есептелетін, жабдықтың жұмыс істеуінің техникалық стандарттарын және өндірісті және еңбек өнімділігін заманауи ұйымдастыруды қолданған кезде, оның ішінде барлық факторларды оңтайлы пайдалану негізінде анықталатын ең көп мүмкін жылдық өндіріс шығаруды анықтау.

Өндірістік қуат кәсіпорынның нақты өндірістік бағдарламасын негіздеуге қызмет етеді. Өндірістік қуат тек табиғи және жартылай табиғи өлшем бірліктерінде ғана есептеледі.

Есептеу тек қана негізгі өндірістің (әрбір өндіріс үшін жеке-жеке) шығатын қондырғыларда ғана жүзеге асырылады.

Өндірістік қуатты жоспарлау оның өлшеміне әсер ететін факторларға негізделген. Өндірістік қуатты есептеу кезінде мынадай факторлар ескеріледі: негізгі өндірістік активтердің құрылымы мен мөлшері; жабдықтың сапалық құрамы, физикалық және моральдық тозу деңгейі; жабдықтардың орындалуының алдыңғы қатарлы техникалық стандарттары, кеңістікті пайдалану, өнімнің күрделілігі, шикізаттан өнімдерді шығару; мамандандыру дәрежесі; кәсіпорынның жұмыс режимі; өндіріс пен еңбекті ұйымдастыру деңгейі; жабдықты пайдалану уақытының қоры; шикізаттың сапасы және жеткізу ырғағы.

Өндірістік қуаты айнымалы шама. Қуатты төмендету төмендегі себептер бойынша орын алады: жабдықтардың тозуы; өнімді дайындаудың күрделілігін арттыру; номенклатураны және өнім түрлерін өзгерту; жұмыс уақытын қысқарту; жабдықты жалға берудің аяқталуы.

Өндірістік қуаттарды жоспарлау кезінде ,оның мынандай түрлері : кіріс қуаты; шығыс қуаты; қуатты пайдалану көрсеткіштері анықталады. Тұтынылатын кіріс қуаты жоспарланған кезеңнің басында орнатылған жабдықпен анықталады. Шығу қуаты - жоспарланған кезеңнің соңында кіріс қуаты негізінде, есептік кезең ішінде қуаттың шығуы және қуатты енгізу шамалары арқылы есептеледі. Өндірісті жоспарлауда орташа жылдық қуат төменгі формула негізінде жүзеге асырылады:
$$M_o = M_n + M_y (P_1 / 12) + M_p (P_2 / 12) + M_{yn} (P_3 / 12) - M_b ((12 - P_4) / 12) \quad (1)$$

мұнда M_n - жоспарланған кезеңнің (жыл) басындағы өндірістік қуаттылық;
 M_y - күрделі салымдарды қажет етпейтін ұйымдастырушылық және басқа да қызмет түрлеріне байланысты әлеуетті арттыру;

P_1, P_2, P_3, P_4 - тиісінше, өндіріс қуатын пайдалану айларының саны;

M_p - техникалық қайта жарақтандыру, кәсіпорынды кеңейту және қайта құру есебінен электр энергиясының ұлғаюы;

M_y - өнімнің диапазоны мен ауқымы өзгеруіне, басқа кәсіпорындардан өндірістік және өндірістік активтерге ие болуына және оларды басқа ұйымдарға, соның ішінде лизингке беруіне байланысты, әлеуетті арттыру (+), төмендеуі (-);

M_b - шығу салдарынан өндіріс қуатының азаюы.

Өндірісті жоспарлау кәсіпорындарды басқарудың ажырамас бөлігі болып табылады. Ол экономиканың субъектісінің, яғни кәсіпорынның іс-қимылының мақсаттары мен нәтижелерін болжау және белгілі бір мақсаттарға қол жеткізу үшін қажетті ресурстарды анықтауға мүмкіндік береді.

Кәсіпорынның өндірістік қуатын пайдалану тиімділігі көптеген факторларға байланысты:

- ◆ Кәсіпорын өніміне тиімді сұраныстың болуы;
- ◆ Өнім номенклатурасы және өнім ауқымы;
- ◆ Кәсіпорынның өндірістік-техникалық базасы;
- ◆ Кәсіпорынның инвестициялық қызметінің сипаты, оның техникалық қайта жарақтандыру саясаты;
- ◆ Өндірісті ұйымдастыру деңгейі; өндірісті басқару сапасы және т.б.

Өндірістік қуаттарды тиімді пайдалану кәсіпорынның ең маңызды міндеті болып табылады. Бұл міндетті шешу қажетті тауарларды өндіруді арттыру, тұрғындардың қажеттіліктерін толық қанағаттандыру, жабдықтың теңгерімін арттыру, өндіріс құнын төмендету, өндірістің кірістілігін арттыру және кәсіпорынның қор жинақталуы.

Бақылау сұрақтары:

1. Кәсіпорынның жоспарының мәні мен мазмұнын сипаттау.
2. Кәсіпорынның өндірістік бағдарламасы мен көрсеткіштерін анықтау.
3. Кәсіпорынның жоспарды жасақтау кезеңдері мен тәртібін анықтау.
4. Кәсіпорынның өндірістік қуаты ,оның анықтау жолдарын сипаттау.
- 5.Кәсіпорында өндірістік қуатын тиімді пайдалану жолдарын көрсету.

Әдебиеттер:1/2/3/5/6 /11/12/13/16/17/30.

Тақырып 9. Кәсіпорынның және өнімнің бәсекеге қабілеттілігі

9.1 Өнімнің әсекеге қабілеттілігі туралы түсінік

Бүгінде кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін арттыру мәселесі барған сайын маңызды. Нарықтағы жағдай көбіне бәсекелестік жағдайына және нәтижелеріне байланысты. Нарықтық экономиканы дамыту кезеңінде өндірістік әлеуетті қалыптастыру және компанияның бәсекеге қабілеттілігін арттыру қажеттілігі басты мәселенің бірі.

Өнімдердің бәсекеге қабілеттілігі оның салыстырмалы сипаттамасы болып табылады, бұл бәсекелес өнімнен айырмашылықты көрсетеді, біріншіден, сол әлеуметтік қажеттіліктің сақталу дәрежесі бойынша, ал екіншіден, бұл қажеттіліктің қанағаттандыру құны.

Құны бойынша тұтыну бағасына, соның ішінде сатып алушының тауарларды сатып алуға байланысты шығындары және оны тұтынудан немесе пайдаланудан туындайтын барлық шығындар жатады.

Өнімнің бәсекеге қабілеттілігі үш индикаторлық топпен сипатталады:

- қажеттілік(сапасы, қолдану нәтижесі және т.б.);
 - осы өнім арқылы өз қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін тұтынушының анықтайтын шығындары (сатып алу, пайдалану, техникалық қызмет көрсету, жөндеу, жою және т.б.);
 - бәсекеге қабілетті ұсыныспен өнімді нарыққа шығару тәсілі, жеткізу және төлеу шарттары, тарату арналары, қызмет көрсету және т.б.. Өнімнің бәсекеге қабілеттілігін бағалау тұтынушылардың қажеттілігін және нарықтық талаптарды зерттеуге негізделген.
- Өнім сатып алушының қажеттілігін қанағаттандыру үшін ол белгілі бір параметрлерге сәйкес келуі керек:
- реттеуші (халықаралық талаптар, мемлекеттік талаптар, аймақтық талаптар және тұтынушыларға қойылатын талаптар);
 - техникалық (тағайындау параметрлері, эргономикалық параметрлер, эстетикалық параметрлер);
 - экономикалық (тауарға бағаның деңгейі, оның қызмет көрсетуі, осы қажеттілікті қанағаттандыру үшін тұтынушыға қол жетімді қаражат сомасы);
 - ұйымдастырушылық (жеңілдіктер жүйесі, төлеу мерзімдері мен жеткізілімдері, жеткізілімдердің толықтығы, кепілдік шарттары).

Сурет 1.Өнімнің бәсекеге қабілеттілігіне қойылатын талаптар

Өнімдердің немесе қызметтердің бәсекеге қабілеттілігі жағдайында бәсекелестікке қарсы тұру қабілетіне, яғни белгілі бір уақытта, белгілі бір

кезеңде, белгілі бір нарықта сәтті сатылым жасау мүмкіндігіне қатысты. Мұны жүзеге асыру үшін өнім тұтынушының нақты қабілетіне сай болуы және қолжетімді болуы керек.

Ол үшін өнімнің бәсекеге қабілеттілігінің жеке, топтық және интегралдық көрсеткіштері есептеледі.

Бірлік индикаторлары бәсекелес өнімнің (P100) бір параметрінің мәніне кез келген техникалық немесе экономикалық параметрдің (P) деңгейінің пайызын көрсетеді .

Топтық индикатор (G)бір индикаторды сарапшылар анықтаған салмақты коэффициенттерді пайдалана отырып, біртекті параметрлер тобына біріктіреді.

Интегралды индикатор (I) - топтық көрсеткіштер бойынша техникалық параметрлерінің экономикалық көрсеткіш топтарына қатынасы.

Егер $I < 1$ болса, онда талданатын өнім сынамадан төмен, ал егер $I > 1$ болса, онда ол өнімге қарағанда - оның параметрлері бойынша бәсекелестің үлгісі немесе өнімі сапалы.

Тауарлардың бәсекеге қабілеттілігін зерттеу кәсіпкерлік өндірушілер үшін өте маңызды, өйткені нарықтық қатынастар нарықта тұрақты позицияны ұзақ уақыт бойы иеленуге мүмкіндік бермейді, олардың өндірістік - өткізу стратегиясына тек өнімнің бәсекеге қабілеттілігінің көрсеткіштері пайдаланылады.

Өндірілетін өнім бәсекеге қабілетті болудағы көрсеткіштерінің бірі - өнім сапасына шағымданатын тұтынушылардан шағымдардың болуы немесе болмауы. Шағым берудің негізгі себептерін талдап, осы себептерді жою жолдарын белгілеу қажет. Өнімдерді сатудың жалпы көлемінің қандай пайызы шағымдар түскен өнімдер болып табылатынын және осы уақыттың бірнеше уақыт аралығында осы пайыздық динамикасын қарастырғанын анықтау қажет.

9.2 Өнім сапасы ұғымы, көрсеткіштері

Өнеркәсіптік кәсіпорындар қызметінің маңызды индикаторы өнім сапасы болып табылады.

Өнімнің сапасы - оның мақсаттарына сәйкес белгілі бір қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін өнім қасиеттерінің жиынтығы. Оның өсімі бәсекелестік нысандарының бірі болып табылады, нарықтағы ұстанымдарды иеленіп, ұтып алады. Өнімнің жоғары сапасы өнімге деген сұраныстың өсуіне және сату көлемінің өсуіне ғана емес, сонымен бірге жоғары бағаға байланысты пайда көлемін арттыруға ықпал етеді. Өнім сапасының жекелеген индикаторлары арасындағы айырмашылықты, жалпылама және Өнім сапасының жекелеген индикаторлары жеке, жалпылама және жанама болып бөлінеді.

Өнім сапасының жеке көрсеткіштері оның қасиеттерінің түрлерін сипаттайды:

- а) пайдалылығы (сүтті май, көмір күлі, рудадағы темір мазмұны, тамақ құрамындағы ақуыз мөлшері және т.б.)
- б) сенімділік (беріктігі, сенімділігі);
- в) өндірілетіндігі, яғни дизайн және технологиялық шешімдердің тиімділігі (еңбек қарқындылығы, энергия қарқындылығы);
- с) өнімнің эстетикасы.

Жалпылама индикаторлар барлық өндірілетін өнімнің сапасын, олардың түріне және мақсаттарына қарамастан сипаттайды:

- жаңа өнімдердің олардың жалпы өндірісіндегі үлесі;
- жоғары сапалы өнім санатының үлесі; - орташа есептік көрсеткіш; - орташа баға коэффициенті (өндірілген өнімнің өзіндік құнына бірінші сынып бағалары бойынша қатынасы);
- сертификатталған және сертификатталмаған өнімдердің үлесі; - сертификатталған өнімдердің үлесі;
- халықаралық стандарттарға сәйкес келетін өнімдердің үлесі; - экспортталатын өнімдердің үлесі, оның ішінде жоғары дамыған өнеркәсіптік елдерге шығарылған.

Жанама көрсеткіштер - төмен сапалы өнім үшін айыппұлдар, қабылданбаған өнімдердің көлемі мен үлесі, тұтынушылардың өтініштері (шағымдары) ақаудан болатын шығындар және т.б. болатын өнімдердің үлесі. Өнімнің сапасын талдау процесінде келесі міндеттер шешіледі:

- өнімнің техникалық деңгейі бағаланады ;
- осы деңгейдің ауытқуы жекелеген өнімдер контекстінде негізгі деңгеймен және теориялық мүмкін болғанымен салыстырғанда анықталады;
- өндіріс пен жеткізілім сапасын сипаттайтын көрсеткіштер бойынша шығарылым құрылымын талдайды;
- техникалық деңгейдегі өнімдердің өсуін шектейтін факторларды анықтайды;
- өнімнің сапасын жоғарылату мүмкіндігін негіздейді, шығындарды төмендетеді.

Өнімнің сапасын талдау үшін пайдаланылатын ақпарат талданған объектінің барлық аспектілерін қамтиды (дизайн, өндіріс процестері, қолданылатын құралдар мен құралдар, өндіру және сату нәтижелері, жарнама және т.б.). Ақпарат көздері патенттер, нормативтік-техникалық құжаттама, сынақ есептері, физикалық және химиялық көрсеткіштер бойынша зертханалық бақылау деректері, техникалық бақылау бөлімдерінің ақпараты, өнімдерді ақаусыз жеткізудің журналдары мен диаграммалары және т.б. болуы мүмкін. Өнімдердің техникалық деңгейін бағалау процесі өнімдердің қасиеттерін сипаттайтын көрсеткіштерді және оларды сандық бағалауды есептеу әдістерін қамтиды

Сапаның экономикалық көрсеткіштеріне мыналар жатады: тиісті сапалық деңгейлерге қатысты өнімдердің үлесі (әлеуетті, қолайлы); экспортталатын өнімдер, оның ішінде жоғары дамыған өнеркәсіптік елдерге шығарылғаны; қабылданбаған өнімдердің көлемі; жарнамаланатын өнімдердің талаптары мен құны; ақаулы өнімді жеткізу және т.б. Соңғы үш көрсеткіш өндірілген

өнім сапасы стандарттарынан ауытқуларды сипаттайды.

Өндірістік сапаға қатысты нормадан ауытқуларды талдау ішкі норматуралы және өнімге қойылатын сыртқы талаптар туралы деректерге сәйкес жүргізіледі.

Кәсіпорында ақаулы өнімдер туралы ақпарат жүйесіне байланысты ақаудан болатын шығындар кәсіпорын семинарларында, цехтарда, жұмыс орындарында, нақты өнімдер бойынша ,ақаудың себептері талданады.

Ақаулардың негізгі себептері: жұмысшылардың дағдыларының жетіспеушілігі, дұрыс жабдықталмаған жұмыстар, кемелдендірілмеген құрылғылар мен құралдарды пайдалану, өлшеу жабдықтарын пайдалану, технологиялық процесстерден шеттету, жасырын кемшіліктері бар материалдар мен жартылай фабрикаттарды пайдалану, қаптаманың жетілдірілмеуі, таңбалау, сақтау шарттарын бұзу.

Өнімнің сапасына әсер ететін факторлар анықталады. Әрбір кәсіпорында өнім сапасы факторлары ішкі және сыртқы болып жіктеледі.

Ішкі фактор - бұл сапалы өнім шығаратын кәсіпорындар қабілетіне байланысты болады. Олар сан алуан, мынадай топтарға бөлуге болады: техникалық, ұйымдастырушылық, экономикалық, әлеуметтік - психологиялық.

Техникалық факторлар сапаға айтарлықтай әсер етеді. Жаңа өнімдерді шығару, жаңа инновациялық технологияларды енгізу, жоғары сапалы шикізат, материалдар - бәсекеге қабілетті өнімдер шығарудағы өндірістің материалдық базасы.

Кәсіпорынды жетілдіруге байланысты ұйымдастырушылық факторларға өндіріс пен еңбек, өндірістік тәртіпті арттыру және өнімнің жауапкершілігі, өндіріс мәдениетін қамтамасыз ету, қызметкерлердің біліктілігінің тиісті деңгейі жатады.

Экономикалық факторлар өндіріс және сату шығындарымен байланысты өнімдер, баға саясаты және экономикалық жоғары сапалы өнімді өндіруге қызметкерлердің ынталандыруы.

Әлеуметтік - экономикалық факторлар айтарлықтай әсер етеді, салауатты еңбек жағдайларын жасау, өз тауарлық белгіні сақтауға моральдық ынталандыру.

Сыртқы факторлар, яғни сыртқы қоршаған орта кез келген кәсіпорынның өнім сапасын қалыптастыруға ықпал етеді. Сыртқы факторлардың ішінде бәсекелестер ерекше орын алады. Бірде-бір кәсіпорын олардың бәсекелестерінің нақты немесе ықтимал іс-әрекеттерін назардан тыс қалдырмауы қажет.

Тауар сапасын жақсарту стратегиясын іске асыруда маңызды мәселе, оларды сертификаттау болып табылады. Өнімді сертификаттау - тауарларды өндіру және олардың айналымы саласындағы Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген сапа, қауіпсіздік және сенімділік стандарттарына сәйкес тауарлардың сипаттамаларын тексеру процесі.

Міндетті сертификаттау - өнімнің стандарттардың міндетті талаптарына сәйкестігін тексеру үшін жүргізіледі, олар мыналарды

камтиды:халықтың өмірі мен денсаулығына қойылатын қауіпсіздік талаптары;қоршаған ортаны қорғау талаптары;үйлесімділік пен алмасуға арналған талаптар.

Ерікті сертификаттау өтініш берушілер мен сертификаттау органдарының арасындағы шарттық қатынастар негізінде заңды тұлғалар мен азаматтардың бастамасы бойынша жүзеге асырылады. Сертификаттаудың осы түрін ерікті сертификаттау жөніндегі органдардың функцияларын қабылдаған және госстандарттың сертификаттау жүйелері мен сәйкестігін белгілеген заңды тұлғалар жүзеге асыра алады.

9.3 Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігі,оған әсер етуші факторлар

Бәсекеге қабілеттілік - компаниялардың бәсекелестеріне қарағанда өз бағасына және бағалық емес параметрлеріне неғұрлым тартымды өнімдерді жобалауға, шығаруға және сатуға қабілеттілігі. Нарықтық экономикада өндіруші ұзақ уақыт бойы өз өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігіне сүйене отырып, нарықта тұрақты позиция ұстай алмайды. Бір өнім емес, өндірушінің бәсекеге қабілеттілігін бағалау қажет. Мұндай көзқарас жаңа нарықты меңгерген кәсіпорындарға, қызметті кеңейтуге немесе қысқартуға, сондай-ақ басқару мәселелерінің және проблемаларының кешенін шешуге қатысты шешімдер қабылдағанда ортақ болуы керек.

Компания бәсекеге қабілеттілігінің деңгейі нарық әлеуеті арқылы анықталады; оған кіру жеңілдігі; тауар түрі; нарық біртектілігі; салалық құрылым немесе фирмалардың бәсекелестік жағдайы; технологиялық инновациялар мүмкіндіктері және т.б.

Бұл факторларды талдау компанияның экономикалық көрсеткіштерін егжей-тегжейлі бағалаумен бірге жүруі керек. Мұндай көзқарас белгілі бір шектерде тек жеке кәсіпорынның ғана емес, сондай-ақ тұтастай саланың қызметіне қатысты қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін бағалау мәселесі күрделі және кешенді болып табылады, өйткені бәсекеге қабілеттілік көптеген әртүрлі факторлардан тұрады. Дегенмен, бұл баға компания үшін талап етілетін өнімді жасау мен өндірудің негізгі бағыттарын дамыту сияқты бірқатар іс-шараларды жүзеге асыру үшін қажет; өнімдердің жекелеген түрлерін сату перспективаларын бағалау және номенклатураны қалыптастыру; өнімдерге баға белгілеу және т.б

Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін талдаудың негізгі әдістерінің арасында мыналар кеңінен таралған:

- 1) көлденең талдау немесе трендтерді талдау, онда көрсеткіштер басқа кезеңдермен салыстырылады;
- 2) тік талдау, онда индикаторлар құрылымы біртіндеп егжей-тегжейлі деңгейге дейін зерттеледі;

3) факторлық талдау - кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігінің жекелеген элементтерінің жалпы экономикалық көрсеткіштерге әсерін талдау;

4) салыстырмалы талдау - зерттелетін көрсеткіштерді ұқсас салалық орташа немесе бәсекелестердің ұқсас көрсеткіштерімен салыстыру.

Кәсіпорынның нарықтағы бәсекелестік жағдайын талдау оның күшті және әлсіз тұстарын ғана емес, сондай-ақ сол немесе өзге де факторлардың сатып алушылардың кәсіпорынға қатысты әсерін анықтауды қамтиды

Бәсекеге қабілеттілік факторы кәсіпорынның өндірістік және шаруашылық әрекеттерінің және қоғамның әлеуметтік-экономикалық өмірінің құбылыстары болып табылады, бұл өндірістік шығындардың абсолютті және салыстырмалы шамасының өзгеруіне әкеліп соғады және нәтижесінде кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігінің деңгейі өзгеріп отырады.

Факторлар кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін жоғары және төмендете алады. Факторлар мүмкіндіктерді шындыққа айналдыруға көмектеседі. Факторлар бәсекеге қабілеттілік қорларын пайдаланудың құралдары мен әдістерін анықтайды.

Кез-келген кәсіпорынның қызметі экономиканың субъектісі мен басқару мәселелері, сондай-ақ сол тапсырманы шешуде кәсіпорынның сыртқы ортасымен ашық өзара іс-қимылынан туындайтын факторларға әсер етеді. Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілік факторларының жиынтығы оған қатысты сыртқы және ішкі бөлінеді.

Сурет 2. Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігіне әсер етуші ішкі факторлары

Ішкі факторлар - кәсіпорынның өзінің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету қабілеттілігін анықтайтын объективті критерийлер.

. Ішкі факторлар:

- 1) маркетингтік қызметтердің әлеуеті;
- 2) ғылыми-техникалық әлеует;
- 3) өндірістік және технологиялық әлеует;
- 4) қаржы-экономикалық әлеуеті;
- 5) адами ресурстар (құрылым, кәсіби білікті қызметкерлер);
- 6) жарнама және сату жарнамаларының тиімділігі;
- 7) логистика деңгейі;
- 8) өнімді сақтау, тасымалдау, орау шарттары;
- 9) талаптарға сәйкес тиеу-түсіру және тасымалдау қызметтерінің деңгейі;
- 10) өндірістік процесстерді әзірлеу және дамыту, оңтайлы өндірістік технологияны таңдау;
- 11) өндірістік бақылаудың, сынақтардың, зерттеулердің тиімділігі;
- 12) өндірістік кезеңде күтіп ұстау деңгейі;
- 13) қызмет көрсету деңгейі және кепілдік қызметі.

Сыртқы факторлар - әлеуметтік-экономикалық және ұйымдастырушылық қатынастар, ол компанияға бағамен және баға белгілерімен емес, тартымды өнімдерді жасауға мүмкіндік береді. Сыртқы факторлары деп саналады:

Сурет 3. Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігінің сыртқы факторлары

- 1) мемлекеттік шаралар: экономикалық сипаттағы (амортизация, салық, қаржы және несие саясаты, инвестициялық саясат, халықаралық еңбек бөлінісіне қатысу); әкімшілік сипаттағы (заңнаманы әзірлеу, жетілдіру және енгізу, стандарттау және сертификаттаудың мемлекеттік жүйесі, тұтынушылардың мүдделерін құқықтық қорғау);
- 2) нарықтағы кәсіпорынның қызметінің негізгі сипаттамалары (оның түрі мен қабілеті, бәсекелестердің қол жетімділігі мен мүмкіндіктері);

- 3) мемлекеттік және мемлекеттік емес мекемелердің қызметі;
- 4) елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайды құрайтын саяси партиялардың, қозғалыстардың, блоктардың қызметі.

Осылайша, кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігі, бір жағынан, кәсіпорынның өзіндік ерекшеліктерін (ішкі факторлар), ал екінші жағынан, сыртқы факторларды қарастырады.

Өнімнің бәсекеге қабілеттілігі бәсекеге қабілеттіліктің барлық деңгейлерінің негізінде жатыр, өйткені ол экономиканың ең маңызды белгілері болып табылады және барлық өндірушілерге әсер етеді. Өнімнің бәсекеге қабілеттілігі көбінесе кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігі, оның қаржылық және экономикалық мәртебесі мен беделі бойынша анықталады. Бірақ бұл, егер сатылған өнім құрылымында бәсекеге қабілетті тауарлардың үлесі ең үлкен табысқа және пайданың айтарлықтай бөлігіне ие болса.

Соңғы өнімді шығару кезеңінде ол барлық көрсетілген сипаттамаларға сәйкес болуы керек, яғни, ол әзірленген және оның негізінде оның мақсатты сегменті нақтыланған көрсеткіштерге және қасиеттерге нарықтық баға және нарыққа шығудың бастапқы бағасы белгіленеді. Өнімнің бәсекеге қабілетті сапасының ажырамас бөлігі оның қызмет көрсету деңгейі: ақпараттық қолдауды дамытудан, өнімнің дұрыс тандауына кепілдік беруден және кепілдемеден кейінгі қызмет көрсетуден кеңес беру, оның ішінде тұтынушыны нақты талаптарына материалдарды өңдеу.

Көптеген бәсекелестерге қатысты рынокта позицияларды иеленудің негізгі ұстанымы өндірілген тауарларды уақтылы жаңарту, өнімнің жаңа түрлерін өндіруді ұйымдастыру және ұйымдастыру болып табылады. Қазіргі заманғы әлемде жаңа өнімдерді жасау және өндіру кәсіпорынның өркендеуі үшін шешуші мәнге ие. Статистикаға сүйенсек, өндірістің негізін құрайтын жаңа өнімді игергеннен кейін, оны сатудың өсу қарқыны бәсекелестердің көрсеткішінен екі есе жоғары.

Бәсекеге қабілеттілік жүйесін енгізу: кәсіпорынның операциялық, инвестициялық, қаржылық, маркетингтік стратегиясының мақсаттарын теңгерімдеуге және теңгеруге мүмкіндік береді; индустриялық, инвестициялық және қаржылық саясатты әзірлеу және оңтайландыру мәселелерін жүйелі түрде және жан-жақты шешу; материалдық, қаржылық және адам ресурстарын тиімді пайдалану; және, сайып келгенде, кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етеді.

Сонымен бірге, бағаны басқаруды кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге бағытталған интегралдау процесі ретінде қарастыруға болады, ол ең маңызды факторларға ортақ күштерді шоғырландыру арқылы жүзеге асады. Себебі ол тек қана белгілі басқарушылық ақиқаттарға көзқарасын түбегейлі өзгертетін жүйе қалыптастыратын идеяны ғана енгізеді. Шын мәнінде, өнім (жұмыс, қызмет) пайда табудың жалғыз құралы және бәсекелестіктің негізгі құралы, оның материалдық негізі.

Егер іс-шаралар нәтижесінде кәсіпорын өнімдері бәсекелестікке төтеп бере алса, яғни тұтынушы тауарларға арналған бағаны қабылдайтын болса, онда өнімдер (салыстырмалы түрде) нарықта нақты жоғары сапалы және

өміршең болуы мүмкін. Бұл өз кезегінде компанияның бәсекеге қабілеттілігін алдын ала анықтайды.

Сол сияқты, бизнестің нарықтық құны көбінесе ақшалай қаражаттардың қозғалысы индикаторымен байланысты. Бұл кәсіпорынның құнын бағалау және басқару бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз етудің негізгі құралы болып табылады, өйткені тиісті әдістер нәтижелерді бағалау үшін дәл және өзара байланысты критерийлерді ұсынады - кәсіпорын қызметінің құндылығы, жеке бизнес құрылымдары мен бизнес-процестер, оның негізінде кәсіпкерлік қызметті құруға болады.

Жаңа өнімдерді шығарып, ұсынылатын өнімдер қатарын кеңейте отырып, фирмалар нарықтағы күтпеген өзгерістерді ескере отырып, банкроттыққа алып келген кез-келген уақытта мүмкін болатын бір өнімге тәуелділікті төмендетуге ұмтылады. Негізгі себептері: бұл өнімге сұраныстың жеткіліксіз болуы, өнімнің техникалық және операциялық кемшіліктері, жарамсыз жарнама, бәсекелестердің артық бағалануы, күтпеген жауаптар, нарыққа шығудың дұрыс таңдалған уақыты, шешілмеген өндіріс проблемалары, яғни, бәсекелестік болжау мүлдем дұрыс емес саясат.

Өнімдердің бәсекеге қабілеттілігін жоғарылату мәселелерін шешуде жыл сайын жаңа өткізу нарығын таңдау және дамыту мәселесі барған сайын маңызды. Осыған байланысты, кез келген кәсіпорында осы саладағы аналитикалық және іздестіру күші өте маңызды. Жаңа нарықтар шешуші жолмен өнімнің бәсекеге қабілеттілігін және сатылымдардың тиімділігін өзгерте алады. Өнімді жаңа нарыққа енгізу өнімнің өмірлік циклін кеңейте түседі.

9.4 Экономиканы әртараптандыру бағытындағы мемлекет саясаты

Экономиканы әртараптандыру өнеркәсіптік кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін арттыруда маңызды орын алады.

Әртараптандыру (әртүрлілік, *Novolate, diversity* - әртүрлі және әр түрлі) - өнімдердің спектрін кеңейту және нарықтарды қайта құру, өндірістің тиімділігін арттыру, экономикалық пайданы алу, банкротты болдырмау үшін өндірістің жаңа түрлерін дамыту. Экономиканы әртараптандыру өндірістің бір мезгілде көп салалы дамуын және бір-бірімен толық байланысы жоқ қызмет көрсету секторын білдіреді. Бұл процесс, көп жағдайда, ұлттық экономиканың қазіргі заманғы құрылымын ұйымдастыруға бағытталған мемлекеттің саясатына ықпал етеді.

Экономикалық әртараптандыру шартты түрде келесі бағыттар бойынша бөлінеді:

- ◆ Банктік, ол қарыз капиталын клиенттердің айтарлықтай саны арасында қайта бөлуді білдіреді. Кейбір мемлекеттерде несие беру бойынша шектеулер бар. Қаржылық мекеме, егер оның мөлшері банктің капиталының 10% -нан асатын болса, бір жағынан қарыз беруге құқығы жоқ.

- ◆ Инвестициялық. Бағалы қағаздардың қосымша түрлерінің немесе ұқсас түрлерінің портфелін қосуды, бірақ салалардағы немесе компаниялардағы эмитенттердің ерекшеленуін қамтамасыз етеді.
- ◆ Өндіріс. Бұл жаңа өндіріс технологияларын және өндірісті дамытудағы өнімдердің спектрін кеңейту.
- ◆ Бизнесі әртараптандыру - жаңа нарықты жаулап алу, жаңа өндірістерді дамыту.
- ◆ Ауыл шаруашылығы. Қызметтің кеңеюі ретінде анықталған: мал мен өсімдіктің белсенді дамуы.
- ◆ Конгломераттық. Бұл ұсынылатын қызметтердің және тауарлардың бір кәсіпорындағы тауарлар тізімінің кеңейтілуі. Сонымен қатар, өнімдер тізбесі бұрыннан бар номенклатурамен ешқандай ұқсастық болмауы керек.
- ◆ Тәуекелдер. Бұл пайда табуға арналған көптеген құралдарды пайдалану. Инвестициялық деңгейде акциялар ғана емес, сонымен қатар облигациялар сатып алу. Бизнесінің деңгейінде жаңа саясатты, экономиканың деңгейінде дамыту, мемлекет тарапынан халықтың қажеттіліктерін толықтай қанағаттандыру арқылы әлемдік баға жағдайына тәуелділікті жою болып табылады.

Өз саласын кеңейтуге және кірістер есебінен кіріс көздерінің санын ұлғайтуға тырысатын кәсіпорындар мен ұйымдар бәсекеге қабілеттіліктің жоғары деңгейіне ғана емес, сонымен қатар табыстарға қол жеткізеді.

Қайта құру және ресурстарды логикалық бөлудің теңгерімсіздіктерін жою құралы ретінде әрекет ететін компанияны немесе кәсіпорынды әртараптандыру бүкіл экономиканы қайта құрылымдау бағытының маңызды үйлестірушісінің рөлін атқарады, осылайша корпорациялар үшін әртүрлі міндеттер мен мақсаттарды белгілейді. Қайта тарату қызметі қызметінің ең маңызды элементтерінің өзгеруіне жатады. Бұл дайын өнім, сондай-ақ сала, нарық және компания белгілі бір жерде орналасқан.

Белсенді дамып келе жатқан макроөңірде бұл үрдіс ішкі және сыртқы нарықтық икемділіктің толық жаңа деңгейіне жету үшін негіз болады. Әртараптандыру стратегиясын қолдану туралы шешім қабылдау болашаққа болжам жасау негізінде жасалады. Әртараптандыру стратегиясын қолдану туралы шешім қабылдау болашаққа болжам жасау негізінде жасалады. Процестің шынайы тұжырымдамасы компанияның белсенді дамуымен байланысты, оның әсерінің жаңа бағыттары.

Экономиканы әртараптандыру көптеген артықшылықтарды қамтамасыз етеді. Олардың бірі - бір мемлекеттің экономикалық секторының басқа мемлекеттен толық тәуелсіздігі. Егер бір нарықтың шеңберінде қиындықтар туындаса, мемлекеттің бүкіл экономикасының құлдырауы болмайды. Процестің кемшіліктері нарықтардың арасындағы түрлі айырмашылықтарды және олардың қызмет көрсету ерекшеліктерін, өнімдердің әртүрлі түрлерінің өндірісінің шеберлігін ескеру қажеттілігін қамтиды.

Диверсификацияның мақсаты - даму мен өркендеу минералдардың экспорты мен табиғи ресурстардың сатылуымен тығыз байланысты мемлекеттер үшін

өте қолайлы. Қазақстан барынша тиімді модельге сәйкес бар экономиканы толық қайта құрылымдауды қажет ететін елдердің бірі болып табылады.

Чили, Малайзия, Индонезия сияқты көптеген елдер табысты модернизацияның лайықты үлгісі болуы мүмкін. Экономикалық әртараптандыру туралы сұрақты зерттегенде көп деңгейлі процедураға назар аудару керек. Бұл міндет минералды ресурстарды өндіру мен сату есебінен көп жылдан астам уақыт бойы сәтті өмір сүріп келе жатқан әлемнің көптеген елдері үшін қиындық тудырады.

Әртараптандыру, болашақта толығымен орындалатын жұмыстар. Қазіргі уақытта атқарылып жатқан іс-шаралар нәтижесі ұзақ уақытқа созылады. Мемлекеттің түрлі секторларына, оның ішінде қызмет көрсету саласына, туризм индустриясына, өндірістегі белсенді инвестициялар жеке кәсіпкерліктің белсенді өркендеуіне жақсы серпін береді. Салалар арасындағы байланыстар белсенді түрде қалыптасып, халықаралық нарықта тауар айналымын белсенді түрде арттыру үшін алғышарттар қалыптасады. Бұл халықтың өмір сүру деңгейін жақсартуға, сұраныстың артуына және жеткізілім қалыптасуына әкеледі. Елдегі ішкі тауар айналымының ұлғаюы материалдық ағыммен бірге, мемлекеттің жалпы экономикалық көрсеткіштерін арттырады.

Қазақстанда әртараптандыру сөздермен емес, іс-әрекетте басталды. Өңдеуші өнеркәсіптің өсу қарқыны дәстүрлі өндіруші салалардан гөрі әлдеқайда жоғары болғанына қол жеткізді. Сонымен бірге бірлескен инвестициялық жобалар мен бағдарламаларды әзірлеу және іске асыру, өндірістік байланыстарды орнату және нығайту, өндірістік ынтымақтастық және облысаралық мамандандыруда кәсіпкерлік құрылымдарға көмек ретінде өзара әрекеттесу механизмдерін қолдануда.

Ұлттық экономиканы әртараптандыру ЖІӨ құрылымын жоғары технологиялық, жоғары технологиялық және бәсекеге қабілетті өнімнің пайдасына өзгертуге, қызметтердің үлесін және түпкілікті өнімнің өндірісін ұлғайтуға бағытталуы тиіс. Өнеркәсіптік саясатты дамытудың басты бағыты шикізатты өңдеуге байланысты салаларды дамытуға бағытталатын болады; мұнай-химия, металлургия, машина жасау салаларында төртінші және бесінші технологиялық өзгерістерді құру; тұтыну тауарлары мен құрылыс материалдарын өндіру.

Қазақстанның әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарына кіру тұжырымдамасында елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының ұзақ мерзімді басымдықтары анықталды. Мемлекет басшысы «Қазақстандық жол - 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Жолдауында халыққа 2014 жылы қойылған негізгі міндеттерді айқындады. Бірінші кезектегі міндет - инновациялық индустрияландыру үдерістерін күшейту. Бүгінгі таңда реформалау бағдарламаларының жалпы жүйесінде инновациялық-индустриалды құрамдас бөлікке тарту және жандандыру - бұл өзекті мәселе. Индустрияландыру картасының аясында ҰИИДМБ-ның алғашқы бесжылдығы 3 трлн. теңгеге өнім шығарылып, 1042 жобаның 770-нің іске асырылуымен аяқталды, 75 мың тұрақты жұмыс орны ашылды.

Қазақстанда 150 жаңа өнім шығарылды. Бұл машина жасау, фармацевтика, химия өнеркәсібі өнімдері. Индустрияландыру индустриясында Индустриализация картасын жүзеге асыру шеңберінде 90 932 млн. теңге сомасында 14 инвестициялық жоба жүзеге асырылды, 3569 жұмыс орны құрылды, жоғары сапалы химия өнімдерін өндіру бойынша жобалар жүзеге асырылды, металлургия саласында жобаларды іске асыру барысында әртүрлі өнім түрлері жасалды.

Тұтастай алғанда, өңдеуші өнеркәсіп тау-кен өндірісінің жай-күйін біртіндеп қалпына келтіреді. Алғашқы бесжылдықта өңдеу өнеркәсібі тез өсуде. Өндіріс нақты көлемде 20% -ға артты. Өңдеуші өнеркәсіптегі шетелдік инвестициялардың көлемі 5 есеге артты. Дегенмен, экспорт құрылымы шикізат бағдарын сақтап қалды: индустриалдық дәуір жылдары. шикізаттық емес экспорттың үлесі шамамен 27,4% -ды құрады және айтарлықтай өзгерген жоқ. Нәтижесінде, ҮИИДМБ-нің мұндай мақсаты Қазақстанның шикізаттық емес экспорт үлесін 40% -ға дейін ұлғайтуға мүмкіндік жасады. Сондықтан өндірісті әртараптандыру қажеттілігі Қазақстан үшін, сондай-ақ пайдалы қазбаларды экспорттауға өте тәуелді барлық елдер үшін өзекті міндет болып табылады. Экономиканы әртараптандырудың негізгі дәлелі - нақты және ұзақ мерзімді перспективалар арасындағы тікелей пропорционалды қатынас. Өнеркәсіптің дамуы салааралық қатынастарды белсендіреді, кәсіпкерлікті ынталандырады, басқа елдермен сауда-саттықты арттыру үшін алғышарттар. Көптеген дамушы елдер үшін әртараптандырудың пайда болған тағы бір дәлелі - олардағы тау-кен өндіру секторының өсуі жиі халықтың өсімімен сәйкес келмейді. Мұндай жағдайда халықтың жан басына шаққандағы табыстары біртіндеп төмендейді, бұл ұзақ мерзімді кезеңде мемлекеттің әлеуметтік тұрақтылығына қауіп төндіреді. Сонымен қатар, бұрын айтылғандай, өндіруші салалардың өздері жеткілікті жұмыс орындарын құра алмайды, бұл қосымша проблемаларға әкеп соғады. Соңында, пайдалы қазбаларды экспорттаушылардың экономикасы үшін маңызды фактор әлемдік нарықтағы ресурстардың құбылмалылығының факторы болып табылады. Тіпті көптеген тауарлардың экспортерлері арасында бағалық саясат туралы келісімдер болған жағдайда да, көптеген факторлар, соның ішінде мүлдем күтпеген, жаһандық жағдайды түбегейлі өзгертуі мүмкін.

Қазіргі уақытта Қазақстан өз экономикасын кластер ретінде дамытудың түрін белгілеп отыр. Сондықтан 2015-2019 жылдарға арналған Индустриалды-инновациялық дамудың мемлекеттік бағдарламасы (МИИДБ-2) осы көзқарас шеңберінде салықтық және кедендік жеңілдіктер мен инфрақұрылым объектілерін ұсыну арқылы бәсекелестік негізде аумақтық кластерлердің бастамаларына енгізіліп отыр. Қазіргі уақытта Индустрияландыру картасы агроөнеркәсіптік кешен, туризм, энергетика, фармацевтика, жеңіл өнеркәсіп, сондай-ақ көлік және телекоммуникация инфрақұрылымын қамтитын екінші бесжылдықтың МИИДБ-2 жаңа басымдықты секторларын ескере отырып, өзекті болып табылады. Жалпы алғанда, 2017 жылы МИИДБ-2-ні іске асыру үшін 200,7 млрд. теңге

жоспарланып, іске асырылып отыр, оның 54,7 млрд. теңгесі республикалық бюджеттен және 146 млрд. теңге Қазақстан Республикасының Ұлттық қорынан бөлінді. Қазақстан қорынан бөлінетін қаражаттың басым бөлігі «Қорғас - Шығыс қақпасы» және «Ұлттық индустриалды мұнай-химия технопаркі» арнайы экономикалық аймақтарының инфрақұрылымын салу үшін 81 млрд. теңге бөлінді, қалған бөлігі өңдеуші өнеркәсіптің басым секторларындағы инвестициялық жобаларды кредиттеуге жұмсалды. Қазақстанда әртараптандырудың өз ерекшеліктері бар екенін атап өткен жөн. Жоғары тәуекелділік жағдайында компанияларды әртараптандырудың негізгі қозғалтқышы болып табылатын инвестицияларды тарту мәселесі алға жылжуда. Осылайша, компанияның кірістілігін арттырудың ең жақсы тәсілі - бас кәсіпорынның стратегиялық бағытынан тыс қызмет ететін еншілес кәсіпорындардың бейінді емес активтерінен (әртүрлі нысандарда сату, толығымен жою немесе кепілдікті кейінгі шығындармен сату). Нәтижесінде, компания, сондай-ақ бүкіл индустрияның саны азайған қаражатқа қажет болса, әртараптандыру сәтті өтіп, кеңеюде. Бүгінде Қазақстанның инновациялық индустрияландыру бойынша барлық жұмысының негізі үздік халықаралық тәжірибені ескере отырып және отандық және шетелдік жеке инвесторлармен тығыз ынтымақтастықта технологиялық дамуды басқару жүйесін құру болуы тиіс. Бұл үшін елдің бүкіл ғылыми-технологиялық саясатын үйлестіру жүйесін құру қажет. Бұл не? Біріншіден, отандық қолданбалы ғылымды қолдау және дамытусыз сапалы серпіліс және табысты индустриалды даму туралы айту мүмкін емес. Технологиялық көшбасшылық - экономиканың бәсекеге қабілеттілігінің кілті. Екіншіден, Қазақстан жоғары білікті еңбек ресурстарына ие болуы керек. Бұл қазақстандықтардың білікті және білікті еңбегі, олар нақты жоспарларды жасай алады. Қазақстанда әртараптандыру сөздермен емес, іс-әрекетте басталды. Елдің экономикасы өңдеу өнеркәсібінің өсу қарқыны дәстүрлі өндіруші салалардан гөрі әлдеқайда жоғары болғанына қол жеткізумен байланысты.

Қазақстан Республикасының индустриялық-инновациялық дамуының мемлекеттік бағдарламасы Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 1 тамыздағы №874 Жарлығымен бекітілді.

Бағдарламаның мақсаты әртараптандыруды ынталандыру және өңдеуші өнеркәсіптің бәсекеге қабілеттілігін арттыру болып табылады.

Бағдарламаның негізгі міндеттері:

- өңдеуші өнеркәсіптің дамуы;
- басым секторларда тиімділікті арттыру және қосылған құнды ұлғайту;
- шикізаттық емес тауарларды сату нарығын кеңейту;

Өнімді жұмыспен қамтуды арттыру;

• өңдеуші өнеркәсіптің басым секторларына жаңа өндіріс деңгейін енгізу және дамудың негізін құру

• инновациялық кластерлерді қалыптастыру арқылы дамуы

• кәсіпкерлікті дамыту және шағын және орта бизнесті өңдеу өнеркәсібінде дамыту.

Индустриялық-инновациялық дамудың 2019 жылға дейінгі мемлекеттік бағдарламасын іске асыру нәтижесінде Қазақстан келесі экономикалық көрсеткіштерге қол жеткізуі керек:

- өңдеу өнеркәсіптерінде шығарылатын тауарлардың нақты көлемде 43% -ға өсуі;
- өңдеу өнеркәсіптерінде жалпы қосылған құнның нақты мәнде кемінде 1,4 есе артуы;
- өңдеу өнеркәсіптеріндегі еңбек өнімділігінің нақты түрде 1,4 есе артуы;
- шикізаттық емес (өңделген) экспорттың жалпы құнының кемінде 1,1 есе артуы;
- өңдеу өнеркәсібінің энергия сыйымдылығын аз дегенде 15% -ға кеміту;
- өңдеуші өнеркәсіпте жұмыспен қамтудың артуы 29,2 мың адамға жеткізу.

Өнеркәсіптік саясаттың ұзақ мерзімді мақсаты ЭЫДҰ елдерінде орташа деңгейге тең еңбек өнімділігінің деңгейіне жету болып табылады, сондықтан Бағдарлама өңдеуші сектордағы жұмыскерлердің өнімділігін арттыру (2015 жылы - 515 мың адам өз бетінше жұмыспен қамтылған). Индустрияландыру шеңберінде жаңа кәсіпорындарда жұмыс орындары ашылды. Жалпы алғанда, бағдарламада өңдеу өнеркәсібінде 70 мыңнан астам жоғары сапалы жұмыс орындарын құрумен 400-ге жуық жоба жүзеге асырылады. Өнеркәсіптік саясаттың табысты болуының маңызды шарты, бағдарламаның бүкіл кезеңіндегі макроэкономикалық көрсеткіштердің тұрақтылығын қамтамасыз ету болып табылады, атап айтқанда, өңдеуші секторды дамытуға бағытталған ұлттық валютаның, салық және ақша-кредит саясатының айырбас бағамының күрт ауытқуы, экономиканың нақты секторына кредит берудің жеткіліксіздігі шектеулі әсер етеді. Бағдарламаның мақсаттары мен нысаналы көрсеткіштеріне қол жеткізуге кедергі болуы мүмкін. Есептеулер бойынша, экспортты 19% -ға ұлғайту және өңдеу өнеркәсібіндегі еңбек өнімділігінің деңгейін 22% -ға дейін арттыру қарастырылған.

2015 жылмен салыстырғанда 2019 жылы 4,5 трлн.тенге негізгі құралдарға инвестиция салынды. Сондықтан отандық қаржы секторымен жағдайды ең ерте қалыпқа келтіру жеке кәсіпкерлікті өңдеу секторындағы жобаларды іске асыру үшін қажетті қолда бар ақша ресурстарын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Ішкі нарыққа қажетті қаражатпен қанықтыру үшін айтарлықтай шаралар шетелдік компаниялармен, бірінші кезекте ұлттық компаниялармен жұмыс істеуді жақсартуға, сондай-ақ ЭЫДҰ стандарттарына сәйкес келетін тартымды инвестициялық ахуалды қалыптастыруға бағытталған шетелдік инвестицияларды тартудың жаңа саясаты болды.

Қолданыстағы мемлекеттік қолдау жүйесі жаңа нарықтың дамуы мен өнімділікке баса назар аудара отырып айтарлықтай өзгерді. Негізгі критерийлер экономикалық және әлеуметтік салалардың цифрлық платформасына көшу, шығармашылық адам капиталын дамытуды

ынталандыратын ортаны құру болып табылады. Бұл ретте 5 басым салаларда (қара металлургия, түсті металлургия, агрохимия, мұнай өңдеу, мұнай-химия, автомобиль өндірісі, азық-түлік өндірісі, электр жабдықтарын өндіру) 5 түрлі кәсіпорындарға (металлургия, химия, мұнай өңдеу, машина жасау, тамақ өнімдері) ең көп қолдау көрсетілуде. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, Бағдарламаны іске асыру кезінде мынадай негізгі тәсілдер қолданылды. Қоғамға жеке бастамаларды қолдаудың таралуы, мемлекеттік бастамалардан тек жеке бастамаларды қолдауға кезең-кезеңмен көшу жүзеге асырылады. Негізінде, ұлттық басқарушы холдингтер мен даму институттары арқылы тікелей мемлекеттік қаржыны қаржыландыру құралдары индустриалды дамудың жаңа базасын құруға, сондай-ақ шикізаттық емес тауарларды сатуға арналған жаңа нарықты дамытуға арналған өндірістік кәсіпорындарға қолдау көрсететін ірі индустриялық жобаларды іске асыруға баса назар аударды.

Инициатордың қаржылық қатысуын арттыру мақсатында даму институттарының мақсатты қолдау көрсету критерийлері өзгертілді (кредиттеу, бірлесіп қаржыландыру, несие бойынша сыйақы ставкаларын субсидиялау және т.б.). Қаржылай қолдауды қамтамасыз етудің негізгі критерийлері еңбек өнімділігін арттыру және өңделген өнімдерді сату нарығын кеңейту болды. Даму институттарының мемлекеттік қолдау құралдарын ұсыну тәсілдері мен критерийлерін қайта қарау бойынша жұмыс жүргізілді.

Экспортталатын және (немесе) еңбек өнімділігін арттыруды қамтамасыз ететін шикізаттық емес сектордағы кез-келген қолданыстағы кәсіпорын қолдау алды. 2017 жылдан бастап кем дегенде 60% және 2018 жылдан бастап барлық қаражаттың 80% жаңа схемаға сәйкес келді. Бұл шаралар ДСҰ, ЕАЭО және басқа да ұйымдар шеңберінде Қазақстан Республикасы қабылдаған халықаралық міндеттемелерге негізделетін болды.

Тікелей жобаны қолдау бойынша бүкіл жүйелік қолдау көрсету шараларын қолданады.

Бюджеттік шығыстарды біртіндеп қайта бағдарлау процесі негізінен инфрақұрылымды салу, сервистік қолдау және жаңа нарықтар мен еңбек өнімділігін көтеру, ақпараттық және аналитикалық қолдау, инвестициялық климатты жақсарту, еңбек ресурстарының қолжетімділігі, білім беру сапасы мен ғылыми зерттеулерді дамыту және техникалық стандарттарды ынталандыру сияқты жүйелік шаралардан басталады. Классикалық мағынада кластер - өнім берушілерді, өндірістік емес салаларды, университеттермен, ғылыми мекемелермен, инфрақұрылымдық ұйымдармен және тұтынушылармен стратегиялық одақтарды қоса, өзара байланысты салалардың желісі. Кластерлер - өзара байланысты бәсекелес компаниялар мен жеке салалардағы кәсіпорындар, олардың шағын аумақтық өлшемдеріне қарамастан, олардың жақындығын пайдаланады, экономикалық мамандануды көрсетіп, жетекші орындарға ие болады. Кластерлер кәсіпорындар желісі арқылы құрылады, олардың әрқайсысы қосылған құн тізбегіне өз қызығушылығы бар. Бұл индустриалдық қатынастардың

инновациялық нарықтық желісі. Фирмалар өздері бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін кластерлік қажеттілікті түсіну үшін тиімді. Бұл салалық емес, сонымен қатар экономиканың түрлі салалары мен салаларының кәсіпорындары мен ұйымдарының аймақтық өндірістік желісі болып табылады, оның инновациялық мүмкіндіктері университеттер мен ғылыми-зерттеу институттарын қамтитындығымен байланысты. Қазақстан кластерлік өндіріс жүйелерін қалыптастыру үшін экономиканың құрылымын талдауға тиіс. Мемлекет экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың катализаторы ретінде әрекет етіп, осы міндетке сәйкес салаларды құруға бастамашы рөл атқаруы керек. Сарапшылар нарықтың тартымдылығы, сұраныс, ұсыныс және даму болжамдары тұрғысынан қазақстандық экономикаға талдау жасаған.

Нәтижесінде туризм, мұнай-газ өнеркәсібі, тамақ өнеркәсібі, тоқыма өнеркәсібі, көлік, металлургия және құрылыс материалдарын өндіру бойынша жеті басым бағыт таңдалды. Бұл нарық сегменттері шикізаттық емес салаларда экономиканың ұзақ мерзімді мамандануын анықтайды

Кластерлік тәсілдерді енгізу индустриалды дамуды, бәсекеге қабілеттілікті және экономикалық тиімділікті дамытудың маңызды құралы ретінде танылады.

Индустриялық-инновациялық даму саласындағы уәкілетті орган және Дүниежүзілік банктің институционалдық қолдауымен индустрияны дамыту ұлттық институты аймақтық кластерлерді дамытуға шоғырланады. нарық субъектілерінің өзара әрекеттестігі, технологиялық жаңғырту, нарықтың өсу стратегиялары, тиімділік еліміздің барлық өңірлерінің даму қажеттіліктерін ескере отырып, жұмыс және жеделдетілген инновациялық даму.

9.5 МИИДБ-2 шеңберінде өндірістік кәсіпорындарды қолдау шаралары

Бағдарлама аясында отандық кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін төмендету және ДСҰ және ЕАЭО ережелерін сақтауды болдырмау мақсатында өнеркәсіпке мемлекеттік қолдау жүйесі қайта қаралуда. Белгіленген тәртіппен мемлекеттік органдардың және экономиканың өндірістік секторын дамыту мен бәсекеге қабілеттілігін арттыру жөніндегі жұмыс жоспарларын жүзеге асыруға жәрдемдесу мақсатында мемлекеттік қолдауды жүзеге асыратын ұйымдар барлық қажетті шараларды қабылдайды.

Өңдеу секторын қолдау жөніндегі мақсатты шаралар. Өнеркәсіптік кәсіпкерлікті ынталандыруға бағытталған нысаналы қолдау шаралары қолданыстағы өндірістік нысандар немесе жана жобалар жұмыс істейтін секторлардың басымдықтарына қарай, мемлекеттік қолдауды есепке ала отырып, сараланған болатын.

Мемлекеттік қолдау шараларын ұсыну бойынша жобаларды іріктеудің негізгі критерийлері өңделген тауарларды өткізу нарығын кеңейту және еңбек өнімділігін арттыру болды. Бірінші деңгейдегі қолдау шаралары

бағдарламаға 1-қосымшаға енгізілген өңдеуші өнеркәсіптің барлық секторларын және қажет болған жағдайда өнімді қызметтердің (инфокоммуникациялық, ғарыштық, инженерлік, ғылыми-зерттеу, геологиялық барлау және т.б.) тиісті түрлерін қолдауға бағытталған және негізінен ынталандырушы еңбек өнімділігі мен дайын өнімдерге арналған. Өңдеу өнеркәсібіндегі кәсіпкерлік субъектілерін одан әрі қолдау өнімнің экспортын ынталандыру, жоғары өнімділікті ынталандыру, қызмет көрсету және ақпараттық-аналитикалық қызметтер, несиелерді субсидиялау, «Бизнестің жол картасы-2020» бизнесті қолдау және дамыту бойынша бірыңғай бағдарламаны іске асыру арқылы жалғасатын болады.

Екінші деңгейдегі қолдау шаралары ішкі және аймақтық нарықтардағы бәсекеге қабілеттіліктің алғышарттары негізінде таңдалған бағдарламаға 2-қосымшада көрсетілген өңдеу өнеркәсібінің 14 басым секторлары үшін бірінші деңгейдегі қолдау түрлеріне қосымша мынадай құралдар қолданылады:

- 1) инвестициялық преференциялар беру;
- 2) айналым капиталын және шағын және орта бизнестің және ірі бизнестің жаңа жобаларын ЕДБ арқылы қаржыландыру;
- 3) ЕДБ, Қазақстанның Даму Банкі және лизинг қызметін жүзеге асыратын басқа да заңды тұлғалардың лизингтік және лизингтік мәмілелері бойынша жеке кәсіпкерлік субъектілерінің сыйақы мөлшерлемелерін субсидиялау; қорын қолдауға бағытталған.
- 4) Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес ЕДБ, ұлттық даму институттары және басқа да заңды тұлғалар арқылы несиелеуді ұйымдастыру;
- 5) микроқаржы ұйымдары шығарған микрокредиттерге жеке кәсіпкерлік субъектілеріне сыйақы ставкаларын субсидиялау.

Үшінші деңгейдегі қолдау шаралары келесі басым секторларда экспорттық нарықтарға шығу үшін барынша мүмкін болатын әлеует негізінде іріктелген жобаларды қолдауға бағытталған:

- 1) қара металлургия;
- 2) түсті металлургия;
- 3) агрохимия;
- 4) мұнай өңдеу;
- 5) мұнай және газ химиясы;
- 6) автомобиль өндірісі;
- 7) тамақ өнімдері;
- 8) электр жабдықтарын өндіру.

Қара металлургияда: өндірістің еңбек өнімділігін және өндірістің экологиялық дұрыстығын арттыру мақсатында дәстүрлі салаларды қайта құру және жаңғырту; шетелдік инвесторларды тарту және жоғары легирленген болат, жоғары қосылған құны бар өнімдерді, отандық мұқтаждықтар мен жаһандық болат өнеркәсібі үшін дәстүрлі және күрделі ферроқорытпаларды өндіру бойынша инвестициялық жобаларды іске асыру; конструкциялық пішіндерді (арналар, шарлар, бұрыштар, рельстер),

аппараттық құралдарды (сымдарды, арқандарды, кабельдерді), жалпақ бұйымдарды (баспайтын, электролит, гальваникалық) өндіруді одан әрі дамыту; төмен тоннажды өнімді дамыту; металлургия саласында (жоғары сапалы, жоғары беріктікке қарсы, коррозияға қарсы және басқа да болат, 3D баспа үшін ұнтақты металлургия) озық өнімдер мен алдыңғы қатарлы технологияларды әзірлеу үшін МЖӘ негізінде «ШҚО металлургия орталығы» тәжірибелік орталығын құру арқылы ғылыми-зерттеу.

Түсті металлургияда: шетелдік инвесторларды тарту және мыс, алюминий, титан өндірісін одан әрі кеңейту, қорғасын, мырыш, никель және басқа да негізгі металдарды өндіруге арналған жаңа кен орындарын игеру, сондай-ақ дайын өнімдер мен жоғары қосылған құны бар өнімдерді мыс құбырлар, мыс шыбық, алюминий плиталар және т.б.); сирек кездесетін металдар мен сирек металдарды қоса алғанда, ілеспе металдарды өндіру кезінде шикізатты кешенді өңдеу; өндірістің өнімділігін және қоршаған ортаны дұрыстығын арттыру мақсатында қолданыстағы өндірістерді жаңғырту; жоғары қосылған құны бар өндірістік объектілерді құру үшін жетекші шетелдік компаниялармен серіктестік (ғаламдық ОДС шеңберінде ынтымақтастық); озық өнімдерді және серпінді технологияларды (3D басып шығаруға арналған ұнтақ металлургия) игеру мақсатында ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарды жандандыру.

Мұнайды қайта өңдеуде: отандық мұнай өңдеуші зауыттарға (Атырау МӨЗ, Шымкент мұнай өңдеу зауыты және Павлодар мұнай-химия зауыты) К4, К5 экологиялық кластарын мотор отындарын шығарумен жаңғырту жобаларын аяқтау.

Мұнай-химия өнеркәсібінде: Ұлттық индустриалды мұнай-химия технопаркі АЭА-ның полипропилен өндірісі зауытының және қажетті инфрақұрылымдық құрылыстардың құрылысын аяқтау; мұнай-химия өндірісін ұйымдастыру үшін ірі инвесторларды тарту; кәсіби персоналды және техникалық персоналды ұсыну.

Автокөлік өндірісінде: толық циклді зауыттың құрылысы (дәнекерлеу, бояу, автомобиль компоненттері); индустрияландырудың үшінші кезеңінің аяқталуына қарай кем дегенде 200 мың автомобиль өндірісін ұлғайту; автокөлік экспорты өндірістің кем дегенде 40% -ын ұлғайту; 2020 жылға қарай локализацияның 50% -ына қол жеткізу және компоненттік база мен қосалқы бөлшектер өндіру (бамперлер, мөрлер, газ танкілері, шығатын жүйелер, электр кабельдері және т.б.); компоненттік базаның отандық өндірушілерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жандандыру.

Азық-түлік өндірісінде: шетелдік инвесторларды тарту және жоғары қосылған құны бар тамақ өнімдерін өндіру бойынша инвестициялық жобаларды іске асыру; көтерме сауда орталықтарының құрылысын қоса алғанда, сауда-логистикалық инфрақұрылымды дамыту; экспорттық стратегияны әзірлеу; тамақтану мәдениетін қалыптастыру, оның ішінде баланстық тамақтануды дамыту және табиғи және жаңа өнімдерді тұтынуды қамтамасыз ету; ұлттық брендтерді құру және жылжыту.

Электр техникасын өндіруде: қолданыстағы өндірістік қуаттарды халықаралық сапа стандарттарына сәйкес жаңғырту; шетелдік инвесторларды тарту және электрлік қосалқы станцияларды, жарықдиодты өнімдерді, сыйымды трансформаторларды, жоғары қуатты конденсаторларды, электр жабдықтары мен басқа да өнімдерді өндіруге арналған компоненттерді өндіру бойынша жобаларды іске асыру; шығыстарды азайту және өнімділікті арттыру мақсатында жана басқару технологияларын енгізу; инновациялық өнімдерді өндіру және бәсекеге қабілеттілігін арттыру. Бұл секторлар үшін бірінші және екінші деңгейлерге қолдау түрлеріне қосымша мынадай құралдар қолданылады:

- 1) Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес ЕДБ, ұлттық даму институттары және басқа да заңды тұлғалар арқылы несиелеуді ұйымдастыру;
- 2) жарғылық капиталға салынатын инвестициялар;
- 3) кепілдік міндеттемелері мен несие кепілдіктерін ұсыну.

Бұдан басқа, жобаларды қаржыландыру үшін квазимемлекеттік компаниялар тартатын заемдар бойынша валюталық тәуекелдерді хеджирлеу құралдарын пайдалану мүмкіндігі қарастырылатын болады.

Өндірістің шығындарын азайтуға, еңбек өнімділігін арттыруға, ресурстық тиімділікті арттыруға және отандық және экспорттық нарықтарға одан әрі белсенді қол жеткізу үшін өнімдердің спектрін кеңейтуге бағытталған өндірістерді жаңғырту және қайта құрылымдау бойынша іс-шараларды өткізу үшін қолданыстағы салаларға қолдау көрсетілетін болады.

Мұндай жобалар іске асырылатын секторлар қара және түсті металлургия, агрохимия және мұнай өңдеу болып табылады. Қолданыстағы кәсіпорындардың, оның ішінде минералды тыңайтқыштар мен мұнай өңдеуді жаңғырту және қайта құру жұмыстары аяқталады.

Мұндай жобаларды қолдау құралдары:

- 1) қолданыстағы салық заңнамасында көзделген салықтық және өзге де жеңілдіктер;
- 2) индустриялық-инновациялық жобаларды іске асыруға қатысуға тарту үшін әлеуетті шетелдік инвесторлармен келіссөздер жүргізіп, келіссөздер жүргізеді.

Бұдан басқа, «Жұмыспен қамтудың жол картасы-2020» бағдарламасын және осы проблеманы шешу үшін өңірлерде жүзеге асырылатын басқа да тиісті бағдарламаларды, сондай-ақ экспорттық сауданы қаржыландыру, несиелік және сақтандыру мүмкіндіктерін енгізу арқылы босатылған қызметкерлерді қайта даярлау және жұмысқа орналастыру бойынша көмек көрсетілетін шаралар жүргізілді.

Сонымен қатар, кәсіпорындарға қажетті инвестициялардың басым бөлігін табу және тарту, сондай-ақ еңбек өнімділігін, энергия тиімділігін, экспортын, жаңа өнім түрлерін дамыту критерийлеріне сәйкес Бағдарламаның талаптарын қанағаттандыру қажет.

Үшінші деңгейдегі қолдау шаралары.

Барлық АЭА қатысушыларына мынадай салықтық жеңілдіктер беріледі:

- 1) КТС-дан босату;
- 2) жер салығынан босату;
- 3) мүлік салығынан босату;
- 4) өндірістік процесте толығымен тұтынылатын тауарлардың АЭА аумағына сатуға ҚҚС-нан босату.

Инвесторлардың құқықтарын қорғау, оның ішінде сот процестерінің алдын алу үшін Инвестициялық Омбудсменнің жұмыс істеуі жалғасады, оның негізгі міндеттері:

- 1) инвесторлардың өтініштерін қарау және оларды шешу бойынша ұсынымдар беру, оның ішінде мемлекеттік органдармен өзара іс-қимыл;
- 2) соттан тыс және сотқа дейінгі процедураларда туындайтын мәселелерді шешуге инвесторларға көмек көрсету;
- 3) Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасын жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу және енгізу;
- 2) экспортты дамыту және жылжыту.

Өндірілетін өнім экспортының негізгі бағыты нарық көлемі, қашықтық және сауда факторларын ескере отырып, ЕАЭО мен Орталық Азия, Ауғанстан, Иран, Кавказ елдері, Қытайдың батыс өңірлері болады. Шекаралық өңірлер мен Ресей Федерациясының рыногы өңдеуші өнеркәсіп импортындағы қазақстандық өнім үлесі ұзақ мерзімді перспективада 6% -ға жетуі тиіс ерекше рөл атқарады. «Жаңа Жібек жолы» жобасының әлеуеті сауда-саттық елдерінің ДСҰ-ға кіруімен де қолданылады. Экспорттық саясатты жетілдіру, соның ішінде оның үйлестіру тиімділігін арттыру бөлігінде шаралар қабылданатын болады.

Экспортты дамыту мен жылжытуға жалпыұлттық тәсіл қолданылады. Сонымен қатар, министрлердің орынбасарлары мен өңірлер мен қалалар әкімдері қадағаланатын салалардағы экспорт көрсеткіштеріне жауап береді.

«Қазақстандық тауарларды сыртқы нарықтарға экспорттауды ынталандыру» бағдарламасы шеңберінде отандық экспортқа бағдарланған компанияларға экспортты дамыту және жылжыту жөніндегі ұлттық институттың негізінде «біржолғы» қағидаға негізделген мемлекеттік қолдау шаралары ұсынылды. Осы мақсатта экспортты қолдау және қаржылық қолдау бойынша жұмыстар жалғасатын болады, оның ішінде:

- 1) Ақпараттық-талдамалық қолдау. Өңдеуші өнеркәсіптердің экспорттаушыларына еліміздің экспорттық әлеуеті мен әлеуетті сату нарықтарына қатысты ақпарат беру (ел, салалық шолулар, қысқартылған қысқаша талдау, өңірлер бойынша шолулар). Әлемдік сауданы дамытудағы негізгі үрдістердің мониторингі (TradePerformance). Export.gov.kz интернет-порталының дамуы мен жылжуы. Қазақстандық экспорттаушыларға арналған тренингтер мен оқу турларын ұйымдастыру;
- 2) Экспортты ынталандыру шаралары. Қазақстанның минералды емес экспорттарын (сауда миссиялары, отандық тауарлық белгілерді таныстыру, шетелдік көрмелерге кәсіпорындардың қатысуы, оның ішінде ұлттық стендте) көтермелеу үшін презентациялық іс-шараларды ұйымдастыру және өткізу. Отандық тауар өндірушілердің өнімдерін гуманитарлық сатып алулар

нарығына жылжыту (гуманитарлық ұйымдардың талаптарын сақтау, гуманитарлық сатып алуда оқыту, отандық кәсіпорындардың халықаралық мамандандырылған көрмелерге қатысуын алдын-ала тексеру);

3) Экспорттық әлеуетті дамыту. Экспорттаушылардың аймақтық кеңестерін және Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі жанындағы Экспорттаушылар кеңесін өткізу. «Қазақстанның экспорттық өнімдері» анықтамалығын ресейлік және ағылшын тілдерінде дайындау және басып шығару, «Экспорттаушыға көмектесу» орыс және қазақ тілдеріндегі басшылық материалдар. Буып-түю өнеркәсібі нарығын дамыту (оқу сапарлары, өндірістік тәжірибелер, семинарлар, дөңгелек үстелдер, конференциялар);

4) шетелде экспорттаушыларды қолдау.

Бақылау сұрақтары:

1. Өнімнің бәсекеге кабілеттілігінің мәні мен мазмұнын сипаттау
2. Кәсіпорында өнімнің сапа көрсеткішінің жіктелуі мен әдістері
3. Өнімнің сапасына әсер етуші факторларды анықтау
4. Кәсіпорынның бәсекеге кабілеттілігі, оған әсер етуші факторларды атаңыз.
5. МИИДБ-2 негізінде өңдеу секторына қандай қолдау көрсетілуде?
6. Экономиканы әртараптандырудың маңызын сипаттау.
7. Өнім экспортын қаржылық қолдау шараларын сипаттаңыз.
8. Индустриалды-инновациялық саясатты қолдау шараларын атау.

Әдебиеттер: 1/2/3/4/9/10/11/12/13/15/30.

IV-БӨЛІМ. КӘСІПОРЫН ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚАРЖЫЛЫҚ НӘТИЖЕЛЕРІ ЖӘНЕ ТИІМДІЛІГІ

Тақырып 10. Кәсіпорын қызметінің қаржылық нәтижелері

10.1 Кәсіпорын қаржы нәтижелері түсінігі

Қаржылық нәтиже өнімді өндіруге және сатуға байланысты кәсіпорын жұмысының циклын аяқтайды (орындалатын жұмыстар, көрсетілетін қызметтер) және сонымен қатар оның қызметінің келесі раунды үшін қажетті шарт болып табылады. Кәсіпорынның қаржылық нәтижелерінің жоғары көрсеткіштері салықтан босату арқылы мемлекеттік бюджеттің нығаюын қамтамасыз етеді, кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығының өсуіне, өндірістегі және қаржы секторларындағы іскерлік белсенділіктің өсуіне ықпал етеді.

Кез-келген кәсіпорын үшін қаржы нәтижесін алу кәсіпорынның (нарықтың) өз қызметінің нәтижелерін тануы немесе кәсіпорыннан шығарылған өнімнің, жұмыстардың немесе қызмет түріндегі өнімнің сатылу нәтижесін алуын білдіреді. Содан кейін кәсіпорын үшін түпкілікті қаржылық нәтиже сатудан түскен шығындардың балансы және оны алу үшін жұмсалған шығындар болады. Мемлекет үшін бизнестің соңғы қаржылық нәтижесі салық салынатын салық болады. Иесі үшін, инвестор, түпкілікті қаржылық нәтиже пайдасына бөлінген салықтан кейін пайданың бір бөлігі болып табылады.

Салық салу мен дивидендтер төлеуден кейінгі пайда, кредиторлар алдындағы пайыз - бұл кәсіпорынның өндірістік және әлеуметтік дамуы үшін таза қаржылық нәтижесі.

Нарық жағдайында пайда тауар кәсіпкерлігінің қаржы-шаруашылық қызметінің негізгі мақсаты болып табылады. Максималды пайданы алуға ұмтылу олардың қызметінің нәтижесі үшін толық экономикалық жауапкершілікті көтеру қажеттілігіне байланысты. Бұл жағдайда өндіріс көлемі мен өткізу көлемі алғышарт болып табылады, онсыз пайда болмайды.

Кәсіпорындардың (ұйымдардың) қаржысы - әр түрлі ақшалай қаражаттар ағымында көрсетілген ұйым қаражатын айналымы процесінде капиталды, табысты және қаражатты қалыптастыруға және пайдалануға байланысты монетарлық қарым-қатынастардың кең ауқымын қамтитын мемлекеттік қаржы жүйесінің салыстырмалы түрде тәуелсіз аймағы. Кәсіпорында қаржы ресурстарының негізгі бөлігі қалыптасады және оның экономикалық өсуі мен әлеуметтік дамуының негізгі көзі болып табылады.

Кәсіпорындардың шаруашылық қызметіндегі қаржының рөлі үлкен, олардың негізінде төмендегідей үдерістер жүзеге асады:

- қаражаттың жекелеген айналымына қызмет көрсету, яғни құндылықтың өзгеру формалары. Осындай циклды жүзеге асыру барысында құндылықтың ақшалай нысаны тауарға айналады және дайын өнімді өндіру және сату процесі аяқталғаннан кейін құнды тауар пішіні түпнұсқалық ақшалай нысанда (дайын өнімді сатудан түсетін табыс түрінде) қайта пайда болады;
- материалдық шығындарды, оның ішінде амортизацияны, жалақы қорын (соның ішінде бюджеттен тыс қорларға жарналарды қоса) және пайда түрінде әрекет ететін таза табысты қайтару үшін қорға тауарларды сатудан түскен кірістерді (жанама салықтарды төлегеннен кейін) бөлу;
- пайданың бюджетке төленетін төлемдерге (табыс салығына) қайта бөлінуі және кәсіпорын иелігінде қалдырылған пайданың өндірістің және әлеуметтік дамудың негізгі қаржыландыру көзі болуы ;
- тұтыну, жинақтаушы қорлар, резервтер үшін және оның қаржылық жоспарында (бюджетінде) көзделген басқа мақсаттар үшін кәсіпорынның иелігінде қалдырылған пайданы пайдалану (таза пайда);
- қорлардың жекелеген айналымы процесінде материалдық және ақша ресурстарының қозғалысы арасындағы сәйкестіктің, яғни сыртқы қаржыландыру көздерінен кәсіпорынның өтімділігін, төлем қабілеттілігі мен қаржылық тәуелсіздігін сақтауды бақылау.

Қаржыландырудың қалыптасуы тауар-ақша қатынастарының және мемлекеттің реттеуші рөлінің болуымен тығыз байланысты. Кәсіпорындардың қаржылық қатынастарының айтарлықтай бөлігі азаматтық заңнамамен реттеледі: түрлі ұйымдастырушылық-құқықтық нысандардағы кәсіпорындар үшін уәкілетті және резервтік капиталдың мөлшері мен тәртібі; акцияларды орналастыру және сатып алу, жекешелендіру, тарату, банкроттық рәсімдері; ағымдағы шот бойынша дебеттік қаражаттардың

басымдықты тәртібі; өндірістік шығындарға жататын шығыстардың құрамы; есеп саясатының параметрлері, нысандар және салық ставкалары.

Кәсіпорындарды қаржыландырудың материалдық негізі тауар-ақша қатынастары жағдайында ақшалай қаражат ағыны түрінде жүзеге асырылатын капиталдың айналымы болып табылады.

Осылайша, өнімдерді сатудан түскен түсімнің бір бөлігі материалдық шығындар мен еңбек шығынын өтеуге бағытталуы керек. Бірақ компания қаражаты есебінен ақшалай қаражат жинақталған амортизация түрінде негізгі құралдар мен материалдық емес активтер. Негізінде, олар жаңа жылжымайтын мүлік сатып алуға арналған, бірақ оны сатып алғанға дейін олар кәсіпорынның айналымында болады.

Бұдан басқа, тауарларды сатудан түсетін түсімдердің есебінен болашақ шығындар мен төлемдердің ақшалай резервтері құрылады, оның құрамы кәсіпорынның бухгалтерлік есеп және есепке алу саясаты саласындағы тиісті нормативтік құжаттармен реттеледі. Кәсіпорындар сондай-ақ өндірістің өзіндік құны бойынша негізгі өндірістік активтерді жөндеудің күрделі түрлерінің шығындарын біркелкі жүзеге асыруға арналған жөндеу қорын құруы мүмкін.

Бөлу үрдісі қайта тарату процесі арқылы жүреді. Мәселен, жалақы төлеген кезде жеке табыс салығы мен әлеуметтік салық салынады. Дивидендтерді төлеу жеке және заңды тұлғалардың - акциялардың меншік иелерінен алынатын табысқа салынатын салыққа байланысты.

Төленген түсімнің жалпы сомасында компания пайда түріндегі табыс алады. Нәтижесінде, компания айналымы таза табыс (таза пайда) болып табылатын, яғни соңғы қаржылық нәтиже (салықтан кейінгі пайда) мен салықты және басқа төлемдерді төлеуге бағытталған соманың арасындағы айырманы (өткен жылдар мен есепті жылдың) бюджетте қалдырады.

Қолданыстағы заңнамаға және ұйымның құрылтай құжаттарына сәйкес таза пайдаға байланысты резерв капиталының құрылуы мүмкін.

Қайта бөлу процесінде сондай-ақ қаражаттың сипаты бар кәсіпорынның бірқатар ақша көздері қалыптасты:

- жарғылық капитал (жарғылық капитал, жарғылық капитал) - кәсіпорын құрылтайшылардың (қатысушылардың) жарналары немесе меншік иесі берген кәсіпорыннан шығарылған кезде құрылған жағдайда. Оны қалыптастыру тәртібі (ең төменгі құн, жарналардың мерзімдері, қаражатты қосымша тарту) заңмен реттеледі. Жарғылық капитал ұзақ мерзімді активтер мен ағымдағы активтердегі қаражатты игеруге арналған

- мақсатты қаржыландыру және бюджет кірістері - тиісті заңдарда көзделген жағдайларда;

- мақсатты шараларды жүзеге асыру үшін салалық және салааралық тыс қаражаттардан және басқа кәсіпорындар мен жеке тұлғалардан мақсатты қаржыландыру және түсімдер.

Бұдан басқа, кәсіпорын қаражатының айналымында акционерлік ақшалай сыйақылар түрінде және қосымша капиталдың ақшалай бөлігін құрайтын

ақшалай қаражат көздері, сондай-ақ арнайы резервтер сипаты, яғни болашақ шығыстар мен төлемдер бойынша қатысады.

Кәсіпорындардың қасалық көздерін (капиталды, кірісті, қорларды және т.б.) қалыптастыру және пайдалану үдерісінде және кәсіпорындардың қаржы саласының экономикалық тиімділігін көрсететін және, тиісінше, қаржылық қатынастарды көрсететін ақшалай қатынастардың кең ауқымы бар. Басқару шешімдерін қабылдау үшін мүдделі тараптардың келесі топтары бөлінуі мүмкін:

1. Кредиторлар. Олар компанияның тұрақты қаржылық жағдайын ұстап тұруға қызығушылық танытады, бұл оларға қарызды өтеуге және оған уақытында мүдделі болуына мүмкіндік береді. Бұл еркін ақшаны тарту және орналастыру (қарыздарды, қарыздарды, сақтандыру төлемдерін және сақтандыру төлемдерін алу, ақша талаптарын беруді қаржыландыруды алу, жеке зейнетақы қорларына төлемдер және т.б.) бойынша қаржылық қатынастар.

2. Кәсіпорын иелері. Олар компанияға қосқан үлесінің құндылығын сақтауға және арттыруға және табысқа ие болудан мүдделі. Кәсіпорынға меншік құқығы оның акцияларын сатып алу арқылы және акцияларды сатып алу арқылы жүзеге асырылуы мүмкін (егер кәсіпорын АҚ болған жағдайда). Бұл жағдайда компания мен меншік иелері арасында меншікті капиталдың қалыптасуы мен тиімді пайдаланылуы, сондай-ақ дивидендтер мен пайыздарды төлеу туралы қаржылық қатынастар туралы айтылады; кәсіпорындар және басқа да серіктестер қарапайым серіктестік келісімдеріне және бірлескен қызметтің және кәсіпорындардың (еншілес және бас компаниялардың) ақша қаражаттарын бөліп тарату туралы серіктестердің табыстарын бөлуіне қатысты.

3. Кәсіпорын қызметкерлері. Олардың мүдделерінің бір бөлігі жұмыс уақытына әлі төленбеген пайдаға қатысты, сондай-ақ табыс салығын, зейнетақы қорына аударымдар, басқа шегерімдер мен несие сипатына ие алымдар туралы.

Компанияның қызметкерлерінің ішінде компанияның барлық салаларында қаржылық жағдайын және компанияның келешегін нығайтуға мүдделі қаржылық менеджерлер тобын атап өтуге болады. Сонымен қатар, бұл менеджерлер, әдетте, дивидендтер алуға құқығы бар кәсіпорынның бірлескен иелері болып табылады.

Қаржылық қатынастар капиталдың, кірістердің, қорлардың, резервтердің және кәсіпорынның қаражатының басқа да ақша көздерін қалыптастыру мен жылжыту (тарату, қайта бөлу және пайдалану) процесінде пайда болады, яғни оның қаржы ресурстары. Бұл басқарудың тікелей нысандары болып табылатын ақшалай қаражаттар мен қаржылық ресурстар.

Кәсіпорынның қаржы ресурстары кәсіпорынның барлық қызмет түрлерін өз кірістерінен, жинақ және капиталдан, сондай-ақ әртүрлі кіріс түрлерінен жүзеге асыру үшін қажетті активтерді қалыптастыру үшін жинақтаған қаражат көздері болып табылады.

Әлеуетті қаржы ресурстары өндіріс кезеңінде қалыптасады, жана құн құрылды және ескі өнім дайын өнімге беріледі. Бірақ материалдық салада жұмыс істейтіндер қаржы ресурстарын шығармайды, бірақ еңбектің өзіндік түрлеріне байланысты.

Қаржылық ресурстардың нақты қалыптасуы сатылым кезеңінде ғана іске асырылады, егер шығындар жүзеге асырылса және құндылықтың жекелеген баптары (өтеу, сыйақы және пайда) тауарларды сатудан түсетін түсімнен өзгеше болса.

Қажетті мөлшерде қаржы ресурстарының болуы кәсіпорынның қаржылық жағдайын, яғни оның кез-келген кезеңіндегі қаржылық тұрақтылығы мен төлем қабілеттілігін алдын-ала белгілейді.

Коммерциялық ұйымдар мен кәсіпорындардың қаржылық қатынастары экономикалық қызмет негізіне байланысты белгілі бір принциптерге негізделеді: экономикалық тәуелсіздік, өзін-өзі қаржыландыру, материалдық қызығушылық, қаржылық міндеттеме, қаржылық резервтер.

Экономикалық тәуелсіздіктің принципі қаржы саласында тәуелсіздік болмаған жағдайда жүзеге асырыла алмайды. Оны жүзеге асыру шаруашылық субъектілері меншік түріне қарамастан өз шығындарын, қаржыландыру көздерін және пайда табу мақсатында қаражатты инвестициялау бағытын дербес анықтайды.

Өзін-өзі қаржыландыру принципі. Бұл принципті іске асыру - шаруашылық субъектінің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететін кәсіпкерлік қызметтің негізгі шарттарының бірі. Өзін-өзі қаржыландыру өнімдерді өндіруге және сатуға жұмсалған шығыстарды, инвестицияларды және өз қаражаты есебінен өндірісті дамытуды және қажет болған жағдайда банк және коммерциялық несиелерді толық өтейді. Қазіргі кезде барлық кәсіпорындар мен ұйымдар бұл принципті толықтай жүзеге асыра алады.

Материалдық қызығушылық принципі - оның объективті қажеттілігі кәсіпкерлік қызметінің негізгі мақсаты - пайда табу. Экономикалық қызметтің нәтижелеріне қызығушылық кәсіпорындар мен ұйымдардың, жекелеген қызметкерлер мен жалпы мемлекеттің ұжымдарында бірдей. Бұл принципті іске асыру лайықты жалақы, мемлекеттің оңтайлы салық саясаты, тұтынуға және жинақтауға арналған таза пайданы бөлудегі экономикалық негізделген пропорцияларды сақтау арқылы қамтамасыз етілуі қажет.

Қаржылық резервтерді ұсыну қағидасы. Қаржылық резервтерді және басқа да осындай қорларды қалыптастыру қажеттілігі әрдайым тәуекелге ұшырайтын кәсіпкерлік қызметпен байланысты. Нарықтық қатынастар жағдайында тәуекелдің салдары өз бастамасы бойынша әзірлеген бағдарламаны өз еркімен және өз бетінше жүзеге асыратын кәсіпкерге тікелей әсер етеді.

Қаржылық нәтижелер кәсіпорынның тиімділігін көрсететін негізгі көрсеткіш болып табылады. Коммерциялық ерекшеліктер өндірістік кәсіпорындары өндіріс шегінен тыс жатқан басқа салалармен салыстырғанда қаржылық нәтижелерді есепке алу мен жоспарлауға жауапты көзқарасқа ие болады.

Қаржылық нәтижелерді басқару процесінің мазмұны кәсіпорынның негізгі стратегиялық және тактикалық мақсаттарына сәйкес оларды қалыптастырудың барлық негізгі аспектілері бойынша басқару шешімдерін қабылдау және енгізу процесі ретінде анықталуы керек. Осы үдерістің негізгі бағыттарын дамыту кезінде тұтастай алғанда кәсіпкерлікті дамыту мақсаттарына қатысты негізгі және бағынатын мақсаттарды анықтау керек.

Қаржы нәтижелерің өздері кәсіпорында қалай жұмыс істеп жатқаны, нарықта қалай сезінетіні, осы кәсіпорынның тактикалық және стратегиялық перспективалары қандай екенін сипаттап көрсетеді. Жалпы алғанда, қаржылық нәтижелер өндірістік кәсіпорынының әл-ауқатының өте сезімтал көрсеткіші болып табылады. Жалпы қаржылық нәтижелерді басқарудың негізгі мақсаты компанияның стратегиясын жүзеге асырудың әр кезеңінде қажетті көлемді қамтамасыз ету болып табылады. Сонымен бірге, компанияның барлық ағымдағы есеп-қисабын жүзеге асыруға, тұрақты төлем деңгейін сақтауға және сайып келгенде, кәсіпорынның жалпы мақсаттарына сәйкес келетін таза пайда алуға мүмкіндік беретін қажетті өлшем болып табылады. Қаржылық нәтижелерді басқарудың негізгі мақсаты кәсіпорынның жалпы мақсаттарына байланысты өзгеруі мүмкін. Егер тұтастай алғанда өнеркәсіп кәсіпорны дамудың жоғары қарқынына, сату көлемінің өсуіне, нарықтың бір бөлігін жеңуге, пайдасын барынша арттыруға бағытталған болса, онда қаржылық нәтижелерді қалыптастырудың мақсаты өсудің жоғары қарқыны болып табылады.

Егер өнеркәсіп кәсіпорны өз қызметіне тұрақтылықты арттырса, оны ең жоғарғы рентабельділік деңгейіне немесе тек қана үзіліссіз қызмет етуге ынталандыратын болса, қаржылық нәтижелерді басқару ағымдағы төлем қабілеттілігін қамтамасыз ететін беолгіленген көлемде қаражатты қамтамасыз етуге бағытталуы керек. Егер иелердің мүдделері кәсіпорынның басшылығында болса, түпкілікті қаржы нәтижелерін қалыптастырудың мақсатты көрсеткіштері - бұл инвестицияланған немесе меншікті капиталдың табыстылығы сияқты көрсеткіштер қарастырылуы қажет. Белгіленген қаржылық көрсеткіштерді басқару мақсаттарының артықшылығы оларды өндіріс шаруашылықтарын қабылдау үдерісіне балама тандау кезінде критерийлік бағалау ретінде әрекет ете алатын жоспарланған көрсеткіштер немесе нысаналы стандарттар түрінде сандық бағалау мүмкіндігі. Қабылданған өндіріс шаруашылықтарын материалдандыру процесінің үрдісі мен нәтижесін бақылауға мүмкіндік беретін шешімдер. Қажетті нәтижелерден нақты нәтижелердің ауытқу дәрежесі, тұтастай алғанда, осы процесті басқару деңгейін көрсетеді.

10.2 Пайданың экономикалық мәні мен түрлері, пайданың тартылу жолдары

Экономикалық санаттағы табыс кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру барысында материалдық өндіріс саласында құрылған таза табысты көрсетеді.

Тауар нарығында кәсіпорындар салыстырмалы түрде бөлек тауар өндірушілері болып табылады. Өнім бағасын белгілеп, оны тұтынушыға сатады, ал ақшалай түсім түседі, бұл пайда табуды білдірмейді. Кәсіпкер әрқашан пайда табуды мақсат етеді, бірақ оны әрдайым ала алмайды. Қаржылық нәтижені анықтау үшін өндірістің өзіндік құнын көрсететін өндіріс пен сату шығындарын салыстыру қажет. Шығындар түсімнен асып кететін жағдайда компания шығынға ұшырайды, ол теріс қаржылық нәтиже деп саналады, бұл оны банкроттыққа кедергі келтірмейтін қиын жағдайға әкеледі. Егер түсім өзіндік құнға тең болса, онда өнімді өндіру мен сату шығындарын қалпына келтіру ғана мүмкін болды. Табыс өзіндік құннан асып кетсе, қаржылық нәтиже пайданы көрсетеді.

Нарықтық экономикада пайда - кәсіпорынның қаржы-шаруашылық қызметінің басты мақсаты. Пайда - тауарлардың, жұмыстардың және қызметтердің бағасының бір бөлігі.

Пайда - бұл іскерлік қызметтің қаржылық нәтижелерін сипаттайтын экономикалық көрсеткіш. Қаржылық нәтиже өнімдерді сатуға, жұмыстарды орындауға және қызмет көрсетуге байланысты кәсіпорын қызметінің әр түрі бойынша бөлек анықталады. Бұл қаржылық нәтиже өнімнің, жұмыстардың және қызметтердің ағымдағы бағамен сатылуынан түсетін түсімдер мен оны өндіру мен сату шығындарының арасындағы айрма.

Сурет 1. Пайданың атқаратын қызметі

Пайда - бұл кез-келген меншік нысанындағы кәсіпорындар жасайтын жинақтың ақшалай көрінісі. Пайданың экономикалық мазмұны ол орындайтын функциялар арқылы анықталады. Пайда кәсіпорын деңгейінде үш функцияны орындайды: біріншіден, кәсіпорынның соңғы қаржылық нәтижесін сипаттайды. Екіншіден, кәсіпорынның өндірістік және әлеуметтік

дамуы, көбеюі үшін қаржы ресурстарының негізгі көзі. Үшіншіден, мемлекеттік бюджеттің кіріс көзі, пайда бюджетке салық ретінде аударылады.

Бірінші функция экономикалық тиімділікті анықтаумен байланысты, бұл шығындармен алынған нәтижелердің қатынасы арқылы басқару сапасын сипаттайды. Басқа да бірдей, кәсіпорынның қызметі оның шығындары үлкен әсер етсе немесе нәтиже төменірек шығындармен алынса тиімдірек деп санауға болады.

Пайданың екінші функциясы пайда әкелетін кәсіпорынның анықтамасынан туындайды. Меншік үлесі акциялар санына немесе үлес мөлшеріне ғана емес, сондай-ақ материалдық және әлеуметтік көмек түрінде қосымша табыс алатын қызметкерлерге де тіркелген кәсіпорынның өзі және оның қызметкерлері ғана емес, барынша пайда алуға мүдделі. біржолғы бонустар, сыйлықтар, тарифтерді өтеу, тамақтану, қосымша мерекелер және т.б.

Нарықтық экономикада бұл функцияның құны өседі, оған сәйкес пайда кәсіпорынның дамуына арналған ресурстар көзі ретінде жұмыс істейді. Кәсіпорынның иелігінде қалған таза пайданы пайдалану бағытын оның құрылтай құжаттарында немесе кәсіпорынының қаржы-шаруашылық қызметінің нәтижелерін бекіту кезінде жыл сайынғы жоспарларда бекітеді.

Атқататын функция бойынша, меншік иелерінің табыстары мен пайдасының есебінен олардың мүлкілік жағдайының артуы нақты дивидендтерді төлеуге және акцияларға, акцияларға кірістер түрінде, сондай-ақ акцияға шаққандағы меншікті капиталдың есебінен қалыптасқан кәсіпорын активтерінің құнын арттыру арқылы жүзеге асырылады.

Ақыр соңында пайда ең маңызды функциясы оны аймақтық бюджет пен Қазақстан Республикасы субъектілерінің бюджеттерін қалыптастырудың көзі ретінде пайдалану болып табылады. Қазіргі уақытта жалпы табыс салығының ставкасы 20% құрайды, салық ставкасы бойынша есептелген салық сомасының ауқымды бөлігі республикалық бюджетке түседі.

Кәсіпорынның пайдасы тауарларды, негізгі құралдарды және кәсіпорынның басқа да мүлкін сатудан, сондай-ақ шығыстар сомасына азайтылған басқа да кірістердің қаржылық нәтижесінен тұрады. Пайда табуды анықтау тетігі қазіргі уақытта қолданыстағы шығыстарды және пайдаға салық салу саласындағы нормативтік-құқықтық актілермен табыстарды белгілейді. Оларға сәйкес, сондай-ақ өндірістік және кәсіпкерлік қызмет тізбегін ескере отырып, кәсіпорынның пайдасын қалыптастыру процесі төменгі формула бойынша ұсынылуы мүмкін:

$$П_{нк} = V_T - Ш \quad (1)$$

мұнда $P_{нк}$ - негізгі өнімді сатудан түсетін пайда, тенге.

V_T - тауарларды, өнімдерді сатудан түскен жалпы табыс;

$Ш$ - кәсіпорынның шығындары, тенге.

Жалпы(баланстық) пайда формуламен есептеледі

$$П_{б} = П_{нк} + П_{бк} - Ш_{б}, \quad (2)$$

мұнда $P_{б}$ - жалпы пайда, тенге.

$P_{бк}$ - басқа кірістер, тенге.

ШБ - басқа шығындар, тенге.

Пайдаға мемлекеттің, шаруашылық субъектілерінің және әрбір қызметкердің экономикалық мүдделері шоғырланған. Кәсіпорындардың қаржылық-шаруашылық қызметінің барлық аспектілері пайда әкеледі, сондықтан шаруашылық жүргізуші субъектілердің пайдасы қаржы қорларының ұлғаюын және мемлекеттің қаржы жүйесін нығайтуды көрсетеді. Кәсіпорынның пайдасы мынадай түрлерге бөлінеді:

1. Пайда болу көздеріне сәйкес (тауарларды сатудан түсетін табыс, мүлікті сатудан түскен пайда, операциялық емес мәмілелерден түскен пайда).
2. Табыстарды қалыптастыратын элементтердің құрамы бойынша (маржа, баланс (жалпы), таза пайда).
3. Салық салу сипаты бойынша (салық салынатын, салық салынбайтын).
4. Қолданылу сипаты бойынша (сақталмаған, тұтынылған (бөлінген)).

Операцияларды, жұмыстарды, қызметтерді жүзеге асырудан түсетін табыс кәсіпорынның пайдасының негізгі түрі болып табылады. Мүлікті сатудан түсетін пайда негізгі құрал-жабдықтар мен ғылыми жабдықтардың тозған немесе пайдаланылмаған түрлерін, сондай-ақ шикізаттың, материалдардың және басқа да материалдық құндылықтардың сатып алынатын қорларын оларды іске асыруды қамтамасыз ету процесінде кәсіпорынның шеккен шығындарының мөлшеріне азайтылған табысты білдіреді.

Өндірістік емес операциялардан түскен пайда осы кәсіпорынның басқа бірлескен кәсіпорындардың қызметіне қатысу үлестерінен түсетін табыстардан қалыптасады. Кәсіпорынға тиесілі облигациялардан түскен пайда, акциялар және т.б. бағалы қағаздарды сатудан, сонымен қатар табыс және дивиденд түріндегі басқа кәсіпорындардан түскен түсімдер; банктердегі кәсіпорындардың депозиттерінен түскен кірістер; айыппұлдар мен олардың өсімінен алынды.

Маржиналдық пайда операциялық қызметтен айнымалы шығындарды алып тастағандағы таза кірістің сомасын сипаттайды.

Таза пайда оған байланысты салық және бюджетке міндетті төлемдерінің көлеміне азайтылған пайда мөлшерін сипаттайды. Капиталдандырылған пайда кәсіпорын активтерінің өсуін қаржыландыруға бағытталған көлемін сипаттайды. Тұтынылатын пайда меншік иелеріне (акционерлерге), қызметкерлерге және әлеуметтік төлемдерге жұмсалатын пайданың бір бөлігі болып саналады.

Кәсіпорын иелігіндегі таза пайда белгілі мақсаттағы қорларға бөлінеді. Таза пайда есебінен резервтік капитал құрылады. Резервтік капитал басқа қорлар болмаған кезде шығындар, борыштық міндеттемелерді өтеуге, сондай-ақ акционерлерден өз акцияларын сатып алуға арналған. Таза пайда есебінен қалыптасқан, оның мөлшері, сондай-ақ есеп айырысу мөлшері заңмен және кәсіпорынның құрылтай құжаттарымен белгіленуі мүмкін.

Кәсіпорын таза пайда есебінен жинақтау және тұтыну қорын құра алады. Жинақтау қоры негізінен таза пайда мен амортизация есебінен қалыптасады. Негізінен жинақтаушы қор өндірістік (жабдық, цехтар) және негізгі құралдарды сатып алуға және салуға, сондай-ақ ғылыми-зерттеу және

тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарды, кадрларды даярлау және қайта даярлау сияқты бағыттарға жұмсалады.

Тұтыну қоры негізінен таза пайда есебінен құрылады және қызметкерлерге материалдық көмек төлеуге, дивидендтерге, сыйлықақылар мен жәрдемақыларға, қосымша мерекелерге, саяхаттар мен ойын-сауық шығыстарына, қызметкерлерді тасымалдауға, оларды тамақтандыруға, сондай-ақ дене шынықтыру мен спортты дамытуға бағытталған. .

Таза пайда есебінен кәсіпорын ерекшеліктеріне байланысты басқалай қорлар да құрылуы мүмкін.

10.3 Рентабельділік көрсеткіші, есептелуі мен оны арттыру көздері

Рентабельділік - бұл кәсіпорынның кірістілік, тиімділік дәрежесін көрсететін салыстырмалы көрсеткіш. Кәсіпорынның рентабельділігінің маңызды сипаты – кірістілік нәтижесі. Бұл кәсіпорынның әр түрлі ресурстарды: ақша, материалдық, материалдық емес, өндірістік, еңбек және т.б. қаншалықты дұрыс және тиімді пайдалануын көрсетеді. Жалпы мағынада, бұл кәсіпорынның пайдасын оны қалыптастыратын ағындарға қатынасымен анықтайды. Рентабельділік инфляцияның және басқа да сыртқы факторлардың әсерін жояды және қызметке объективті және бейтарап баға беруге мүмкіндік береді. Пайда көрсеткіштері мен рентабельділік құндылықтарды дұрыс анықтау мен аналитикалық есептеулерді құру үшін негіз болып табылады. Бұл кәсіпорынның ағымдағы жағдай туралы қорытынды жасауға және болашаққа жоспар жасауға мүмкіндік беретін негіз болып табылады.

Нарықтық экономикада табыстылықтың көрсеткіштері жүйесі жүзеге асырылады. Әр түрлі аналитикалық мақсаттар үшін әр түрлі рентабельділік коэффициенттерін анықтауға болады. Олардың әрқайсысында өзінің формуласы және өздерінің есептеу әдістемесі бар. Кәсіпорынның бағалық саясатының тиімділігін анықтау және өнімдерді сатумен байланысты шығындарды бақылау мүмкіндігін тексеру үшін сатылым немесе өнімділік рентабельділігі есептеледі. Бұл коэффициент алынған кірістің әрбір тенгесі үшін таза пайда мөлшерін көрсетеді.

Өнімділік рентабельділігі барлық сатылған өнімге де, оның жеке түрлеріне де есептелуі мүмкін. Өнімділік рентабельділігі өнімді сатудан немесе негізгі қызметтен түскен пайданың шығындарға қатынасымен анықталады.

$$P\theta = P_n / \theta_k \quad (1)$$

Мұнда: P_n -сатудан, негізгі қызметтен түскен пайда, θ_k - өзіндік құн. Бұл көрсеткіш кәсіпорынның ағымдағы шығындарының тиімділігін және сатылған өнімнің кірістілігінің дәрежесін түсіндіреді. Өнімнің жекелеген түрлерінің рентабельділігі бағаға және толық құнға байланысты. Берілген өнімнің бірлігінің сату құнының пайызы осы өнімнің бірлігінің жалпы құнына дейін оның жалпы толық құнынан азайтылады.

Кәсіпорынның өндірістік рентабельділігі жалпы пайданың пайыздық көрсеткіші ретінде негізгі құралдар мен айналым құралдарының орташа құнына қатысымен есептеледі.

Кәсіпорынның өндірістік рентабельділігі мына төмендегі формуламен есептеуге болады:

$$P_{\theta} = Q (B - \Theta_{\kappa}) / H\Theta_{\text{Қожқ}} + A\text{Қ} * 100\% \quad (2)$$

Мұнда: Q - өнім көлемі;

B – өнім өлшемінің бағасы; Θ_{κ} - өзіндік құн;

H $\Theta_{\text{Қожқ}}$ – негізгі өндірістік қорларының орташа жылдық құны;

AҚ – айналымы құралдарының көлемі.

Кәсіпорынның өндірістік рентабельділігі ондағы негізгі және айналым капиталының пайдалану тиімділігін сипаттайды.

Кәсіпорынның есептік рентабельділігі таза пайданың пайыздық көрсеткіші ретінде негізгі құралдар мен айналым құралдарының орташа құнына қатысымен есептеледі

$$P_e = \text{Пт} / H\Theta_{\text{Қожқ}} + A\text{Қ} * 100\% \quad (3)$$

Мұнда: Пт - таза пайда.

Кәсіпорынның есептік рентабельділігі оның қаржылық жағдайын сипаттайды.

Қызметкерлердің рентабельділігі - кіріс шегі мен қызметкерлердің орташа саны арасындағы қатынас. Осы коэффициентті талдау, табыстарды көбейту үшін ұйымға қанша қызметкерді қолдау керек екенін көрсетеді.

Капиталдың рентабельділігі - акционерлік капиталдың бірлігіне шаққандағы пайда мөлшерін көрсетеді.

Инвестициялық рентабельділік пайда қаншалықты компанияның капиталын инвестициялауы мүмкін екенін көрсетеді. Нәтиже құны инвестицияның сәтті болғандығын анық көрсетеді.

Рентабельділік - бұл кез-келген кәсіпорынның қызметіне объективті және әділ бағалау жүргізуге көмектесетін маңызды көрсеткіш. Осыған байланысты ол, мысалы, пайда алудың түрлі түрлеріне қарағанда әлдеқайда көп аналитикалық мүмкіндіктер береді. Кейбір коэффициенттердің мәндеріне негізделген тұжырымдар жасай отырып, менеджменттің құзыретті шешімдерін жасай алады және компанияның дамуына және әл-ауқатына жетелейді.

Кәсіпорындардың рентабельділігін арттырудың негізгі тәсілі еңбек өнімділігінің өсуі болып табылады, ол өндірістің әр бірлігінің өзіндік құнын төмендету және өнімді ұлғайту жолымен кіріс деңгейін ұлғайтуға мүмкіндік береді.

Рентабельділікті көтерудің маңызды құралдарының бірі - кәсіпорынның өндірістік-шаруашылық қызметінің негізі болып табылатын экономикалық талдау, аудит, есептеме, менеджмент жұмыстары. Бұл жұмыстардың дұрыс жүргізілуі, кәсіпорын қызметінің неғұрлым тиімді болуына, кірістіліктің артуына бағыттайды. Рентабельділікті арттырудың маңызды факторы өндірістің өзіндік құны. Өндірістік шығындарды азайту пайда мен рентабельділік деңгейін арттыруға айтарлықтай әсер етеді.

Сыртқы факторлары - өнімге нарықтық сұраныс, өндірушілердің ұсынысы мен бәсекелестігі. Белгілі бір өнімге жоғары сұраныстың болуы, сондай-ақ бәсекелестік қабілетінің артуы, олар сатылатын өнімнің көлемін ұлғайтуға, нәтижесінде пайда мен кірістілікті көбейтуге ықпал етеді.

10.4 Кәсіпорынның салық салынымы

Салық – бұл қайтарымсыз, эквивалентсіз және тұрақты сипатқа ие болатын, белгілі мөлшерде заңдылық негізде бекітілген заңды және жеке тұлғалар есебінен ұсталатын қаражаттың жиынтығы. Салықтар - бұл орталық және жергілікті басқару органдарының жеке және заңды тұлғаларынан алынатын және мемлекеттік және жергілікті бюджеттерге түсетін міндетті төлемдер және ол мемлекеттің кірісін құрайды.

Салық салу – заңды және жеке тұлғалар мен мемлекет арасында табысты бөлу жүйесі. Ол Қазақстан Республикасының салық кодексімен, салықтар мен алымдар туралы заңдармен, сондай-ақ ҚР субъектілерінің және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының заңдары мен басқа нормативтік актілерімен реттеледі.

Салық төмендегідей функцияны жүзеге асырады:

1) фискалдық функция (фик - мемлекеттік қазынашылық) мемлекетке саяси және әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешуге жұмсалатын қаржы ресурстарымен қамтамасыз етеді;

2) нормативтік-құқықтық реттеу функциясы кәсіпкерлік қызметті ынталандыратын, өндірістің өсуіне және еңбек нәтижесіндегі қызметкерлердің қызығушылығын арттыруға, материалдық-техникалық ресурстарды пайдалану тиімділігіне, сондай-ақ жекелеген шаруашылық жүргізуші субъектілер ретінде (кәсіпорындар, ұйымдар, фирмалар) салықтық ставкалар, жеңілдіктер мен айыппұлдар жүйесі арқылы жүзеге асырылады және халық ұлттық экономиканың негізгі бөлігі.

3) бөлу функциясы халықтың әлеуметтік қорғалмаған санаттарын қолдауды қамтамасыз ететін кірістер мен шығыстарға айтарлықтай әсер ететін салықтарды қайта бөлу жолымен жүзеге асырылады.

Салық салу объектісі - компанияның балансында: негізгі құралдар және материалдық емес активтер (қалдық құны бойынша), сондай-ақ акциялар мен шығындар. Салық салу мақсаттары үшін мүліктің орташа жылдық құны анықталады.

Төлем қабілеттілігіне қарай салық тікелей және жанама түрде жіктеледі. Тікелей салық тікелей алынатын салық (жеке табыс салығы, корпоративті табыс салығы, жеке табыс салығы, әлеуметтік салық және т.б.).

Жанама салықтар - белгілі бір тауарлар мен қызметтерге салынатын салықтар. Жанама салықтар бағаға қосымша ақы ретінде кіреді. Жанама салықтар түрлері: қосылған құн салығы (тауарлардың кең спектрін қамтитын), акциздер (таңдалған тауарлардың қатысты шағын тізімі салық салынуға жатады), кедендік баждар.

Салық ставкасы - бұл салық базасының өлшем бірлігіне салықтар бойынша есеп айырысу сомасы. Салық ставкасы салық базасының өлшем бірлігіне пайызбен немесе абсолютті мөлшерде белгіленеді.

Салық кезеңі - Салық кодексіне сәйкес жеке салық және басқа да міндетті төлемдер үшін белгіленген мерзім, салық базасы анықталады және бюджетке төленетін салық пен басқа да міндетті төлемдердің сомасы есептеледі.

Бюджет кірісінің ауқымды бөлігін құрайтын салық –корпоративті табыс салығы,оның төлеу объектісі кәсіпорынның жылдық жиынтық табысы.,ставка мөлшері 20 пайызды құрайды. Жылдық жиынтық кіріс салық төлеушінің кірістерін қоса алғанда: тауарларды (жұмыстарды, қызметтерді) сатудан түскен кірістердің барлық түрлерін қамтиды; ғимаратты, ғимараттарды, ғимараттарды, сондай-ақ амортизацияланбайтын активтерді сатудың өзіндік құнынан; міндеттемелерді есептен шығарудан; күмәнді міндеттемелер бойынша; мүлікті жалға беруден; банктер мен банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымдар жасаған провизиялардың мөлшерін азайтудан; борыш талаптарын беруден; кәсіпкерлік қызметті шектеу немесе тоқтату туралы келісім бойынша алынған; шығыс негізгі құралдарының құнынан кіші тобының құндық балансына асып кетуінен; бұрын жасалған шегерімдер бойынша алынған өтемақы; мүлікті тегін алу, жұмыстарды орындау, көрсетілетін қызметтер; дивидендтер; сыйақылар; оң айырбас бағамы; ұтыстар; роялти; әлеуметтік объектілерді пайдалану кезінде жұмсалған шығыстардан кірістердің артуы.

Сурет 2.ҚР аймағындағы салықтар түрлері

Есептер мен алдыңғы кезеңдер үшін қолданылып жүрген ағымдағы табыс салығының сомасы төленбеген сомаға тең міндеттеме ретінде танылады және

заңды тұлғаның тиісті табыстары мен шығыстары пайда болған сол салық кезеңінде есептеледі. Егер табыс салығының төленген сомасы салық кезеңі үшін төленетін сомадан асса, артық сома актив ретінде танылады. Активтің өзін тану кезінде ұйым болашақ кезеңдерде алатын экономикалық пайдалар түрінде оның баланстық құнын өтеу болашақта болады. Егер активтің баланстық құны оның салық базасынан асып кетсе, салық салынатын экономикалық пайда сомасы салық салу мақсаттары үшін шегерілетін сомадан асып түседі. Бұл айырмашылық салық салынатын уақытша айырмашылық болып табылады, ал болашақ кезеңдерде табыс салығын төлеу міндеттемесі кейінге қалдырылған салық міндеттемесі болып табылады. Жеке табыс салығын төлеушілер жеке тұлғалар. Төлем көзіне салық салынатын табыстардың мынадай түрлері:

1) қызметкердің жеке тұлғаның жиынтық табысы; зейнетақы қорларынан төленетін зейнетақы төлемдері және жинақтаушы сақтандыру шарттары бойынша табыс төлем көзінен салық салынатын табыстарға жатады.

2) шәкіртақылар, дивидендтер, сыйақылар, ұтыстар түріндегі табыс.

Жұмыскерлердің төлем көзінен салық салынатын табысы жұмыс беруші кәсіпорын қызметкердің есебіне жазған, салық салуға жататын табыстары мен салық шегерімдерінің шамасы арасындағы айырма ретінде анықталады.

Жұмыскерлер кәсіпорыннан ақшалай немесе заттай нысанда алған кез келген табыстар, оның ішінде ҚР заңнамасына сәйкес жұмыс беруші және үшінші тұлғалар арасында жасалған азаматтық-құқықтық сипаттағы шарттар бойынша алынған, материалдық пайда түрінде алынған табыстар да жұмыскердің салық салуға жататын табыстары болып табылады.

Оларға мыналарды жатқызады:

- 1) жинақтық зейнетақы қорларынан алынатын зейнетақы төлемдері;
- 2) дивидендтер, сыйақылар, ұтыстар түріндегі табыс;
- 3) жинақтаушы сақтандыру шарттары бойынша табыс;
- 4) төлем көзінен салық салынбайтын табыстар;
- 5) қызметкерлерге олардан сатып алынған жеке мүлкі үшін төлемдер;
- 6) жұмыс берушіден алынған несиелерді (қарыздарды, микрокредиттерді) пайдаланғаны үшін пайыздардан үнемдеуден түсетін материалдық пайда қызметкердің салық салуға жататын табыстары болып табылмайды.

Заңды тұлғалардан алынатын ең маңызды жанама салық - қосылған құн салығы (ҚҚС). Салық түсімдерінің жалпы көлемі бойынша ол жетекші орындардың бірін иеленеді.

ҚҚС - өндірістің барлық сатыларында құрылған және сатылған тауарлардың, жұмыстардың және қызметтердің құны мен өндіріс және айналым шығындарына жұмсалған материалдық шығындардың өзіндік құнымен анықталған қосылған құнның бір бөлігін бюджетке шығару нысаны.

Акциз салығы тұтынушыларға жанама салықтар болып табылады. Қазақстандағы акцизделетін тауарлар тізбесі салыстырмалы түрде аз және көбінесе басқа елдердің ұқсас өнімдерінің жиынтығымен (алкогольдік

ішімдіктер, темекі, автомобильдер, жұмыртқа, бағалы металдардан жасалған бұйымдар және басқа да беделді тауарлар) сәйкес келеді.

Әлеуметтік салық кәсіпорын қызметкерлерінің еңбекақы қоры бойынша аударылады.

Жер қойнауын пайдаланушылардың салық кезеңінде өндірген кең таралған пайдалы қазбалардың, жерасты сулары мен емдік балшықтың нақты көлемі салық салу объектісі болып табылады. Бұл салық келісім-шарт негізінде жүзеге асырылады.

Жер қойнауын пайдаланушы пайдалы қазбаларды өндіру салығы жөніндегі декларацияны орналасқан жері бойынша салық органына салық кезеңінен кейінгі айдың 15-нен кешіктірмей береді.

Келісімшарттардың салық режимдерінің ережелерінде белгіленген жағдайларда, жер қойнауын пайдаланушы пайдалы қазбаларды өндіру салығын, шикі мұнай, газ конденсаты бойынша экспортқа рента салығын, роялтиді және Қазақстан Республикасының өнімді бөлу жөніндегі үлесін төлеу есебіне пайдалы қазбаларды заттай нысанда Қазақстан Республикасына беруге міндетті.

Жер, көлік, мүлік салығының да төлеушілері заңды және жеке тұлғалар. Бұл салықтар жергілікті салықтар деп те аталады.

Жер салығы объектісі- жер. Салық айналымына мынадай жерлер жатады:

- 1) ауылшаруашылық сипаттағы;
- 2) елді- мекендердің жерлері;
- 3) өндірістің, тасымалдау, байланыс, қорғаныс сипатындағы;
- 4) ерекше қорғалынатын табиғи территориялардың;
- 5) орман шаруашылықты;
- 6) су шаруашылығының жерлері;

Мүлік салығы объектісі:

- 1) Жеке және заңды тұлғалардың (кәсіпкерлік қызметпен айналысатын) негізгі қорлардың қалдық құны
- 2) Тұрғын үй ғимараттардың, қондырғылардың бағасы.

Салық төлемдері мемлекеттік жауапкершілік шаралармен қамтамасыз етілген. Егер салық төлеуші өзінің салық міндеттемелерін дұрыс орындамаса (салықты төлеу, салықты мөлшерінен аз төлеу, төлем мерзімін бұзу т.б.), онда мемлекет заңда бекітілген жауапкершілік шараларын қолдануға мәжбүр болады. Мұнда тәртіп бұзушылық сипаты мен жауапкершілік негізінде құқық бұзушыны жазалаудың көптеген түрлері қолданылады, және ол қаржылық – құқық, әкімшілік- құқық, қылмыстық сипаттағы шараларды қамтиды.

Активтің салық базасы - ұйымның активтің қаржылық жағдай туралы есептік құнын қалпына келтіру процесінде алатын кез келген салық салынатын экономикалық пайдадан салық салу мақсаттары үшін шегерілетін сома. Егер бұл экономикалық пайда салық салынбайтын болса, активтің салық базасы оның баланстық құнына тең.

Мысалы, ғимаратты пайдалану нәтижесінде ұйым амортизациялық аударымдар сомасына азайтылатын салық салынатын табысты алады.

Объектінің пайдалы қызмет мерзімі өткеннен кейін жинақталған амортизация сомасы оның құнына тең болады. Демек, ғимаратты сатып алу кезінде уақытша айырмашылық туындамайды, өйткені нәтиже пайда бухгалтерлік мақсаттар үшін де, салық салу мақсаттары үшін де объектінің толық құнын азайтады. Бірақ кейінірек бухгалтерлік есепте және салық салу мақсаттарында түрлі амортизация нормаларын қолдану нәтижесінде пайда болады. Бұл қаржы есебіндегі ғимараттың баланстық құны мен олардың салық базасы арасындағы айырмашылыққа әкеледі. Бұл айырмашылық уақытша айырмашылық, өйткені ол уақыт өте келе жойылады, яғни. салық базасы мен баланстық құны бірдей болады, өйткені актив бастапқы құны бойынша амортизацияланады. Мысалы, қысқа мерзімді міндеттемелерге 200 мың теңгелік баланстық сомасы бар бюджетке есептелген айыппұлдар жатады. Айыппұлдар мен айыппұлдар салық салу мақсаттары үшін шегерілмейді. Айыппұл салынған айыппұлдар мен өсімпұлдардың салық базасы 200 мың теңгені құрайды. Сол сияқты, серіктестік есепті кезеңде 200 мың теңгеге мүлік салығын есептеді. Бұл салықты төлеу 150 мың теңге көлемінде жүзеге асырылды.

Салық заңнамасына сәйкес есепті кезеңде есептелген сома шегінде есептелген салықтар алынып тасталады. Міндеттемелердің баланстық құны 50 мың теңге (200-150 мың теңге). Міндеттеменің салықтық базасы нөлге тең, өйткені егер компания 50 мың теңге салық борышын төлесе, компания бұл соманы шегерімге жатқыза алады.

Міндеттеменің салықтық базасы болашақ кезеңдерде осы міндеттеме бойынша салық салу мақсаттары үшін шегерілетін кез келген соманы шегергендегі оның баланстық құны болып табылады.

Салық базасын есептеу кезінде сатудан түсетін пайданың, мүліктік және қаржылық қызметтің нәтижесі және операциялық емес мәмілелердің нәтижесі ескеріледі. Мүліктік мәмілелердің және қаржылық қызметтің нәтижесі операциялық кірістер мен операциялық шығыстар арасындағы айырма ретінде пайдаланылмаған негізгі құралдарды, басқа ұйымдардың бағалы қағаздары бойынша дивидендтер түрінде, бірлескен қызметтен түскен пайда түрінде және т.б. анықталады. Операциялық емес мәмілелердің нәтижесі операциялық емес кірістер мен шығыстар арасындағы айырма болып саналады.

Бақылау сұрақтары:

1. Кәсіпорын қаржысы мен оның қызметтерін сипаттау.
2. Кәсіпорында табыс пен пайданың пайда болуы, олардың экономикалық мәнін анықтау.
3. Рентабельділік көрсеткіштері, оны есептеу жолдарын анықтау.
4. Кәсіпорында пайда мен рентабельділікті арттыру жолдарын атау.
5. Салық жүйесі, оның мәні мен мазмұнын сипаттау.

Тақырып 11. Кәсіпорын қызметінің экономикалық тиімділігі

11.1 Өндірістің экономикалық тиімділігінің мәні және түрлері

Экономикалық тиімділік - экономиканың күрделі санаты. Ол іс жүзіндегі адам қызметінің барлық салаларын, әлеуметтік өндірістің барлық кезеңдерін өткізеді, қабылданған шешімдердің сандық өлшемдерін құру үшін негіз болып табылады, экономикалық қызметтің материалдық, құрылымдық, функционалдық және жүйелік сипаттамаларын қалыптастыру үшін пайдаланылады. Экономикалық белсенділік сияқты тұтастық, әмбебаптық, қарқындылық, көп өлшемділік және оның әр түрлі аспектілерінің өзара байланысы сияқты ең маңызды сипаттамалары тиімділік категориялары арқылы олардың тиісті көрінісін табады деп айтуға болады.

Әрбір кәсіпорын әр түрлі бағыттағы мәселелер бойынша шешім қабылдайды: өндірілген және сатылатын өнімдердің спектрін анықтау; қандай нарық немесе оның сегменті осы өніммен бірге жүруі; тауарларды өндіру және сату үшін қандай технологияларды пайдалану; ресурстардың қандай құрылымы қажет және еңбек, материалдық және қаржылық ресурстарды бөлу; компания белгілі бір кезең ішінде, әсіресе тауардың сапасы мен техникалық сипаттамалары, өндірістің және маркетингтің тиімділігі және т.б. бойынша қандай көрсеткіштерге қол жеткізуге тиісті екендігі туралы.

Тиімділік қағидасын пайдалана отырып, критерийлер барлық мақсаттарға (экономикалық, әлеуметтік, техникалық, экологиялық) тұжырымдалуы мүмкін.

Іс жүзінде іскерлік мақсаттардың келесі негізгі жүйелері пайдаланылады:

- жекелеген өнімдерге және бүкіл ауқымға, нарық табысының жоғарлауына, кіріс шығындарын өтеу есебінен өтеуге, шығынды азайтуға, сату көлемін ұлғайтуға және т.б. сатып алуды қамтамасыз ететін экономикалық мақсаттар. Осы мақсаттарға қол жеткізуді бағалау үшін осы көрсеткіштер кәсіпорынның экономикалық ұтымдылығын анықтайды. Мұндай жағдайларда салыстырмалы көрсеткіштердің ең маңызды көрсеткіші - нәтиженің жалпы ресурстарға немесе шығындарға қатынасы.

-компанияға өнім сапасын жақсартуға, жабдықтардың, техниканың және технологияның техникалық деңгейін жоғарылатуға көмектесетін техникалық мақсаттар;

- жұмыс уақытын қысқартуға, әлеуметтік қамсыздандыруды жақсартуға, жұмысқа орналасу кепілдіктерін және т.б. қамтамасыз ететін әлеуметтік мақсаттар;

-экологиялық мақсаттарды,яғни қоршаған ортаға зиян келтірмеу, қалдықтарды азайту және қайта өңдеу, шуды жою және т.б.

Кәсіпорында экономикалық және қаржылық қызметті тиімді жүзеге асыру тек экономикалық, техникалық, әлеуметтік және экологиялық ұтымдылықтың ғана емес, сондай-ақ оларды біріктірудің талаптарына сәйкес келеді.

Бұл ережелер бізге үш түрлі тиімділік тұжырымдамасын ашуға мүмкіндік береді.

1. Кәсіпорынның шаруашылық қызметінің тиімділігі даму мақсаттарына жетуді (қол жеткізілген сату немесе пайдалар түрінде нарықтық үлесті арттыру және т.б.) және бәсекеге қабілетті нарықтың табысын көрсететін алынған (осы қызмет барысында) нәтижелерімен анықталады, сатылым көлемі мен тиімділігі түрінде ұсынылған және жалпы, қолданылған және тұтынылған ресурстардың құнын ескере отырып, сатылатын өнімнің сапасы мен бағасы туралы айтылған.

2. Ресурстардың жекелеген түрлерін пайдаланудың тиімділігі шығындардың немесе экономикалық және қаржылық қызметтен түсетін пайда ресурстардың тиісті көлемімен (белгілі бір түрлерімен немесе негізгі құралдарды немесе айналым капиталын пайдаланумен байланысты еңбек шығындарының белгілі бір түрлерімен) қатынасымен сипатталады. Осылайша, кәсіпорын қызметінің қорытынды нәтижелері - өнімнің көлемі немесе сатылатын өнім көлемі және пайда түріндегі нәтиже.

Қолданбалы ресурстар - құндылық түрінде өлшенетін және құны (негізгі құралдар мен айналымдағы қаражат) кіретін нақты капитал, тұтыну ресурстары өндіріс және сату шығындар түрінде және материалдық-еңбек ресурстарының ағымдағы шығындары болып табылады.

3. Тауарларды өндірудің тиімділігі тауарлардың (жұмыстардың, көрсетілетін қызметтердің) бірлігіне шығындарды қысқарту кезінде тауарлардың осы көлемін өндіруге және қызметтерді көрсетуге арналған ресурстардың ең аз мөлшерін пайдалану болып табылады.

Экономикалық тиімділік көбею санатына жатады. Өнімдердің көбею кезеңдерінде қозғалысы нәтижесінде түпкілікті нәтижелерге жету үшін ресурстарды тиімді пайдалану туралы экономикалық қатынастарды білдіреді. Әрбір кәсіпорындарда , салаларда да өндірістік-шаруашылықты тиімді басқарудың тиімді деңгейлері анықталады. Осы көрсеткіштердің өткен кезеңдегі құндылығымен салыстырғанда, талдау кезеңіндегі тиімділікті өзгерту бағытында өзгеруі кәсіпорынның осы бағытта тиімді жұмыс істеуін көрсетеді.

11.2 Кәсіпорынның экономикалық тиімділігін бағалау көрсеткіштері

Нарықтық экономикадағы негізгі өндіріс қажеттіліктерінің бірі - кәсіпорынның өндіріс және басқа да қызмет түрлері бойынша, өз табыстарымен шығындарды өтеу және белгілі бір рентабельділік көлемінде капиталды қамтамасыз ету.

Тиімділік - көптеген ішкі және сыртқы факторлардың әсерінен кәсіпорында (салада және т.б.) дамитын кешенді санат: экономикалық, құқықтық, әлеуметтік және т.б. Бұл әр түрлі формадағы (кәсіпорындардың өндірістік-шаруашылығы, бизнесі, әр түрлі ресурстарды пайдалану тиімділігі, өндірістің тиімділігі және т.б.) сандық бағалаудың әртүрлі көрсеткіштерін пайдалануды қалыптастырады.

Көрсеткіштердің арақатынасы әртүрлі тәсілдермен есептелуі мүмкін. Өнімділік көрсеткішінің нәтижесін өнімнің немесе ресурстардың шығындарға қатынасы ретінде анықтаған кезде оны жоғарлатуға баса назар аудару керек.

Кәсіпорынның шаруашылық қызметінің тиімділігі анықталған кезде, сату көлемінің немесе пайда мен шығындардың жалпы көлеміне, оның ішінде тіркелген және ағымдағы активтердің орташа жылдық құнына немесе өндірістің немесе сатылымның жалпы құнының арақатынасын пайдалану қажет.

Кәсіпорынның экономикалық қызметінің қаржылық нәтижелерін сипаттайтын негізгі көрсеткіш - бұл жалпы кіріс, пайда және рентабельділік. Қаржылық нәтижелерді талдаудың мақсаты клиенттерге қызмет көрсету сапасын жақсарту жолдары мен мүмкіндіктерін анықтау болып табылады. Талдау барысында олар жалпы табыстың жай-күйін, кәсіпорындардағы пайда мен табыстылықты бағалайды, олардың динамикасын зерттейді және факторлардың қаржылық нәтижелерге әсерін зерттейді. Талдаудың негізгі міндеттерінің бірі - олардың өсуіне резервтерді зерттеу және жұмылдыру, кәсіпорындардың шаруашылық және өзге де қызметіндегі кірістер мен пайданың ынталандырушы ролін арттыру.

Кәсіпорынның экономикалық тиімділігін арттыру факторларының бірі - кейбір ресурстарды үнемдеу. Кез-келген ресурстардың жыл сайын үнемделуі - ресурстың осы түрін тұтынуды азайту немесе осы ресурсты жыл сайын тұтыну немесе жылдық үнемдеу.

Шығынды үнемдеуден келетін жылдық тиімділік - жыл сайынғы өндіріс көлеміне негізделген нақты өнім бағасын қалыптастыратын ресурстардың бірнеше түрін тұтынуды қысқарту. Бұл жинақтардың мөлшері келесі формула бойынша есептеледі:

$$\Delta = (C1 - C2) * Q, \quad (1)$$

Мұндағы: C1, C2 өндіріс бірлігінің өзіндік құны, тиісінше, өндіріс процесінің қолданыстағы және жаңа нұсқаларында немесе жоспарланған және нақты құны бойынша, тенге. Q - жыл бойы шығарылатын өнімнің бірліктерінің саны, дана.

Экономикалық тиімділік (эффект) - экономикалық ресурстардың белгілі бір жиынтығын ұтымды пайдалануды, олардың жалпы жинақтарын сипаттайтын абсолютті көрсеткіш. Егер экономика тұжырымдамасы

ресурстың бір түрімен және өндіріс процесінің қарастырылған нұсқаларымен байланысты болса, басқа түрдегі ресурстардың бір түрін үнемдеуі және артық тұтынылуы мүмкін, сонда тиімділік тұжырымдамасы кейбір түрлердің үнемделуін ескереді және ресурстардың басқа түрлерін асырады және жалпы нәтижені сипаттайды.

Экономикалық тиімділікті үнемдеуден айырмасын айқындайтын тағы бір маңызды мәселе - бұл өлшем бірлігі. Үнемдеу табиғи немесе құндылықта көрсетілуі мүмкін; миллиондаған киловатт-сағат электр энергиясымен немесе мыңдаған тенге түріндегі үнемделген қаражатпен. Экономикалық тиімділік (эффект) нәтижесі тек қана құндық көрсеткіштерде көрсетіледі. Құндылық өлшеміндегі экономикалық нәтижелерді білдіру үшін әр түрлі индикаторлар кеңінен қолданылады. Олар өндірістің көлемін, бүкіл ұлттық экономиканың, сондай-ақ оның филиалдарының, кәсіпорындарының және құрылымдық бөлімшелерінің өндірістік-шаруашылық қызметін бағалау үшін пайдаланылады. Бұл көрсеткіштердің жиынтығы оларға енгізілген тұтынылатын ресурстардың көлеміне қарай: сауда немесе сатылатын тауарлар, кіріс, баланстық пайда, таза пайдаға қарай саралануы мүмкін.

Егер нәтиже шығындардан асып кетсе, онда экономикалық тиімділік бар деп айтуға болады. Экономикалық тиімділікті арттыру - жұмсалған ресурстардың бірлігіне пайдалы нәтижелерді арттыру. Экономикалық тиімділікті арттыру мынаны білдіреді: ресурстарды бірдей шығындармен көбірек нәтиже алу; сол ресурсты аз шығындармен бірдей нәтиже алу. Тиімділік аз шығындармен мол жетістіктерге қол жеткізуді білдіреді.

Абсолютті экономикалық тиімділік - шығындардың мөлшерімен салыстырғанда экономикалық тиімділіктің жалпы құнын сипаттайтын индикатор. Экономикалық тиімділік ресурстық құнын (ресурстардың жекелеген түрлерін немесе оларды біріктіру) негізінде анықтағандықтан, жергілікті және интегралдық (жалпылама) экономикалық тиімділік көрсеткіштері болып жіктеледі. Жергілікті көрсеткіштер индикаторларға ресурстарды жекелеген түрлерін тиімді пайдалануды талдау үшін пайдаланылады. Интегралдық көрсеткіштер жиынтық ресурстарды пайдаланудың экономикалық тиімділігін сипаттайды.

Тиімділіктің дифференциалды көрсеткіштері кәсіпорын қызметінің нәтижесін анықтауда басты орын алады.

Материалдық ресурстарды пайдаланудың экономикалық тиімділігінің көрсеткіштері: пайдалы нәтижені және жұмсалған материалдық ресурстардың санын салыстырады. Ең маңызды көрсеткіштер: материалды қайтару және материалдық сиымдылығы. Өндірістің материалдық сиымдылығы - жалпы шығынның құнына немесе құнына байланысты материалдық шығындардың құны.

Еңбек ресурстарын пайдаланудың экономикалық тиімділігінің көрсеткіштері: еңбек өнімділігі және еңбек сиымдылығы.

Негізгі құралдарды пайдаланудың экономикалық тиімділігінің көрсеткіштері: қор қайтарымдылығы қор сиымдылығы.

Салыстырмалы экономикалық тиімділік - шығындарды азайту немесе өнімнің табыстылығын капитал салымдары мен әртүрлі нұсқалар арасындағы басқа да қосымша шығындарға айырбастауға қатынасы ретінде анықтауға болатын салыстыру және таңдау нәтижесінде алынған шартты экономикалық әсерді сипаттайтын көрсеткіш.

Салыстырмалы экономикалық тиімділікті бағалауда өтелу мерзімі және келтірілген шығындар көрсеткіштері анықталады.

$$\text{Ток} = K / \Pi \quad (2)$$

мұндағы: Ток-өтелу мерзімі, К-күрделі салым, Π-пайда.

$$\text{Ток} = (K_2 - K_1) / (C_1 - C_2) < T_n \quad (3)$$

мұнда K_1 және K_2 , C_1 және C_2 салыстырмалы нұсқаларға сәйкес күрделі салымдар және жыл сайынғы өндірістік шығындар (жыл сайынғы өзіндік құны) болып табылады;

T_n - минималды тиімділігін қамтамасыз ететін күрделі салымдар бойынша өтемді төлеудің нормативті мерзімі.

Күрделі салымдардың салыстырмалы экономикалық тиімділігінің көрсеткіші келтірілген(төмендетілген) шығындар болып табылады.

Келтірілген шығындар - экономикалық тиімділік коэффициентіне сәйкес ағымдағы шығындардың және бірдей көлемге дейін төмендетілген күрделі салымдардың қосындысы.

$$K_{ш} = C_i + E_n * K_i = \min, \quad (4)$$

мұнда K_i - i -ші нұсқадағы күрделі салым;

C_i - i -ші нұсқаға арналған ағымдағы шығындар

Салыстыру барысында аз шығынды нұсқа тиімді деп саналады. E_n - күрделі салымдардың тиімділігінің нормативтік коэффициенті.

Өндірілетін өнімге баламалы жобаларды салыстыру кезінде, бірақ шығарылым көлемдерімен ерекшеленетін болса, олар нақты төмендетілген шығындар көрсеткішін (шығын бірлігіне шығындарды азайту) пайдаланады.

Салыстырылған нұсқалардың экономикалық шығындары төмендетілген шығындар бойынша қарастырылып отырған нұсқалардың алынған нәтижелері бірдей немесе тең болады дегенді білдіреді. Бұл жағдайда экономикалық тұрғыдан жақсы нұсқа төмен шығындарға ие болады. Төмендетілген шығын индикаторын пайдалану түпкілікті нәтижелер салыстырылмайтын болса, ең жақсы нұсқаны таңдауға жол бермейді.

Кәсіпорынның жұмысын бағалау үшін салыстырмалы көрсеткіштердің бастысы рентабельділік. Рентабельділік - ресурстарды пайдаланудың немесе тұтынудың тиімділігін сипаттайтын экономикалық тиімділіктің салыстырмалы көрсеткіші. Ол қолданылған немесе жұмсалған ресурстардың бірлігіне қарай кәсіпорын алған кіріс мөлшерін көрсетеді. Бұл кәсіпорынның экономикалық қызметінің көрсеткіштерінің бірі. Сонымен бірге пайдаланылатын ресурстар ұзақ мерзімді активтерді білдіреді, ал тұтынылатын қаражат негізінен материалдар, энергия және т.б. Табыстылық индексі жалпылама түрде пайданың оны алу құнына қатынасы болып табылады.

11.3 Кәсіпорында экономикалық тиімділікті арттыру жолдары

Әрбір кәсіпорын қолда бар ресурстарды аз шығынмен ұтымды пайдалану арқылы пайданы көбейтуді көздейді. Кәсіпорын қызметінің тиімділігін арттыру үшін арнайы кешенді шаралар жүзеге асырылады. Кәсіпорынның қызметінің тиімді жұмыс істеуі үшін, біріншіден өндірісті оңтайландыру қажет. Өндірістің тиімділігін арттыру жолдары - белгілі бір бағыттағы өнімділіктің өсуімен байланысты қызметтің кешенді жүйесі. Өндірістік қызметтің тиімділігін сипаттайтын көптеген көрсеткіштер талданып, сарапталады.

Тиімділікті көтерудің басты факторы ғылыми-техникалық прогресті жетілдіру. Жаңа технологияларды жасау, жоғары технологиялық жабдықтарды және инновациялық технологияны дамыту - бұл өндірісті тиімді ұйымдастырудың кілті. Бұл, біріншіден, өнімділікті арттырады. Екіншіден, ол өндірістік шығындарды азайтады. Үшіншіден, ол еңбек ұйымының жағдайын жақсартады.

Негізгі құралдарды барынша ұтымды пайдалану - өндірістің тиімділігінің маңызды көрсеткіштерінің бірі. Өндірістік қуаттарды қарқынды пайдалану есебінен компания өндірістің максималды көлемін қамтамасыз етеді, бұл өндіріс көлемінің ұлғаюына әкеледі, бұл өз кезегінде қосымша ақшалай қаражатсыз дайын өнімді ұлғайтуға мүмкіндік береді. Өндірістің тиімділігін жоғарылатудағы маңызды орын - бұл ұйымдық және экономикалық аспектілер. Олардың рөлі өндірістің өсуімен және экономикалық байланыстардың күрделене түсуімен өсуде. Бұл аспект өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымды одан әрі дамыту және жетілдіру үшін қажет, бұл өндірістің тиімділігіне әсер етеді.

Сурет 1. Кәсіпорында тиімділікті арттыру жолдары

Өнімнің сапасы өнеркәсіптік кәсіпорынның қызметінің тиімділігін арттырудағы маңызды басымдығы болып табылады. Осы мақсатта кәсіпорындар басшылығы олардың ұйымдық қызметіне сапа менеджменті жүйесін енгізуі және жетілдіруі керек. Халықаралық стандарттарына сәйкес келетін сапа жүйелері ұйымдардағы сапалы мәселелерді тиімді шешудің құралы. Осы талаптарға сәйкестікті растайтын сертификат кәсіпорында өндірілетін өнімнің бәсекеге қабілеттілігінің алғышарты болып табылады.

Кәсіпорынның басқару жүйесін жетілдіру, кәсіпорынның рөлі мен орнын, кәсіпорынның даму стратегиясын, кәсіпорын қызметінің көрсеткіштерін және критерийлерін анықтау, кәсіпорынның жұмысын қадағалау және талдау, басқару шешімдерін қабылдау үшін менеджерге толық ақпарат беру, олардың орындалуын бақылау арқылы тиімділікті жақсартуға мүмкін болады.

Басқарудың ұйымдық құрылымын дұрыс анықтау - кәсіпорынның оңтайлы ішкі құрылымын құру, ол ішкі және сыртқы факторларды есепке ала отырып, оның қызметінің барынша тиімділігін қамтамасыз етеді.

Кәсіпорын қызметінің тиімділігін арттырудың маңызды орыны ұйымдастырушылық және экономикалық факторлармен байланысты. Әлеуметтік инфрақұрылымды және басқару әдістерін дамыту қажет.

Басқарудың әдістері мен нысандарын, жоспарлау әдістерін, ынталандыру, жігерлендіру қажет. Ресурстық шығындардың үлесін азайту және ұйымның бүкіл экономикасын жандандырудың ерекше орыны сатуға дайын өнім сапасын жақсарту жөніндегі шараларға жатады. Өнім сапасының деңгейі жақын бақылауды талап ететін іргелі фактор болуы керек.

Өндірістің тиімділігі тіпті сату көлемінің төмендеуімен де артуы мүмкін, бірақ бұл өнімнің сапасы өндірістің және сатудың төмендеуіне қарағанда тезірек өсетін болса ғана мүмкін. Өнімнің сапасын жақсарту көптеген факторларға, мысалы, өндірісті техникалық жетілдіруге, жаңғырту жұмыстарына және т.б.

Соңғы кезде кәсіпкерлікті дамыту жағдайында пайдасыз операцияларды жүргізу арқылы пайда көлемін ұлғайту үшін қосымша мүмкіндіктер пайда болды. Бұл салада қаржылық инвестициялар ең тиімді болып табылады. Қаржылық инвестициялардың нақты бағыттары мен құрылымы кәсіпорынның тиімділігін сенімді бағалауға негізделген жақсы ойластырылған саясатының нәтижесі болуы тиіс.

11.4 Кәсіпорын экономикасының тиімділігін арттыруда сандық экономиканың рөлі

Цифрлық экономика - ғаламтор, сондай-ақ ұялы және сенсорлық желілер сияқты платформалар арқылы жүзеге асырылатын әлеуметтік және экономикалық қызметтің ғаламдық желісі. Іс жүзінде, бұл ғаламторға қол жеткізу мүмкіндігімен негізделген экономиканың моделі. Бұл еңбек өнімділігін арттыру, компаниялардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру және өндірістік шығындарды азайту мүмкіндігі.

Цифрлық экономиканы өсіру үшін ұлттық ақпараттық технологиялар секторын дамыту, инновациялық технологияларды құруды ынталандыру және халықаралық деңгейде оларды дамыту үшін ынтымақтастық жасау қажет. Бұл салада инвестициялық және кәсіпкерлік қызметті ынталандыру қажет. Қоғамның барлық бөліктері - мемлекет, жеке меншік сектор, азаматтық қоғам және ақпараттық қоғамдастық - сандық экономикалық қызметке қатысуы тиіс. Сондай-ақ маңызды компонент - ақпараттың және ақпараттық технологиялардың цифрлық экономикаға деген сенімділігін қамтамасыз ететін инновациялық технологиялардың ақпараттық қауіпсіздігін енгізу.

Сандық экономиканың көптеген артықшылықтары бар. Бұл төлемдердің құнын азайтады және жаңа табыс көздерін ашады. Интернеттегі қызметтердің құны дәстүрлі экономикадан (бірінші кезекте жарнамалық шығындардың төмендеуіне байланысты) төмен, ал қызметтердің өздері де, қоғамдық және коммерциялық қызметтері де арзанырақ.

Сонымен қатар, цифрлы әлемдегі тауарлар мен қызметтер әлемдік нарыққа тез еніп, әлемнің кез-келген жерінде адамдарға қол жетімді болады. Ұсынылған өнім дереу жаңа тұтынушыларды немесе тұтынушылардың

қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін дереу өзгертілуі мүмкін. Сандық экономика әлдеқайда әртүрлі ақпараттық, білім беру, ғылыми, ойын-сауық материалдарын ұсынады. Сандықты қолдануда көптеген бизнес-процестерді желіге аударуға тырысатын компанияларды атауға болады. Бұл менеджмент, компанияның барлық негізгі бизнес-процестерін бақылау, талдау, бухгалтерлік есеп, логистикалық процестер, мәмілелерді тіркеу, сатып алу, қызметкерлерді оқыту, серіктестермен және клиенттермен қарым-қатынастарды бақылау, техникалық қолдау және тағы басқалай қызметті қамтиды. Ақпараттық жүйелерден басқа компанияда тиісті мәдениетті енгізу қажет. Бұл кешенді мәдениет компанияны «цифрлық» етеді, оның тиімділігін, өнімділігін және бизнестің өсу әлеуетін қамтамасыз етеді - қазіргі уақытта

қажет бәсекелестік артықшылықтар енгізеді. Цифрлық экономика үнемділік пен ұтқырлықтың арқасында ақпарат пен технологиялардың әрқашан және барлық жерде қол жетімді екеніне негізделген, бұл жаңа өзара әрекеттесу форматтарына әкеледі, шешімдер оңай реттеледі. Трансформациялар сұраныс пен ұсыныстың өзара әрекеттесуінен өтеді. Барлығы тезірек және дербестендірілген болады. Компаниялар оны шындық ретінде түсініп, форматты өзгертіп, жаңа цифрлық қызметтер сияқты жұмыс істей бастайды, жаңа технологиямен жұмыс істейтін қызметкерлерді оқытады, оларды енгізу бизнесті дамыту үшін қажет, жаңа технологияларды игерген қызметкерлерге ынталандыруды енгізу керек.

Дамуды қажет ететін негізгі құзыреттілік үздіксіз оқыту қабілеті, жаңа технологияларды үнемі игеруге дайын болу. Бұл заманауи цифрлы әлемдегі кәсіби өсудің табысты факторы.

Цифрлық өндіріс тұжырымдамасы бағдарламалық қамтамасыз ету және аппараттық шешімдер арқылы жұмыс үрдісін оңтайландыруға арналған құралдар жиынтығы болып табылады. Қарапайым айтқанда, цифрлау - бұл үдеріс өндіріс құралдарын ауыстыруды ғана емес, сондай-ақ өндірісті барынша пайда табуға мүмкіндік беретін аналитикалық жүйелерді енгізуді де білдіреді. Цифрлық экономика осы құралдарға негізделген.

Заманауи технологиялар өнімнің өзіндік құнын және пайызын айтарлықтай төмендете алатындықтан, өнім сапасын жоғарылату арқылы, көптеген компаниялар оларды пайдалану үшін дәлелді болады және уақыт өте келе цифрлық экономика «әдеттегідей» қабылданады. Сандық экономиканы дамытуға мемлекеттік қолдау екі бөліктен тұруы керек. Біріншісі - жаңа шындықтарға бейімделген құқықтық жүйе, оның ішінде IT жүйелерін енгізетін компаниялардың өндіріс құралдары мен құқықтық қорғау құралдарын есепке алудың дұрыс жолдары, атап айтқанда, киберқауіптерден сақтау. Екіншісі - өндірісті цифрландыру жолымен жүретін компаниялар үшін қолайлы жағдайлар жасау.

Сандық экономиканың сәтті жұмыс істеуі үшін үш элементтің - инфрақұрылымның (интернетке қолжетімділік, бағдарламалық қамтамасыз ету, телекоммуникация), электронды бизнес (компьютерлік желілер арқылы

бизнес жүргізу) және электрондық коммерция (интернет арқылы тауарларды тарату) қажет.

Сондықтан сандық экономиканың дамуы экономикалық білімнің дамуымен тығыз байланысты. Экономикалық білімнің негізі материалдық емес өндіріс болып табылады және өсім драйверлері бұл адами капитал мен білім. Сондықтан, егер әлемдік елдердің мысалдарына негізделу қажет болса, экономикасы жоғары дамыған елдерге көбірек назар аударылуы керек. Еуропалық Одақ сандық экономиканың дамуына үлкен көңіл бөледі, олардың пікірінше - құрлықтың экономикалық өсуінің болашақ деңгейі кәсіпорындардың цифрлық технологияларын пайдалану тиімділігіне байланысты. Олар сандық арналарға қатысы жоқ компаниялар әлемдік нарықтан шығарылатынын да атап көрсетеді. Скандинавия елдерінің салық органдары - Швеция, Финляндия, Дания, Норвегия - «цифрлық негізде» жұмыс істейді. Мұнда салық салу тұрғысынан «ақылды» алгоритмдер бәрін біледі: азаматтардың кірісі, күнделікті шығындары, инвестициялары мен мүлкі. Нәтижесінде, роботтар бұрын адамдар жасаған жұмыстардың толық үлесін жасайды. Салық органдарының құжаттары жоқ - азаматтардан ешқандай мәлімдеме жоқ. Салықтар автоматты түрде есептеледі және есептен шығарылады, ал есеп-қисапты тексеру үшін азаматтар тек хабарландырулар алады. Сол сияқты, Сингапур, Гонконг, Біріккен Корольдік, Құрама Штаттар, Эстония сияқты экономиканы цифрландырудың жоғары үлесі бар елдер тәжірибесін айтуға болады.

Сандық экономиканың өнімдері барлық салаларда оң өзгерістерге бастап, катализатор болып келеді. Цифрлық экономика - қазіргі заманғы электрондық құралдарды қолдануға негізделген дәстүрлі эволюциялық даму және аналогтық өзара әрекеттесуден және деректер тасымалдаушылардан бас тартуды білдіреді. Сандық экономика экономикадағы процестерге қатысушылардың арасында деректермен алмасуды қамтиды. Ал Қазақстан үшін, олар, шикізат экономикасының бағытынан шығудың жалғыз жолы. Сондықтан компаниялар технологияларды енгізіп, цифрлы экономиканың дамуына жағдай жасауы керек. Цифрлы жүйенің артықшылығы: ол тараптардың өзара іс-қимылын жеңілдетеді және жылдамдатады, экономикалық процестерді басқаруды қарапайым және ашық етеді; халықаралық масштабтағы ауқымды; мемлекеттегі бар үдерістерге оңай араласады. Кәсіпорын үшін ең бастысы - үздіксіз дамуға ұмтылу, өзгертуге дайын болу, мақсаттар қою және оларға бару. Тағы бір маңызды мәселе - бизнестің қазіргі кезде іс жүзінде көмектесетінін түсіну. Сандық қызметтер шығындарды төмендетуге және жаңа өнімдерді шығаруға мүмкіншілік тудыруы тиіс. Екіншіден, компаниялардағы өзгерістерді енгізуге арналған механизмдер болуы керек, олар тек технологиялардың интеграциясын ғана емес, сонымен қатар қызметкерлердің өздерінің шешімдерінің мәнін түсіну мен құндылықтармен қамтамасыз етеді. Осылайша әрбір адам трансформацияға келесі кедергі емес, «бағыттаушы» және инновациялық белсенді пайдаланушысы болады. Бизнес пен өндіріс үшін технологияның экономикалық және әлеуметтік әсерлерін түсінуден басқа, бейімделу мен

оқыту дағдыларын дамыту қажет. Мысалы, компаниядағы функционалды бағытқа жауапты әрбір менеджер қандай қызметтер мен технологиялар күнделікті міндеттермен қатар, компанияның жалпы ақпаратына және бизнес-үдерістеріне біріктіріле алатындығына көмектесетінін білуі керек. Сандық экономика бірінші кезекте тиімділік пен бәсекеге қабілеттілікті арттыруға бағытталған. Әрине, бұл қажеттілік ең аз болып табылатын қызмет салаларын қамтиды. Айтарлықтай шектеу - көптеген салалардың технологиялық артта қалуы, бұл, өз кезегінде, кәсіпорындар мен аймақтар деңгейінде қаржы ресурстарының жетіспеушілігінен туындайды. Басқалай жағынан, экономиканың көптеген салаларында және кәсіпорындарында жаңа өмірге дем бере алатын жаңа модельге көшу қарастырылу қажет. Мемлекет цифрлық егемендікті қамтамасыз етуде үлкен жұмыс жасайды: технология мен білім дамытады, жергілікті инновациялық компанияларды қолдайды және т.б. Атап айтқанда, цифрлық экономиканы дамыту үшін «жол картасын» құру бойынша жұмыс жүргізілу қажет.

Кәсіпорындар цифрлық бизнесті қайта құрудағы инвестицияларды тұтынушыға қызмет көрсету сапасын жақсарту тұрғысынан бағалауы керек. Бизнестің басты құндылығы - бір тұтынушымен өзара әрекеттесу циклінде алатын пайда. Бүгінгі күні пайдаланушының жолын қадағалау, оны өзгерту және өзгеретін қажеттіліктерге бейімделу маңызды. Бұл процестер автоматтандырусыз және тұтынушымен қарым-қатынас жасауға мүмкіндік беретін үлкен көлемдегі ақпаратты талдаусыз мүмкін емес, оның қалауы бойынша жеке ұсыныстарды жасақтайды. Табыстың негізгі құпиясы тұтынушыға және оның қажеттіліктеріне аударылады.

Бақылау сұрақтары:

1. Экономикалық тиімділік мәні мен мазмұнын сипаттау
2. Тиімділікті сипаттайтын көрсеткіштер жүйесін анықтау
3. Тиімділікті есептеуде шығындардың рөлін көрсету
4. Кәсіпорын тиімділігін анықтаудағы қаржылық көрсеткіштер мәні
5. Кәсіпорында тиімділікті арттыру факторларын сипаттау.
6. Кәсіпорын тиімділігін арттырудағы цифрлы экономиканың орынын сипаттау.

Әдебиеттер: 1/2/3/4/5/6/12/14/16.

«Кәсіпорын экономикасы» курсы бойынша тәжірибелік сабаққа арналған есептер мен тапсырмалар

Тақырып 1. Кәсіпорынның шаруашылық субъектісі, экономикалық жүйенің негізгі буыны ретінде

Тапсырма1.

№	Белгілері бойынша	Кәсіпорындардың құрамы
1.	Қызмет саласы бойынша	
2.	Өнеркәсіп түрі бойынша	
3.	Экономикалық мақсаттар үшін	
4.	Еңбек объектілеріне әсер ету сипаты бойынша	
5.	Өндіріс түрі бойынша	
6.	Өнім түрлерінің саны бойынша	
7.	Мамандандыру деңгейі бойынша	
8.	Өлшеміне байланысты (мөлшері жұмыскерлер саны бойынша анықталады)	
9.	Механикаландыру және автоматтандыру деңгейі бойынша	
10.	Ұйымдық-құқықтық формалары бойынша	

1.Кәсіпорындарды 10 негізгі ерекшеліктері мен белгілері бойынша жүйелеу және жіктеу, негізгі түсініктер мен қысқаша сипаттамаларды беру.

Тақырып 2. Кәсіпорынның негізгі капиталы

Есеп 1.

Кәсіпорын бойынша жыл басында негізгі өндірістік қорлар құны 85 млн. тг. құрады. Сәуірде кәсіпорын 10 млн. тг – ге жабдықтар сатып алды, ал тамыз айында 8 млн. тенгеге машиналарды істен шығарды. Шамамен амортизациялық норма 11% - ға тең. Жыл бойына кәсіпорын 75 млн. тенгеге өнім шығарды.

Есептеу тәртібі:

1. Негізгі қорлардың орташа жылдың құнын анықтау.
2. Жылдық амортизациялық төлем көлемін анықтау.
3. Қорқайтарылымдықты есептеу керек.

Есепті шешудің әдістемелік нұсқауы:

1. Негізгі қорлардың орташа жылдың құны негізгі капиталдың жыл басындағы,енгізілген және жойылған құндары негізінде анықталады

$$\text{НӨҚорт.ж.} = \text{НӨҚж.б.} + \text{НӨҚ енг.} \cdot \text{Тенг}/12 - \text{НӨҚ ж.Тж}/12 = 85\text{млн} + 10\text{млн} \cdot 9/12 - 8\text{млн} \cdot 8/12 = 87,2 \text{ млн.тенге.}$$

2. Жылдық амортизациялық төлем көлемі $87,2 \text{ млн} \cdot 11/100 = 9,6 \text{ млн.тенге.}$

3.Негізгі капиталдың қорқайтарылымдығы $\text{Ққ} = 75\text{млн}/87,2 \text{ млн} = 0,86\text{млн.тенге.}$

Есеп 2.

Негізгі капитал жыл басында 4000 мың тенге. Наурыз айында 12000 мың теңгеге қондырғы сатып алынды, шілде айында 720 мың тенгеге қондырғы істен шығарылды. Негізгі құралдардың орташа жылдық құнын анықтау керек.

Есеп 3.

Кесте 1. Негізгі капитал құрамы

№	Негізгі қорлар атауы	Саны (мың. тг.)	Үлесі (%)
1.	Ғимарат	1680	
2.	Монтаждық жұмыс машиналары және жабдықтар	1370	
3.	Құрылыс және өткізгіш қондырғы	1110	
4.	Машиналар мен жабдықтар	295,0	
5.	Өлшеуші приборлар	720	
6.	Тасымалдау құралдары	50	
7.	Өндірістік – шаруашылық инвентарь	10	
			100 (%)

Кестеде берілген мәліметтер бойынша негізгі капиталдың құрылымын анықтау қажет.

Есеп 4.

Кәсіпорында жұмыс аусымының ұзақтығы 8 сағ. тең, жөндеу жұмыстарын жүргізумен байланысты жоспарлы тоқтаулар – 1 сағ. Станоктың сағаттық өнімділігі 60 тонна өнімді құрайды. Станоктың нақты жұмыс уақыты 6 сағатты құрайды, нақты 25 тонна өнім өндірілді.Жабдықтардың интенсивті, экстенсивті, интегральді көрсеткіштерін анықтау қажет.

Есеп 5.

Шымкент мұнай өңдеу зауыты 1050 млн тенгеге өнім өндірген,негізгі өндірістік қорлардың орташа жылдық құны 91 млн тенге. Атырау мұнай өңдеу зауыты 20502 млн тенгеге өнім өндірген,негізгі өндірістік қорлардың орташа жылдық құны 163 млн тенге. Қай зауыт тиімді жұмыс істеп жатыр. Екінші зауыттың негізгі өндірістік қорларын тиімді пайдалануда қандай ұсыныстар берер едіңіз.

Тақырып 3. Кәсіпорынның айналым капиталы

Есеп 1.

Өткізілген өнім көлемі – 48200 тн., 1 тонна өнімнің бағасы 7350 тг. Айналым қорларының орташа жылдық құны – 27320 мың тг. Айналым капиталының айналу коэффициентін анықтау қажет.

Есепті шешудің әдістемелік нұсқауы:

1. Өткізілген өнім құны $48200 \cdot 7350 = 354270$ мың тенге.
2. Айналым капиталының айналу коэффициенті $354270 \text{ мың} / 27320 \text{ мың} = 13$ айналым.

Есеп 2.

Кесте 1. Айналым құралдары

№	Көрсеткіштер	Саны, мың тг.
1.	Шикізат, негізгі және қосалқы материалдар	825,0
2.	Жартылай фабрикаттар	25,0
3.	Отын	40
4.	Тара	14,5
5.	Жөндеу үшін запас бөлшектер	165
6.	Аяқталмаған өндіріс	100
7.	Қор айналымдылық	120
8.	Жылдық өнім көлемі	12050
9.	Бір айналым ұзақтығын төмендету	5%

Есептеу керек:

1. Айналым құралдарының құнын анықтау;
2. Айналым құралдарын пайдалану көрсеткіштерін анықтау;
3. Айналым құралдарының айналымын жылдамдату нәтижесінде босатылған айналым құралдарының мөлшерін анықтау.

Есеп 3.

Өндірістік өнімнің тоқсан ішіндегі көлемі — 2 500 бірлік. Өндірістік өзіндік құны — 70 мың тг/данасы. Бастапқы өндіріс шығындары — 32 мың тг. Өндірістік цикл ұзақтығы — 5 күн. Шығындар біркелкі өседі. Аяқталмаған өндіріс нормативын табу.

Есеп 4.

Тауарлық өнім құны 180 млн. тг. Шығару шығыны 90 млн. тг. Тоқсан — 90 күн. Дайын өнімге айналым құралдары нормасы — 8 күн. Дайын өнім нормативын табу.

Есеп 5.

Жыл ішінде айналым капиталының орташа қалдығы — 290 млн. тг. Өткізу көлемі — 1050 млн. тг. Бір айналым ұзақтығын, айналым құралдарының айналымдылық коэффициентін және тиеу коэффициентін анықтау қажет.

Тақырып 4. Кәсіпорынның еңбек ресурстары

Есеп 1.

Кәсіпорында кадрлар саны 1000 адам. Оның ішінде өндірістік-өнеркәсіптік персонал саны 980 ад., өндірістік емес персонал -20 адамды қамтиды. Жұмысшылар – 820, жетекшілер -80, қызметкерлер саны -50, кіші қызмет көрсету персонал саны -30 адам. Өнім көлемі -7056 мың тенге. Кадрлардың құрылымын, еңбек өнімділігін анықтау.

Есепті шешудің әдістемелік нұсқауы:

1. Кадрлардың құрылымы жалпы ӨӨП санындағы әр категорияның үлестік салмағымен анықталады

А) Жұмысшылардың үлестік салмағы $820/980 \cdot 100 = 83,7\%$

Б) Жетекшілердің үлестік салмағы $80/980 \cdot 100 = 8,2\%$

В) Қызметкерлердің үлестік салмағы $50/980 \cdot 100 = 5,1\%$

С) Кіші қызметкерлердің үлестік салмағы $30/980 \cdot 100 = 3\%$

Есеп 2.

Кәсіпорында жыл бойы жұмысшылардың орта тізімдегі саны 600 адам. Жыл бойы өз еркімен 37 адам жұмыстан кетті, еңбек тәртібін бұзған үшін 5 адам жұмыстан шығарылды, 11 адам зейнетке шығарылды, әскер қатарына 13 адам кетті.

Табу керек:

1. Кадрлардың кету коэффициентін.
2. Кадрлардың тұрақтылық коэффициентін.

Есеп 3.

Есепті жылы тауар өндірісінің көлемі 260 млн.тенге. Кәсіпорынның өндірістік персоналының орташа саны 120 адам. Жоспарланған жылы тауарлы өнім көлемі 280 млн.тенгені құрайды, ал ӨӨП саны 10 адамға азаяды. Бір қызметкердің еңбек өнімділігін, сондай-ақ келесі жылғы еңбек өнімділігінің өсуін анықтаңыз.

Есеп 4.

Келесі адамдардың қайсысы жұмыссыз болып саналады:

- А) жарамды жұмысты газеттегі хабарландырудан қарап жүрген зейнеткер;
- Б) 3 ай бұрын жұмысын жоғалтып, жаңа жұмысты әлі іздеп жүрген адам;
- В) Жұмыс істегісі келген, бірақ жұмыс іздеуді әлі бастамаған студент;
- Г) жоғарғы оқу орнының күндізгі бөлімінде жұмыс істейтін студент;
- Д) Жұмыс орнынан уақытша шығып, сол орынға қайтуды күтіп отырған, сондықтан жұмыс іздемей жүрген адам;
- Е) 8 ай бойын жұмыс іздеп, экономикалық жағдайдың жақсарғанын күтуді шешкен адам.

Есеп 5.

Кесте1. Кәсіпорын көрсеткіштері

КӨРСЕТКІШТЕР	ӨТКЕН ЖЫЛЫ	ЕСЕПТІ ЖЫЛ
1.Өнім көлемі , мың тг.	768 000	940 950
2.ӨӨП саны	1 000	1 200
3.Соның ішінде жұмысшылар	800	900
4.Орындалған күндер саны,адам-күні	160 000	184 500
5.Орындалған сағат саны,адам-сағаты	1 280 000	1 383 750
6.Жұмысқа қабылданғандар саны, адам	23	25
7.Өз еріктерімен жұмыстан шыққандар саны, адам	20	18
8.Зейнеткерлікке шыққандар саны,адам	7	5

Берілген мәліметтер бойынша :

- 1.Еңбек өнімділігі көрсеткіштерін анықтау және әр көрсеткіш бойынша оның өсу қарқынын түсіндіру
- 2.Жылдық еңбек өнімділігіне әсер етуші факторлерді анықтау
- 3.Кадрлардың өзгерісін анықтау
- 4.Еңбек өнімділігін арттыру жолдарын ұсыну.

Есеп 6.

Өндірістегі еңбек өнімділігі жылына 2100 мың норма-сағатты құрайды, бір жұмыскерге арналған жұмыс уақытының қоры - 1870 сағат. Өндірістік көрсеткіштердің 110% пайызға орындалуы көзделген. Өнім өндіруші жұмыскерлердің санын анықтаңыз.

Тақырып 5. Кәсіпорында еңбек ақы төлеу

Есеп 1.

Кәсіпорында 3-ші санатының қызметкерінің 890 тенгеге тең сағаттық жұмыс тарифі бар. Бір айдағы жұмыс күндерінің саны 20 күн. Жұмыс күнінің ұзақтығы - жеті сағат. Бір ауысымда өндірістің белгіленген нормасы 20 өнімге тең. Компания айына 460 өнім шығарған.

1. Белгіленген жалақы жүйесінің түрі қарапайым -мерзімді;

2. Қабылданған төлем жүйесі бойынша сыйақылы-мерзімді (сыйақы мөлшері тарифтің 10 пайызы);
 3. Белгіленген кесімді-сыйақы жүйесі бар тікелей жұмыс ретінде (бір өнім үшін жұмысшыға 420 тенге кесімді баға белгіленген);
 4. Ақшалай сыйақы ретінде қабылданған төлем жүйесі шарты бойынша (кесімді-сыйақы мөлшерлемесі 0,5% мөлшерінде белгіленген , қызметкер белгіленген сыйақы мөлшерінен асып кеткен жағдайда 1% -ға қосымша сыйақының 0,5% -ын алады);
 5. Төлем жүйесімен - кесімді-прогрессивті жүйесі бойынша (1.8 күшейту коэффициенті қолданылады).
- Өндірістік қызметкердің айлық жалақысын анықтаңыз.

Есепті шешудің әдістемелік нұсқауы:

Қызметкердің айлық жалақысын барлық жалақы жүйелерімен анықтаңыз:

1. Қарапайым мерзімді жүйе бойынша айына $T_{st} \cdot t = 890 \cdot 7 \cdot 20 = 124600$ тенге,
2. Кесімді-сыйақы жүйесі негізінде $T_{st} \cdot t = (1 + p / 100) = 890 \cdot 7 \cdot 20 (1 + 10/100) = 137060$ тенге.
3. Қарапайым кесімді жүйе бойынша ай сайынғы қызметкердің табысы $P \cdot Q = 420 \cdot 460 = 193200$ тенгеге тең,
4. Кесімді-сыйақылы жүйе бойынша есептеу үшін іс жүзіндегі өндірістің жоспарланған өнімнен асып кету пайызын анықтау керек:
 $(460 - 400) / 400 \cdot 100 = 15\%$
 Қызметкердің ай сайынғы табысы $P \cdot Q + \Pi = 420 \cdot 460 + 420 \cdot 460 \cdot (15 \cdot 0,5 / 100) = 207690$ тенгеге тең,
5. Кесімді прогрессивті жүйе жағдайда, өсу қарқынының мәнін анықтау керек:
 $P_n = P_o \cdot k = 420 \cdot 1,8 = 756$ тенге болды.
 Қызметкердің айлық жалақысы тең $= P_o \cdot V_{нл} + (Q_n - Q_{ж}) P_n = 420 \cdot 400 + (460 - 400) \cdot 756 = 238560$ тенге.

Есеп 2.

Егер мұнай өндіру цехы операторы 23 күн және 8 сағат жұмыс істейтін болса, өндірістік тапсырманы орындау 110% пайызды құрайды , сағаттық тариф 998 тенге, өндірістік норманы іске асыру үшін сыйақы 40%, артық орындаудың әр пайызы үшін 3% белгіленген. Оператордың айлық жалақысын анықтаңыз.

Есеп 3.

Бір бұйымды жасауға 12 мин. уақыт мөлшері жұмсалды, еңбектің күрделілігі бойынша кесімді баға сағатына 10 тенге болып анықталды, бір айда жұмысшылардың жұмыс күні 24, ауысымда жұмыс уақыты – 8 сағат, бір айда 1200 өнім жасалған.

Бір айдағы өнімділік мөлшерін, бұйымға кесімді бағалау және еңбекақы көлемін есептеу қажет.

Есеп 4.

Өндірістік жоспар бойынша есепті жылдағы желтоқсан айында 23 жұмыс күні қарастырылған. Кәсіпорындағы 2 қызметкердің лауазымды жалақы жүйесі бойынша еңбек төлемін анықтау қажет. Қаржыгердің бекітілген айлық еңбек төлемі 255000 тенге, кассирдің айлық еңбек төлемі 125000тенге. Желтоқсан айында 18 жұмыс күні орындалған.

Есеп 5.

Компанияда тарифтік емес жүйе бойынша еңбек төлемі жүзеге асырылады. Әр бір қызметкердің еңбек төлемі КТУ және жалақы қоры бойынша компанияның қызметінің нәтижесіне қарай жүзеге асырылады. Фирмада 5 адам: бас директор, оның орынбасары, 2 менеджер және менеджердің көмекшісі. Оларға төмендегідей деңгейде КТУ бекітілген

- бас директорге — 1,8;
- директордің орынбасарына — 1,5;
- екі менеджерге — 1,3;
- менеджердің көмекшісіне — 1,0.

Жұмыстың нәтижесіне қарай компанияда жалақы қоры:

-наурыз айында — 1520 000 тенге.

Әр бір адамның наурыз айындағы еңбек төлемін анықтау қажет.

Тақырып 6. Кәсіпорынның инвестициялық және инновациялық саясаты

Есеп 1.

Кесте 1. Кәсіпорын капиталы салынымдары

Қорлардың көздері	Жалпы қорлар көздеріндегі үлесі %	Капитал бағасы
Акционерлік капитал	80%	22%
Ұзақ мерзімді міндеттеме	20%	18,5%

Кәсіпорынның капиталының орташа өлшенген құнын есептеңіз.

Есепті шешудің әдістемелік нұсқауы:

Капиталдың орташа өлшенген құны келесідей болады :

$$K_{оқ} = 0,8 * 0,22 + 0,2 * 0,185 = 0,213 = 21,3\%$$

Есеп 2.

Кесте 2. Капиталдың көздері құрылымы кестеде келтірілген.

Қаржыландыру көздері	Баланстық құны мың теңге	Дерек көздерінің орташа өлшенген құны ⁰ %
Қысқа мерзімді қарыздық капитал	6 мың	15,5
Ұзақ мерзімді қарыз капиталы	2 мың	18
Жай акциялар	7 мың	23
Артықшылықты акциялар	1500	21,2
Бөлінбеген пайда	500	19,5
Барлығы	110 000	

Ұзақ мерзімді несие бойынша пайыздар табыс салығын есептеу алдында төленеді. Пайдаға салынатын салық ставкасы 20% құрайды. Кәсіпорынның капиталдың орташа өлшенген құнын есептеу қажет.

Есеп 3.

Кесте 3. Инвестиция көрсеткіштері

Жыл	Компанияның бағалы қағаздарының кірістілігі ¹	Компанияны ң бағалы қағаздарының кірістілігі ²	Портфельді тұтастай алғанда қайтару (50% / 50%)
1	11%	15%	13%
2	13%	9%	11%

3	-8%	27%	9,5%
4	27%	-3%	12%
5	11%	12%	11,5%

Инвестиция тиімділігі көрсеткіштерін анықтау қажет.

Есеп 4.

Кесте 4. Инвестициялық жоба көрсеткіштері

Экономиканың жай күйі	Болашақ ықтималдылығы	Жобаның рентабельділігінің шамасы	
		Жоба А	Жоба Б
Жылдам өсу	30%	25%	40%
Қалыпты күй	50%	20%	10%
Төмендеу	20%	15%	-20%

Инвестициялық портфельдің параметрлерін анықтау қажет

Есеп 5.

Инвестициялық салымдардың экономикалық құрылымын, қаржыландыру көздерін, технологияларды, көбеюді, өндірісті есептеу.

Негіздеме:

1. Енгізілген құс фабрикасы құрылысына салынған инвестициялар 1,5 + 0,5 млн. тоннаны құрады

Жабдық құны - 65%;

Құрылыс-монтаждау жұмыстары - 10%;

Басқалары - 25%;

Қаржыландыру көздері - қарызға алынған.

Тақырып 7. Өнімді өндіру және өткізу шығындары

Есеп 1.

Зауыт 500 дана А өнімін және 1000 дана Б өнімін өндірді. Өндірістік шығындарды бағалау қажет, сонымен қатар әр өнімге арналған өндірістік шығын сметасын, өнім калькуляциясын құру қажет.

Мәселені шешуге арналған деректер (млн. тенге) кестеде келтірілген:

Кесте1.Кәсіпорын бойынша өнім өндіру шығындары

Берілген көрсеткіштер	Барлығы	Өнім түріне	
		А	Б
1. Негізгі өндіріс қызметкерлерінің жалақысы	400	320	80
2. Негізгі материалдардың бағасы	200	120	80
3. Әкімшілік-басқару қызметкерлердің жалақысы	70	-	-
4. Көмекші қызметкерлер жалақысы	90	-	-
5. Ғимараттың амортизациясы	50	-	-
6. Технологиялық мақсаттарға электр энергиясы	200	140	60
7. Цехты жарықтандыру үшін электр энергиясы	30	-	-
8. Қондырғының амортизациясы	150	-	-
9. Басқалай шығындар	510	-	-

Есепті шешудің әдістемелік нұсқауы:

1.Өндіріс шығындары сметасын дайындау үшін қол жетімді шығындарға сәйкес бірдей экономикалық мазмұндағы шығындарды анықтау керек.

2. «Материалдық шығындар» бабында негізгі материалдардың құны және электр қуатының құны көрсетілуі тиіс. МШ = $200 + 200 + 30 = 430$ млн. тенге.

2. «Еңбекке ақы төлеу бойынша шығындар» бабында жалақы көрсетілуі тиіс, өндіріс қызметкерлері және т.б. басшылық құрамы:

ЖШ = $400 + 70 + 90 = 560$ млн. тенге.

3. «Амортизация» деген бапта жабдық пен ғимараттың құнының жалпы тозуы көрсетілуі тиіс:

А = $50 + 150 = 200$ млн. тенге.

4. Басқа да шығыстар:

БШ = 510 млн.тенге.

Бағалаудың жалпы құны мыналарға тең болады: $430 + 560 + 200 + 510 = 1700$ млн. тенге.

Алайда, шығындардың бағалары өндірістің жалпы шығындарын анықтауға мүмкіндік берді. Кәсіпорынның әр өнім түрі, өнім А және өнім В үшін шығындарын анықтау және әрбір өнімнің толық өзіндік құнын анықтау үшін өнім калькуляциясы құбылады. Бастапқы кестеде жанама шығындар 3,4,5,7,9-жолдарда көрсетілген, тікелей шығындар 1,2,6-жолдарда көрсетілген. Біз тікелей шығындарға пропорционалды өнімдердің жанама шығындарын бөлеміз.

Біріншіден, әрбір өнімге жанама шығындарды аударуға мүмкіндік беретін коэффициенттерді табамыз.

а) өнім А

$$KA = (320 + 120 + 140) / (400 + 200 + 200) = 0.725;$$

б) өнім В

$$KB = 1 - 0.725 = 0.275.$$

Осы факторларды пайдалана отырып, кестені әр элементке арналған шығын элементтерімен толтырамыз.

Кесте2. Өнімнің өзіндік құны калькуляциясы

Калькуляция баптары	Шығындар, млн. тенге		
	Барлығы	Өнім А	Өнім Б
1.Өндіріс қызметкерлері жалақысы	400	320	80
2. Негізгі материалдардың құны	200	120	80
3. Технологиялық мақсаттарға электр энергиясы	200	140	60
4.Жалпыөндірістік шығындар құны (кестедегі 3,4,5,7,8,9 жолдары)	900	652,5	247,5
Барлық шығындар	1700	1232,5	467,5
Бір өнімге кеткен шығындар	-	2,465	0,468

Есеп 2.

Компания жылына 20 000 өнім шығарады. Өнімдерді шығаруға жылдық шығындар 180 млн.тенгені құрайды. Кәсіпорынның мамандану деңгейін көтеру туралы шешім қабылданды, бұл өндірістің өзіндік құнын 19% -ға төмендетуге алып келді. Дегенмен, компания материалдарды жеткізушілері ауыстырылды, бұл өнімнің бірлігіне 10-нан 20 тенгеге дейін көлік шығындарын арттыруға әкелді.

Өндіру көлемін ұлғайту үшін жүргізілген мамандану процестерін көтеруге байланысты туындаған ағымдағы шығындарды үнемдеудің шамасын есептеу керек, өндіріс көлемі ағымдағы құннан 15% артық.

Есеп 3.

Келесі жылы машина жасау кәсіпорнында аутсорсингті пайдалануға байланысты, әрқайсысы 1450 тенге тұратын 1500 дайын бөлшекті сатып алу жоспарлануда. Сондай-ақ, бір тауарды жеткізу үшін 500 тенге төлеуге тура келеді.

Осы бөлшектер кәсіпорынның өзінде өндірілгенге бір бөлшектің өзіндік құны 3000 тенге болды. Аутсорсингті пайдалану есебінен кәсіпорынның жылдық үнемделген жинақтарын есептеңіз.

Есеп 4.

Механикалық цехта бір айда 2000 дана тетік дайындалды.

Оның шығындары :

1. Негізгі материалдар- 52000 мың тенге,
2. Әлеуметтік шығындар негізгі материалдың 38,5 % құрайды;
3. Шикізат шығындары -8800 мың тенге,
4. Қосалқы материалға кеткен шығындар-8000 мың тенге
5. Жылдық амортизациялық төлем-240000мың тенге ,
6. Негізгі жұмысшылар еңбек төлемі-26000мың тенге
7. Қосалқы еңбек төлемі оның 10 пайызы,
8. Отын және энергия шығындары-2000мың тенге,
9. Басқалай шығындар -1800мың тенге
- 10.Цехтық және жалпыөндірістік шығындар негізгі еңбек төлемінің 50пайызын құрайды

Өнім калькуляциясын құру және бір өнімнің өзіндік құнын анықтау қажет.

Есеп 5.

Кәсіпорын 5000 дана өнім өндірді, оның 4000-н сатты, ал өндірістің өзіндік құны 5 000 000 тенге, ал сатуға кеткен шығындар құны 120 мың тенге болды. Қарапайым екі жағдай бойынша өнімнің өзіндік құнын анықтау қажет.

Тақырып 8. Кәсіпорынның өндірістік қызметін жоспарлау

Есеп 1.

Компания қызметкерлерінің жоспарланған санын және келесі деректерге негізделген қысқаруды салыстырмалы түрде анықтаңыз. Негізінде дәнекерленген өнімдердің өндірісі 1,5 млрд. бірлік Өндірістің жоспарлы өсімі 2% құрайды. Базалық жылдағы бір қызметкердің өнімі 75 млн. бірлік / адам .Еңбек өнімділігінің жоспарланған өсімі 5% құрайды.

Есепті шешудің әдістемелік нұсқауы:

1. Есепті кезеңдегі адам саны $\Theta\Theta\text{Pe} = Q / B = 1500/75 = 20$ адам.
2. Жоспарлау бойынша адам саны $\Theta\Theta\text{П ж} = 20 * 1.02 / 1.05 = 19$ адам.
3. $\text{Эү} = 1.02 / 1.05 = 0.97$, яғни үнемделу 3% болады.

Есеп 2.

Кәсіпорын өнімдерін өндірудің тоқсан кезеңіне жоспарлау бағдарламасы - 1000 дана, бір өнімнің таза салмағы - 8 кг, темірді соғу кезінде жоғалту - 2,9 кг, чиптердегі қалдықтар - 11,7 кг, ал ұнтақтау шаңы - 0,4 кг. Темірді жеткізу жиілігі - 20 күн. Тұтыну нормасы және металдан бұйымға жарату коэффициентін; металлдың ағымдық және қауіпсіз қорының шамасын анықтау қажет.

Есеп 3.

Зауытта 20 көпірлік краны жұмысы жоспарланған, олардың әрқайсысына кран операторы және екі сүңгіші қызмет етеді. Зауыт екі ауысымда жұмыс істейді. Жұмыс уақытының номиналды жоспарланған қоры - 305 күн, тиімді - 282 күн. Кран операторлары мен сүңгіттердің жоспарланған санын анықтаңыз.

Есеп 4.

Қызметкерлердің жоспарланған сыйақы төлемі мен жалақы қорының белгіленген мөлшерін анықтау керек, егер негізгі еңбекақы қоры 52 480 мың теңгені құрайтын жұмысшылардың бірінші тобына сыйақы берілсе. Техникалық тұрғыдан сенімді өндірістік стандарттарды енгізу үшін – әрқайсысына артық орындалған әр пайызы үшін 2%; негізгі жалақы қоры 38 600 мың теңге болатын қызметкерлердің екінші тобы үшін әрбір артық орындаудың әр пайызы 1,5%.

Алғашқы топ үшін норманы орындаудың жоспарланған орташа пайыздық көрсеткіші 9%, екіншісі - 14%.

Есеп 5.

Материалдық шығындар нормаларын 8% -ға төмендету және бағаны 3% азайту арқылы материалдық ресурстарды үнемдеу жоспарланған. Есепте тауарлық өнімдердің өзіндік құны 120,6 млн. теңгені құрады, шикізат пен материалдардың құны - 80,8 млн. тенге. Осы факторлардың өндіріс құнына әсерін анықтаңыз.

Тақырып 9. Кәсіпорынның және өнімнің бәсекеге қабілеттілігі

Тапсырма 1.

Кесте 1. Фирмалардың бәсекелесуші тауарлардың сипаттамасы

Фирмалардың атауы	Бәсекелесуші тауарлардың сипаттамасы					
	Өнімнің мерзімі	Тауардың беріктігі	Аязға төзімділік	Өнім дизайны	Өнімнің салмағы туралы деректер	Қорытынды баға
«Кұрлыс материалдары»ЖШС	8	9	9	8	8	42
«Тұмар-Тас»ЖШС	7	10	9	8	9	43
«Apple city build» ЖШС	8	10	7	10	9	44

«Кұрылыс Өрлеу»ЖШС	6	8	9	10	8	41
«Калкаман build»ЖШС	6	7	4	8	8	33
«Атырау өнімдері» ЖШС	9	10	10	9	10	48

Тұтынушылардың берген бағасы негізінде бәсекелес фирмалар шығарған бірқатар ұқсас тауарлардың бәсекеге қабілеттілігін бағалау.

Тақырып 10. Кәсіпорын қызметінің қаржылық нәтижелері

Есеп 1.

Компания ашылған кезде кәсіпкер 2000 мың теңге инвестициялады. Өнім кәсіпкер бұрын жалға алған бөлмеде шығарылады. Жалға беру 50 мың теңге болды жылына. Бұл жағдайда кәсіпкер экономист ретінде жұмыс істеді, 100 мың теңге жалақы алды. Тиісінше, өз компаниясын ашқан кезде ол жұмысын тастайды. Кәсіпорынның ашылған кездегі көрсеткіштері төмендегі кестеде келтірілген.

Кесте1. Кәсіпорынның ашылған кездегі көрсеткіштері

Көрсеткіштері	Көлемі
Өнім шығару көлемі, бірлік	10 000
Өнім бірлігі бағасы	1000
Негізгі құралдардың жылдық орташа бағасы, мың теңге.	6000
Айналым капиталы құны, мың теңге.	200
Шығындар, мың теңге.	
Материалдық шығындар, мың теңге.	250
Жалақы шығындары мың теңге.	150
Амортизация шығындары,мың теңге	160
Басқалай шығындар,мың теңге	140
Мүлікті сатудан түскен түсім, мың теңге	50
Банк пайыздары төлеу шығындары,мың теңге	10
Пайдадан төленетін салықтар %	20
Мерзімді депозиттер бойынша сыйақы мөлшерлемесі %	18

Кестеде берілген деректер бойынша есептеу керек : өнімді сатудан түскен табыс, жалпы пайда (салық салынғанға дейінгі пайда), таза пайда; өндірістік рентабельділік, кәсіпорынның рентабельділігі; өнімнің табыстылығы.

Бизнесті ашу мүмкіндігін бағалау (экономикалық пайданы есептеу).

Есепті шешудің әдістемелік нұсқауы:

1. Өнімдерді өндіруден және сатудан түсетін кірістер мен шығындардың айырмашылығы ретінде есептелетін өнімдерді сатудан түсетін пайданы анықтайды:

Өнімдерді сатудан түсетін пайда = $1000 \times 10\,000 - (250\,000 + 150\,000 + 160\,000 + 140\,000) = 3\,000\,000$ тенге.

2. Артық мүлікті сатудан түскен қосымша кірісті есепке ала отырып, кәсіпорынның кірістері мен барлық шығындары арасындағы айырма ретінде есептелетін жалпы пайда есептеледі. Жалпы пайда = $3000 + 50 - 10 = 3040$ мың теңге. Жалпы пайда мен табыс салығы арасындағы айырма ретінде анықталған таза табысты есептеп шығарамыз (2018 жылы табыс салығы 20% құрайды): Таза пайда = $3040 - 3040 \times 0,20 = 2432$ мың теңге.

3. Компанияның рентабельділігі жалпы пайданың негізгі құралдардың орташа жылдық құнына және айналымдық капиталдың (компанияның активтеріне) орташа баланстық құнына қатынасымен анықталады:

Кәсіпорынның рентабельділігі = $3000 / (6000 + 200) \times 100 = 48,4\%$.

4. Өнімнің табыстылығы (сатудың рентабельділігі) өнімді сатудан түсетін табыстың компанияның кірісіне қатынасы ретінде есептеледі, яғни: өнімділік тиімділігі = $3\,000\,000 / (1000 \times 10\,000) = 0.3$ немесе 30%.

Экономикалық пайда бухгалтерлік пайданың және ішкі шығындардың айырмашылығы ретінде анықталады: мерзімді депозиттердің %; компания басшысының төленбеген жалақысы, жалға беру.

Осылайша, экономикалық пайда тең болады: $2432 - 2000 \times 0,18 - 50 - 100 = 1922$ мың тенге.

Есеп 2.

Кәсіпорында жылдық шығындар құны өткізілген өнім құнының 80 пайызын құрайды және ол 7 млн.тенге. Ұңғыма қоры 100 ұңғымадан тұрады, әр қайсысының құны 2500 мың тенге. Айналым құралдарының орташа жылдық құны негізгі капиталдың 15 пайызын құрайды. Мүлікті сатудан түскен пайда 200 мың тенге, өндірістік емес операциядан түскен пайда 720 мың тенге. Өндіріс рентабелдігін анықтау қажет.

Есеп 3.

Кәсіпорынның өнім өндіру бойынша берілген деректері:

1. Шығарылатын өнім құны 4279 мың тг.
2. Тауарлардың өзіндік құны 2981 мың тг.
3. Басқа сатудан түсетін пайда 12 мың тг.
4. Өндірістік емес операциялардан түсімдер 17 мың тг.
5. Бюджетке міндетті төлемдер 116 мың тг.
6. Негізгі құралдардың орташа жылдық құны 1480 мың тг.
7. Нормаланған айналым капиталы 160 мың тг.

Кәсіпорынның өндірістік және есептік рентабельділігін анықтау қажет.

Есеп 4.

Кәсіпорында тауарлық өнімдер құны 5945170 тенге, жалпы өзіндік құны 4857010 тенгені құрайды. Тауарлардың пайдасын, рентабельділігін есептеу және төмендегі деректер бойынша тауарлық өнімнің 1 тенгесіне шаққандағы құнын анықтау қажет.

Есеп 5.

Зауыттың өндірістік желісінің экономикалық көрсеткіштері:

1. Оқу материалдарының нақты шығарылымы -170 000 дана;
2. 1 оқулықтың өзіндік құны 1148,6 тенге;
3. 1 оқулықтың көтерме бағасы 950 тенге.

Өнімнен түсетін пайда көлемін және өнімнің рентабельділік деңгейін есептеңіз.

Тақырып 11. Кәсіпорын қызметінің экономикалық тиімділігі

Есеп 1.

Кәсіпорынға жаңа озық технологияларды енгізу үшін экономикалық тиімді нұсқаны және 1000 дана мөлшеріндегі өнімдерді шығарған кезде, оны пайдаланудан келетін жылдық экономикалық тиімділікті анықтаңыз .
Бастапқы деректер кестеде берілген.

Кесте 1.Нұсқалар бойынша көрсеткіштер

Көрсеткіштер	Базалық нұсқа	Бірінші нұсқа	Екінші нұсқа
1. Өнім бірлігі шығындары, тг.	1500	1800	1200
2.Өндіріс бірлігіне негізгі құралдар бойынша күрделі салымдар,тг.	3000	2500	3500

Есепті шешудің әдістемелік нұсқауы:

1. Негізгі жағдайда және 2 ұсынылған жаңа нұсқалар бойынша келтірілген шығындарды анықтайды:

Келтірілген шығындар = Өнім бірлігіне шығындар + инвестициялық тиімділіктің нормативті коэффициенті . инвестициялар көлемі.

Базалық нұсқа бойынша келтірілген шығындар = $1500 + 0.15 * 3000 = 1950$ (тг.)

Бірінші нұсқа бойынша келтірілген шығындар = $1600 + 0.15 * 2500 = 1975$ (тг.)

Екінші нұсқа бойынша келтірілген шығындар = $1200 + 0.15 * 3500 = 1725$ (тг.)

2. Ең төменгі шығынды нұсқа тиімдірек болып саналады. Бұл жоғарыда көрсетілген келтірілген шығындар бойынша 1725 тенгеге тең, яғни 2-ші нұсқа.

3. Енді 2-ші нұсқа бойынша жылдық экономикалық тиімділікті анықтайды. Экономикалық тиімділік = $(1950 - 1725) * 1000 = 225$ (мың тг.).

Есеп 2.

1 тонна өнімнің өзіндік құны 12700 тенге, оған салынған капитал шығындары 15700 тенге. Кәсіпорында жаңа техниканы енгізу шарасы нәтижесінде өнім көлемі артып, өнімнің өзіндік құны 500 тенгеге арзандады. Ал, салынған капитал салымы 800 тенгеге қымбаттады. Енгізілген шара тиімді ме, егер тиімді болса, өнім көлемі 40000 тонн болған жағдайдағы экономикалық тиімділікті анықтау қажет.

Есеп 3.

Жоғары сапалы өнімдерді өндіру кезінде туындайтын жылдық экономикалық тиімділікті есептеңіз. Қосымша күрделі салымдардың өтелу мерзімін табыңыз. Есептеулерге арналған деректер кестеде көрсетілген.

Кесте 2. Экономикалық тиімділік көрсеткіштері

Көрсеткіштер	Базалық нұсқа	Бағалау нұсқасы
1. Өнім бірлігі шығындары, тг.	20	27
2. Бір өнім бағасы, тг.	30	42
3. Бір жылда шығарылған өнім көлемі, дана	1600	1600
4. Инвестициялар (мың тг.), оның ішінде		
- станоктарға	-	28
- ғимараттарға	-	14
- ғылыми-зерттеу жұмыстарына	-	5

Жоғары сапалы өнім өндіруден жылдық экономикалық тиімділікті анықтаңыз.

Есеп 4.

Кәсіпорынның барлық инвестицияларының өтелу мерзімін, сондай-ақ өнім сапасын жақсарту үшін процестерді жүзеге асыруға байланысты инвестициялардың өтелу кезеңін табыңыз.

Кесте 3.Кәсіпорын инвестицияларының көрсеткіштері

Көрсеткіштер	Базалық нұсқа көрсеткіштері	Жоғары сапалы өнім өндірісі
1. Өнім бірлігінің өзіндік құны, тг.	12	11
2. Көтерме бірліктің бағасы, тг.	14	14
3. Жылдық өнім шығару, дана.	6000	6000
4. Жалпы күрделі салымдар,мың тг.	20	34

Есеп 5.

Кесте 4. Өндірісті автоматтандыруды енгізудегі көрсеткіштер

Көрсеткіштер	Базалық нұсқа көрсеткіштері	Өндірісті автоматтандыру нұсқасы
1 . Жылдық өнім шығару, дана.	1200	1200
2. Өнім бірлігінің өзіндік құны, тг.	14	5
3. Инвестициялар (мың тг.), оның ішінде		
- станоктарға	18000	28000
- ғимараттарға	15000	13000
- ғылыми-зерттеу жұмыстарына	-	500
- өз айналым капиталын ұлғайтуда	-	2000

1. Кәсіпорын қызметін жақсарту үшін өндірісті автоматтандыруды енгізудің жылдық экономикалық тиімділігін бағалаңыз.

2.Қосымша инвестициялардың қажеттілігін және қосымша инвестицияларды өтеу мерзімін анықтаңыз.

«Кәсіпорын экономикасы» пәні бойынша тест сұрақтары

Нұсқа-1

1. Өндірістік кәсіпорынның маңызды міндеттері:
 - A) Экономикада тұтынушылардың сұранысын қанағаттандыратындай жоғары сапалы өніммен қамтамасыз ету +
 - B) Ұйымдастыру-шаруашылықты байланыстыру қызметі
 - C) Кәсіпорын қызметіне қажетті ақпараттарды ескеру
 - D) Шаруашылық қызметке қажетті өндіріс факторларын жіктеу
 - E) Аймақтағы мекемелермен қарым-қатынас жасау
2. Экономиканы дамыту мен бағыт берудегі маңызды құжаттардың бірі
 - A) Президенттің халыққа жолдаулары +
 - B) өндірістік-технологиялық жоспар
 - C) қоршаған ортаны қорғау мен әлеуметтік тәртіп мәселесі
 - D) нақты бір кәсіпорынның даму жоспарын әзірлеу

- Е) технологиялық инвестицияны тартуға бағытталған жоспар
- 3.«Қазақстан Стратегия-2050» жоспарының басты мақсаты
- А) Экономикалық дамыған 30 ел қатарына ену+
- В) Инвестицияны қарқынды дамыту жобасы
- С) Есептік кезеңдегі ағымдағы активтердің құнын арттыру
- Д) Қаржылық міндеттемелердің орындалуы
- Е) Ұзақ мерзімді дебиторлық қарыздардың қайтарылымы
4. Кәсіпорынның ішкі ортасы:
- А) Әлемдік дағдарыс
- В) Ресурсты жеткізіп берушілер, делдалдар, тұтынушылар, бәсекелестер, мемлекеттік органдар, және т.б
- С) Саяси жүйе, заң актілері
- Д) Жұмыс күші, ақпарат, қаржы +
- Е) Халықаралық еңбек бөлінісі
5. Кәсіпорында өндірілген өнімнің әрбір теңгесі келетін негізгі қор құнының үлесін көрсететін шама – бұл:
- А) Қорсыйымдылығы+
- В) Қорқайтарымдылығы
- С) Амортизация мөлшері
- Д) Ортажылдық құн
- Е) Амортизациялық аударымдар
6. Кәсіпорында негізгі өндірістік қорлардың орташа құны 95 млн. тенгені құрайды, амортизациялық норма 12%, амортизациялық төлем канша болады?
- А) 25400 мың тг
- В) 11400 мың тг+
- С) 13400 мың тг
- Д) 31400 мың тг
- Е) 11900 мың тг
7. Кәсіпорында өндірістік айналым құралдарының құрамына қайсысы кіреді?
- А) Кәсіпорын пайдасы, жабдықтаушыларға қарызы, дебиторлық қарыздар, қондырғылар
- В) Дайын өнім, кассадағы ақшалай қаржылар, кәсіпорынның есеп шотындағы ақша, транспорт құралдары, жер, көпжылдық өсімдіктер
- С) Станоктар, агрегаттар, аяқталмаған өндіріс, стеллаждар
- Д) Кәсіпорынның көліктік қаржылары, дайын өнім, есеп айырысудағы ақшалай қаржылар, аналық және шаруашылық малы
- Е) Шикізат, материалдар, жартылай фабрикаттар, қосалқы бөлшектер, отын, аяқталмаған өндіріс, болашақ кезең шығындары +
8. Кәсіпорынның өндіріс қуаты деп аталады
- А) Өндіріс өнімнің жылдық көлемін көрсететін шама+
- В) Өндірістің ұзақтығын көрсететін шама
- С) Өндірістің шығындарын көрсететін шама
- Д) Өндірістің қаржысын көрсететін шама
- Е) Өндірістің бағытын көрсететін

9. Кәсіпорынның негізгі өндіріс қорларын уақытына қарай пайдалануды сипаттайтын көрсеткіш

- A) Кәсіпорын пайдасы
- B) Жабдықтарды пайдаланудың экстенсивті коэффициенті+
- C) Қорқайтарымдылық, қорсиымдылық
- D) Еңбекті қормен қаруландыру
- E) Өндіріс рентабельдігі

10. Кәсіпорында негізгі қорды есепке алғанда, оларды кәсіпорын баланысына ендіргенде қандай бағалау қолданылады?

- A) Қалыптастыру құны
- B) Қалдық құны
- C) Жоспарлау құны
- D) Толықалғашқы құны+
- E) Орта жылдық құны.

11. Негізгі капитал:

- A) Өндіріс үрдісіне тікелей қатысатын еңбек ресурстары
- B) Өндіріс үрдісіне қатысатын айналым құралдары
- C) Өндіріс үрдісіне қатысты шығындар
- D) Өнім өндіруге және оған жағдай жасайтын еңбек құралдарын қамтиды+
- E) Материалдық формасы болмайды

12. Бір қалыпты аудару тәсілінде амортизациялық аударымдар тәуелді:

- A) Негізгі қорлардың тозу құнына
- B) Нарық механизміне
- C) Істелген жұмыс көлеміне
- D) Негізгі қорлардың істеу мерзіміне +
- E) Негізгі қорлардың түрлеріне

13. Айналым құралдарының айналым коэффициенті

- A) Айналым құралдарының жеке элементтерінің арасындағы пайыздық қатынасы
- B) Дайын өнімнің қоймадағы шамаларын нормалайды
- C) Өткізілетін өнім көлемін кәсіпорында қалған айналым құралдарының орташа қалдығына бөлу+
- D) Өндірістің үзіліссіз болуы және өнімді айналым құралдарының мейлінше аз мөлшермен өткізілуін қамтамасыз ету
- E) Айналым құралдарының құрылымы мен құрамы

14. Еңбек ресурстарын пайдалану тиімділігін сипаттайтын көрсеткіштер:

- A) Өнімділік деңгейі +
- B) Кадрлар ағымдылығы
- C) Қор сыйымдылығы
- D) Қор қайтарымы
- E) Жұмысшылар қызметінің жемістілігі

15. Кәсіпорынның еңбек ресурстары:

- A) Жұмысшылардың нақты еңбегі нәтижесінде кеткен шығынды азайта отырып, пайда келемін жоғарылату

- B) Белгілі бір уақыт аралығында жұмысқа қабылданған жұмысшылардың орташа санын өнім көлеміне бөлу
 - C) Үй шаруашылығымен айналысатын адамдар
 - D) жұмысқа жарамсыз адамдар
 - E) Еңбекке жарамды, физикалық, интелектілік мүмкіндігі бар адамдар+
16. Еңбек ресурстарын пайдалану тиімділігін сипаттайтын көрсеткіштер:
- A) Өнімділік деңгейі +
 - B) Кадрлар ағымдылығы
 - C) Қор сыйымдылығы
 - D) Қор қайтарымы
 - E) Жұмысшылар қызметінің жемістілігі
17. Еңбекақыны мемлекеттік реттеу қажеттілігі:
- A) Тауарға сұраныстың мөлшерін белгілеу
 - B) Бюджеттік сала қызметкерлері үшін біртекті тарифтік кесте құру+
 - C) Жұмыс күшінің сапасын анықтау
 - D) Өнімнің өзіндік құнын төмендету жолдарын іздеу
 - E) Жалдамалы еңбектің отбасы үшін маңыздылығын көрсету
18. Кәсіпорын деңгейінде тарифтік мөлшерлеме
- A) Қызметкерлердің уақытша кезеңдегі істеген еңбегі үшін есептелген және берілген жалақы
 - B) Қызметкерлерге еңбекақы белгіленген тарифтік мөлшерлемеге немесе өндірісті нақты жұмыс істеген уақытындағы қымбат ақысына беріледі
 - C) Өнім немесе операция бірлігіне бағаламаны шығаралған өнім көлеміне көбейтеміз
 - D) Жұмыс уақыты бірлігіндегі еңбекақының абсолютті шамасындағы ақшалай көрінісі+
 - E) Жұмыс уақыты бірлігіндегі еңбек өнімділігінің абсолютті шамасындағы ақшалай көрінісі
19. Кәсіпінде өндірістік-өнеркәсіптік персонал жалақысы
- A) Қызметкерлерді ынталандыру сипатындағы төлемдер
 - B) Өндірістік-өнеркәсіптік персоналдың жұмыс уақыты
 - C) Еңбектің көлеміне, сапасына және күрделілігіне сәйкес төленетін сыйақы, жұмыс күшінің бағасы+
 - D) Жұмысшының шығарған өнім көлемі бағасы
 - E) Ол әлеуметтік нысандар бойынша төлемдер бағасы
20. Жалақы жүйесі бойынша жанама кәсіптің еңбекақы
- A) Қызметкерлерге еңбекақы белгіленген тарифтік мөлшерлеме немесе өндірісте нақты жұмыс істеген уақытындағы қызмет ақысына беріледі
 - B) Жұмысшылардың еңбекақысы өзінің жеке жұмыс нәтижесінде емес, негізгі жұмысшылардың еңбегінің нәтижесіне тәуелді+
 - C) Жұмыскерге оның еңбегі үшін шығарған қажетті өнім көлеміне сәйкес берілетін төлемақы
 - D) Еңбек санының шығарылаған өнімнің жалпы көлеміне қатынасы
 - E) Дұрыс негізделген еңбек шығыны мен оның нәтижелерін белгілеу
21. Еңбек ресурстарына жұмсалған тікелей шығындар:

- A) Амортизациялық шығындары
 - B) Жарнамалық шығындары
 - C) Толық өзіндік құны
 - D) Өнімді өндіруге тікелей қатысқан өндіріс жұмыскерлеріне төленетін еңбекақы+
 - E) Материалдық шығындар
- 22.Негізгі қорлар амортизациясы:
- A) Енгізілген негізгі құрал-жабдықтардың құнының кезең соңындағы құнына қатынасы
 - B) Кәсіпорынның негізгі қаражаты мен материалдық емес активтерінің жиынтығы
 - C) Негізгі құрал-жабдықтарының жылдық орташа құнының қызметкерлер санына қатынасы
 - D) Негізгі қорлардың құнын өндірілетін өнімнің өзіндік құнына аудару үдерісі+
 - E) Бұл негізгі құрал-жабдықтарды арттыруға немесе алуға жұмсалған нақты шығындар құны
- 23.Кәсіпорындағы рентабельділік көрсеткіші:
- A) Салық рентабельдігі
 - B) Тарифтік рентабельдігі
 - C) Тиімділік рентабельдігі
 - D) Өнім рентабельдігі+
 - E) Құнды қағаз рентабельдігі
- 24.Кәсіпорында нақты инвестициялардың сипаты:
- A) Акцияларға салынған инвестиция
 - B) Құнды қағаздарға салынған инвестиция
 - C) Өнімді сатуға бағытталғын салымдар
 - D) Кәсіпорынды реконструкциялауға салынатын салымдар+
 - E) Резервтік қорды құруға бағытталған салымдар
- 25.Зауытта негізгі өндірістік қорлардың орташа құны 95 млн. тенгені құрайды,амортизациялық норма 12%,амортизациялық төлем канша болады?
- A) 25400мың тг
 - B) 11400мың тг
 - C) 13400мың тг
 - D) 31400мың тг
 - E) 11900мың тг
- 26.Кәсіпорын кірістілігін,табыстылығын,тиімділігін сипаттайтын көрсеткіш
- A) еңбек төлемі
 - B) өндірілген өнім
 - C) рентабельділік+
 - D) қаржы көлемі
 - E) инвестиция
- 27.Кәсіпорынға салынатын инвестиция түрлері:
- A) Жоспарлы
 - B) Нақты +

- C) Факторинг
 - D) Пайыздық
 - E) Салыстырмалы
28. Кәсіпорында өнім өндіруге жұмсалған тікелей шығындар:
- A) Арендалық шығындары
 - B) Жарнамалық шығындары
 - C) Салықтар мен төлемдер
 - D) Өнімді өндіруге тікелей қатысқан өндіріс жұмыскерлер саны
 - E) Материалдық шығындар+
29. Кәсіпорында өнім көлеміне тәуелді шығындар:
- A) Кезеңдік шығындар
 - B) Ауыспалы шығындар+
 - C) Айналым капиталы
 - D) Қарапайым шығындар
 - E) Ілеспелі шығындар
30. Кәсіпорында өзіндік құнының көлеміне әсер ететін факторлар:
- A) Әкімшілік шығындардың көлемі
 - B) Коммерциялық шығындардың көлемі
 - C) Банк несиесінің пайыздық үстемесі
 - D) Маркетингтік зерттеулер көлемі
 - E) Өндіріс түрі, өндірістің күрделілігі+

Нұсқа-2

1. Кәсіпорын өнімін стандарттау:
- A) Тұтынушылардың қажеттілігін тиімді қанағаттандыру
 - B) Берілген көрсеткіштерге сәйкестігін анықтау және алынған нәтижелердің қойылатын талаптарға сай болуын анықтайтын шаралар жиынтығы +
 - C) Өндіріс бойынша өнім өндіру мәселесін шешу
 - D) Өнім өндіру үшін міндетті және ұсынылатын талаптары, нормаларды, ережелерді, сипаттамалар жасау және бекіту +
 - E) Өндірістік процесс бойынша бақылауды ұйымдастыру шараларын бекіту
2. Еңбек төлемін ұйымдастырудың негізгі элементтері:
- A) Жалақы қорын қалыптастыру+
 - B) Жалақы жүйесін анықтау +
 - C) Салалық қатыстылығын анықтау
 - D) Қаржы жүйесін жетілдіру
 - E) Салық жүйесін қалыптастыру
3. Тарифтік жүйе элементтері:
- A) Тарифтік бонустар
 - B) Тарифтік нормативтер
 - C) Тарифтік мөлшерлеме+
 - D) Тарифтік коэффициенттер+

- Е) Тарифтік жоспарлар
4. Кәсіпорында инвестиция формасы бойынша жіктеледі:
- А) Ішкі және сыртқы инвестициялар+
 - В) Тікелей және жанама инвестициялар
 - С) Нетто, реновациялық, жалпы инвестициялар
 - Д) Техникалық құралдар, қайта жөндеу, жаңа құрылыс
 - Е) Акциялар, облигациялармен қаражаттар
5. Кәсіпорында таза пайда дегеніміз
- А) Негізгі қорлар құны мен тиімділігі
 - В) Өнім көлемі мен шығыны
 - С) Кәсіпорын саласы мен жұмысшылар табысы
 - Д) Кәсіпорында салық, басқалай шығынды шегергеннен кейінгі пайда+
 - Е) Қаржылық ресурстар жиынтығы
6. Ұлттық экономикалық бюджет саясатында пайдаланылатын негізгі түсініктер:
- А) Өнімнің сапасы
 - В) Сату рентабельділігі
 - С) Өзіндік құн
 - Д) Салықтық түсімдер+
 - Е) Кәсіпорын түсімдері
7. Шағын кәсіпкерлік субъектісі бола алады:
- А) Холдинг
 - В) Ассоциация
 - С) Кооператив+
 - Д) Қосымша жауапкершілігі бар шектеулі серіктестік+
 - Е) Синдикат
8. Жұмыспен қамтудың мемлекеттік реттеу бағыттары:
- А) Уақытша жұмыс бастылықты қамтамасыз ету бағдарламаларын әзірлеу+
 - В) Еңбек өнімділігінің артуы бойынша тапсырманы анықтау
 - С) Өнеркәсіптік-өндірістік персоналдың санын анықтау
 - Д) Жұмсалған еңбектің деңгейін білу
 - Е) Өнеркәсіптік-өндірістік персоналдың деңгейін анықтау
9. Портфельді инвестициялардың сипаты:
- А) Тауар мен өнімді сатып алумен байланысты
 - В) Өндірістік құралдарды сатып алумен байланысты
 - С) Бағалы қағаздарды сатып алумен байланысты+
 - Д) Кәсіпорынды қайта құруға бағытталады
 - Е) Ұзақ мерзімді активтерге салынады
10. Жөндеу цехында жұмысшы ай ішінде 192 сағат қызмет атқарды, сағаттық тарифтік мөлшерлемесі 950 тенге, тарифтік еңбек ақысы канша болады?
- А) 195200 тг
 - В) 182400 тг+
 - С) 260230 тг
 - Д) 182400 мың тг

- Е) 197200мың тг
- 11.Жарнаманың негізгі функциялары:
- А) Тұтынушылық қасиеттермен ерекшеленетін өнімді бөліп көрсету+
 - В) Тұтынушының талабын орындауға ұмтылу
 - С) Тұтынушының көңіл-күйін көтеру
 - Д) Бәсекеге қабілетті өнім шығаруды жоспарлау
 - Е) Сұранысты төмендету
- 12.Өнеркәсіпте баға саясатының элементі:
- А) Баға қалыптастыру әдістері+
 - В) Нарық механизмі
 - С) Коммерциялық шығындар
 - Д) Ақаудан болған шығындар
 - Е) Сұраныс пен ұсыныс
- 13.Шаруашылық субъекті меншікті қаржы көзі:
- А) Тартылған қаржылар+
 - В) Кеңес беру
 - С) Мемлекеттік субсидия
 - Д) Негізгі капитал
 - Е) Несиелік капитал
- 14.Ұлттық экономика бойынша жоғары технологиялы өнеркәсіптік өндіріске табыстарды салу жолымен өндірісті әртараптандыруға және экспортқа бағытталған тұжырымның негіздері:
- А) Мемлекеттік жүйені жетілдіру
 - В) Өндірісті әртараптандыру+
 - С) Жеке меншікті нығайту
 - Д) Баға саясатын қалыптастыру
 - Е) Импорт жүйесін нығайту
- 15.Уақытқа байланысты есептелетін жалақы түрлері:
- А) Мерзімді-сыйақылық+
 - В) Мердігерлік жалақы
 - С) Мерзімді жалақы+
 - Д) Прогресті жалақы
 - Е) Аккордтық жалақы
- 16.Табиғи отын-энергетикалық ресурстар:
- А) Мұнай, көмір+
 - В) Жасанды газ
 - С) Кокс,кеоросин
 - Д) Брикеттер
 - Е) Бензин,мазут
- 17.Кәсіпорын капитал қайтарымы:
- А) Қондырғыны интенсивті пайдалану коэффициенті
 - В) Негізгі капиталдың бір теңгесіне келетін өнім көлемі+
 - С) Күрделі қаржы көлемінің мамандар санына қатынасы
 - Д) Еңбек өнімділігінің күрделі қаржы көлеміне қатынасы
 - Е) Күрделі қаржы көлемінің жұмысшылар санына қатынасы

18.Еңбек төлемі қорының сипаты:

- A) Негізгі құралдарды жөндеуге қажетті шығындарды өтейді
- B) Жұмысшылардың еңбегіне төленетін қаражаттарды қамтиды+
- C) Заттай жинақталған қор болып саналады
- D) Кондырғыны төлеуді қамтамасыз етеді
- E) Салықтық төлемдерді қамтамасыз етеді

19.Тауарлық өнімнің жалпы көлемі 350000 тенге, өнеркәсіптік-өндірістік персонал саны 100 адам. Еңбек өнімділігін анықтаңыз.

- A) 3500тг+
- B) 2500тг
- C) 3050тг
- D) 3800тг
- E) 3300тг

20. Дисконттық құн ұғымы

- A) Субсидиялар
- B) Жарнама шығару күнін
- C) Несиенің ставкасын
- D) Жарғылы қкапиталдың мөлшерін
- E) Бүгінгі ақша бірлігінің келешектегі құны+

21.Кәсіпорын тұрақты шығындары:

- A) Жер, мүлік салықтары+
- B) Жұмысшылардыңәлеуметтікқажеттіліктерінебөлінулер
- C) Сатылу құны арқылы баға анықталады
- D) Негізгі жұмысшылардың жалақысы
- E) Аренда шығындары+

22.Кәсіпорында бір өнімдік өзіндік құны анықталады:

- A) Әкімшілік шығындардың көлемі өнім көлеміне қатынасымен
- B) Коммерциялық шығындардың көлемінің өнім көлеміне қатынасымен
- C) Банк несиесінің пайыздық үстемесімен
- D) Маркетингтік зерттеулер көлемі негізінде
- E) Толық өзіндік құнның өнім көлеміне қатынасымен+

23.Баланстық пайданың негізгі жиынтық элементтері:

- A) Объектінің ұлттық экономикадағы кәсіпорын саласы мен жұмыскерлер саны
- B) Өнім сатудан, қызмет атқарудан, қызмет көрсетуден түсетін пайда+
- C) Мүлікті сатудан түскен пайда+
- D) Кәсіпорын саласы мен жұмыскерлер саны
- E) Объектінің ұлттық экономикадағы маңызы

24. Шаруашылық субъектінің бәсекеге қаблеттілігі:

- A) өзінің қаржылық, өндіру және еңбек әлеуетін тиімді пайдалана отырып, бәсекеге қабілетті өнім шығаратын кәсіпорындар+
- B) энергия, материал және ақпараттарды алу, қайта өңдеу, жіберу және қолдану үдерісінде адамның қатысын ауыстыру арқылы техникалық құралдарды қолдану

- С) сапа талаптарын қанағаттаундыру, оның ішінде жобалау-конструкторлық және өзара шарттық талаптарға сай келуі үшін пайдаланылатын әдістер мен қызметтер жиынтығы
- Д) ғылыми-техникалық прогрестің эволюциялық дамуы
- Е) Кәсіпорынның өз қаржы жұмсауы мүмкіншіліктері
25. Шаруашылық субъектіде инновациялық түріне байланысты шығын түрлері:
- А) Маусымды шығындар
- В) Ғаламтор желісі бойынша шығындар
- С) Өндірістік жобалауға жұмсалған шығындар+
- Д) Өнімдерді рынокқа шығару бойынша жүргізілетін маркетингтік зерттеулерге жұмсалған шығындар
- Е) Өнімдер мен технологиялық үдерістерді жүргізуге байланысты шығындар
26. Шаруашылық субъектілерде негізгі капиталына тән...
- А) Айналым капиталының қалпына келтіру құны болады
- В) Айналым капиталына ғимараттар жатады
- С) Айналым капиталы тозуға душар болады
- Д) Айналым капиталы ұзақ мерзім бойы қызмет етеді
- Е) Қорқайтарымдылық негізгі қордың пайдалану дәрежесін көрсетеді+
27. Кәсіпорын бойынша сапа жүйесі
- А) Өнім сапасын жалпы басқаруға керекті, ұйымдық құрылымның, әдістемелердің, процесстер мен ресурстардың жиынтығы+
- В) Өнім, жұмыстар және қызметтер жатады
- С) Өндірісті ұйымдастыру және техника мен технологияның белгілі деңгейінде максималды пайда алу
- Д) Мемлекетті мобилизациялық дайындығы
- Е) Технологияның даму деңгейіне сапаның сай болуы
28. Шаруашылық субъекті қаржылық ресурсы:
- А) Үлкен тәуекелмен байланысты кәсіпорынның қызметі аясындағы инвестиция
- В) Шаруашылық субъектісінің қарауында болатын ақша ресурстарының жиынтығы+
- С) Қаржылық ұйымға асақтауға берілген ақша соммасы
- Д) Инвестордың бағалы қағаздарға салған ақша қаражаттары
- Е) Кәсіпорынның пассиві
29. Еңбек өнімділігін өсірудің маңызды факторлары
- А) Еңбек сыйымдылығын анықтау
- В) Еңбек құралын жетілдіру+
- С) Тыныштықты күзету
- Д) Өндіріс рентабельділігін арттыру
- Е) Айналымдылық коэффициентін арттыру
- Вопрос 30. Қозғалмайтын мүлікті бағалау әдістері:
- А) Табыстылық+
- В) Ықтималдылық
- С) Табыссалығы

- D) Рентабельдік
- E) Қаржылық

Қолданылатын әдебиеттер

1. Кәсіпорын экономикасы. Оқу құралы / В.П. Волков, А.И. Ильин, В.И. Станкевич және басқалар; А.И. Ильин жалпы редакциясында. Мәскеу: Жаңа білім, 2014ж.
2. В.И. Горфинкель «Кәсіпорын экономикасы» М:Инфра 2008ж.
3. О.И. Волков «Кәсіпорын экономикасы» М: Инфра 2014ж.
4. Н.А. Сафронов Кәсіпорын экономикасы. -М:Инфра 2008 ж.
5. Дунаев В.Ф. «МГӨ кәсіпорын экономикасы» М: Искра, 2016ж.
6. В.Д.Дубровский, Б.И. Гайкин «Экономика және кәсіпорынды басқару» М: Недра, 2009ж.
7. Л.Е. Басовский «Сала экономикасы», Infra-М, 2015ж.

8. Р.Т. Дуламбаева «Кәсіпорын экономикасы» оқу құралы. Өл-Фараби атындағы Қаз.ҰУ-Алматы. 2009 жыл.
9. В.С.Егоров Экономика және өндірісті ұйымдастыру, М: Инфра- 2013ж. 10. Н. Грегори Мэнкью, Марк П. Тейлор Экономикс.Алматы,Ұлттық аударма бюросы,2018ж.
- 11.Клаус Шваб «Төртінші индустриялық революция» , Қазақ университеті баспасы , 2018ж.
- 12.М.Қ Баймухашева «Кәсіпорын экономикасы» оқу құралы. Атырау, 2012ж.
- 13.Р.Қ.Ниязбекова,Б.А.Рахметов,П.ТБайнеева«Кәсіпорын экономикасы» оқу құралы. Алматы-2008 жыл.
- 14.А.М. Белов Ұйымның (кәсіпорынның) экономикасы: семинар. - М.: ИНФРА-М, 2015ж.
- 15.В.А., Швандер, В.И. Базилевич Инвестициялық жобаларды басқару М.: ЮНИТИ -ДАНА, 2014ж.
- 16.Н.А. Сафронов Өндірістік сфера экономикасы: оқу құралы М: Инфра 2015ж,
- 17.Дональд Куратко «Кәсіпкерлік: теория, процесс және практика».Алматы, Ұлттық аударма бюросы,2018ж.
18. ҚР « Салық кодексі».10.12.2018ж.
- 19.Қазақстан Республикасының «Еңбек кодексі», 06.04.2016ж..
20. Қазақстан Республикасының «Жеке кәсіпкерлік» Заңы,2006ж.
21. Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік кәсіпорындар туралы» Заңы – Егемен Қазақстан, 9 мамыр 2001 жыл және 11 маусым 2004 жыл.
22. Қазақстан Республикасының «Жауапкершілігі шектеулі және қосымша жауапкершілігі бар серіктестіктер туралы» Заңы, Егемен Қазақстан, 30 сәуір, 1998 жыл.
23. Қазақстан Республикасының «Акционерлік қоғамдар туралы» Заңы // Егемен Қазақстан, 13 мамыр, 2003 жыл.
24. Қазақстан Республикасының «Кредиттік серіктестіктер туралы» Заңы – Егемен Қазақстан, 2 сәуір, 2003 жыл.
25. Қазақстан Республикасының «Тұтыну кооперативтер туралы» заңы – Егемен Қазақстан, 15 мамыр, 2001 жыл.
26. Қазақстан Республикасының «Өндірістік кооператив туралы» Заңы – Егемен Қазақстан, 12 шілде, 2001 жыл.
- 27.Қазақстан Республикасының Заңы «Инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау туралы», 30 наурыз, 2006 жыл.
28. Қазақстан Республикасының «Инвестиция туралы» Заңы. // Егемен Қазақстан, 2003 жыл., 8 қаңтар.
- 29.Мемлекеттік индустриалды - инновациялық даму бағдарламасы, 2015ж.
- 30.Қазақстан Республикасының кәсіпкерлік кодексі,04.01.2016ж.

Баймұхашева М.Қ.

Кәсіпорын экономикасы

Оқу құралы

Басуға қол қойылды 28.03.2019ж.

Тираж 100 дана

Формат 60x84^{1/16}

Көлемі 12,7 б.т.